

АҢСНЫ
АШӘКӘЫҘҘЦӘ
РЕИДГЫЛА ИТНАЖЬУА

АЛАШАРА

АЛИТЕРАТУРА-
САХЪАРКЫРАТӘ
АУААЖӘЛАРРА-
ПОЛИТИКАТӘ
ЖУРНАЛ

5

Итытуеит 1955 ш. раахыс

АРЕДАКТОР ХАДА
Анатоли Лагәлаа

АРЕДКОЛЛЕГИА:
Валентин Кәағәания
(аредактор хада ихатыңуа)
Алықьса Гогәуа
Виачеслав Бигәаа
Вахтанг Аңхазоу
Даур Наңкьебия
Гәында Кәытциаңхә
Зураб Цәапуа
Гунда Сақанияңхә
Дырмит Габалиа
Альбина Анқәабңхә
(атакзыңхықәу амазаныкәга)

АУААЖӘЛАРРАТӘ ХЕИЛАК:

Геннади Аламиа
Инал Габлиа
Енвер Ажьйба
Даур Ақаџба
Абзагә Ақалгьба
Дифа Габниаңхә
Алина Жьипхә
Владимир Зантәриа
Руслан Қапба
Валери Касланзия
Хаири Қәтарба
Октаи Чкотуа
Анзор Мықәба
Заира Тхаитцыкәңхә
Алхас Чхамалиа

Алашара (Свет)

Орган Союза
писателей
Республики Абхазия

Аредакция адрес:
384901 Акәа
Ажәанба имҭа, 9.
Ател: 226-25-42
772-70-86
990-44-35

e-mail: alashara55@mail.ru

Ажурнал «Алашара» аредакция
иаднакыло аматериалкәа зеггы
кыпцхъзароуп РТ SANS ашрифт ала.
Егьырт ашрифткәа рыла икыпцхъу
акгы аднакылазом.

Анбанкәшәарахь
ирытоуп 22.07.2023 ш.
Акыпцхъразы анапы
ацаоуп 20.08.2023 ш.
АФОРМАТ 70x108 1/16
Иныкәырцшу амехак
12,5 кыпцхъ бгыц
Азаказ №
Атираж 500

Ареспублика Ацсны
Ахәынткарратә наплакы
“Акыпцхъ Аюны”.
Акәа. Ешба имҭа, 168.

Атехредактор:
Л. Амцпха.
Акорректорцә:
Л. Чамагәуапха,
И. Цьениапха,
М. Кәыцниапха.
Компиутерла акыпцхъ
иаздырхиит:
С. Сазпха,
А. Акәспха

**АҔСНЫ АҔЬЫНЦЫТӘЫЛАТӘ ЕИБАШЬРА
АИААИРА 30 ШЫҚӘСА АХЫҔЦИТ**

АҔсуа поетцәа аибашьра иазку
ражәеинраалакәа 3

Шьазина Цьапуа. Амшынцәкәа. (Иацу) ...22
Анзор Мықәба. Мезиҕка ахалара.
Аповест. (Иацу)43
Иван Миқәиа. *Ажәеинраала ҕыцкәа*87
Саида Хәцъым. АҔсны Афырхатца Батал
Лакәиа иҕцәажәара 91

**МУШЬНИ АХАШБА ДИИЖЫҔЕИ
120 ШЫҚӘСА ЦИТ**

Мушьни Ахашба. Ашәахста. *Ажәабжь.*
Агәалашәарақәа103

Валентин Кәағәаниа. Фидор Тиутчев
иажәеинраалакәа аҔсышәала
(*Таиф Аҕьба иеиҕагамтәкәа рышьа-
тәла*)117

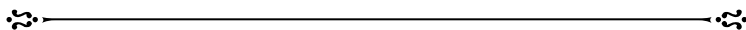
АҔСУА ЦАСҚӘЕИ АҚЬАБЗҚӘЕИ
Аполлон Думаа. *Анҕамтәкәа*126

Цьамбул Инҕьгиа. АҔсуаа ршәага-загақәа
(ауафы имаха-шьаха иадхәалоу) 132

ВЛАДИМИР ЗАНҔАРИА
70 ШЫҚӘСА ИХЫҔЦИТ
Владимир Занҕариа. Шьансоу изахәа-
шьапкәа. *Агәалашәарақәа*139

Цьубеи Ебжьноу. Сгәалашәарақәа ирыцу
исхамыштуа хҕысқәак 166
Анатоли Лагәлаа. «Адуinei иакәлаз
ашәкәыффы!..» *Аиҕцәажәара*190
Инал Гыцба. Ани аби рхаҕсахьа Енвер
Ажыба ипоезиаҕы 194

АПСНЫ АҢЫНҢЫТӘЫЛАТӘ ЕИБАШЬРАҢЫ АИААИРА 30 ШЫҚӘСА АХЫҢРА

БАГРАТ ШЬЫНҚӘБА

ХАРАК ЗЫДЗАМ УОУП, АПСНЫ!

Харак зыдзам уоуп, Апсны.
Ус ауп, дшахатуп анцәа!
Аха утадырхарц збаны,
Шьыжык иужәлеит ашьцәа.

«...Мап, апсуа иатәам Апсны,
Избанда, ибеиоуп, ипшзоуп!» —
Дхысуеит абасгы хәаны,
Имәа зегь шьала ибаазоуп.

«...Апсуа хәа дыкам азәгы,
Иамазкыз иакәхоит ишьтәу!
Ус ауп, иахьагы уатәгы,
Апсны хара хауп изтәу! —

Дхысуеит абасгы хәаны,
Даауеит дзыкәшәо зегь былуа,
Ан дкажуп лгәы цыблааны,
Рытәаабжы гоит ахәыцкәа.

«...Харт хауп зтоурых ду наскьоу,
Шәарт — хапык шәаман шәтәахны!» —
Бзарбзануп амцабз зыхкьоу,
Хәыцбахчак ццышәхеит аены.

«...Ихаигы дыкам, дкалом,
Кавказ ақыртүа изшоуп!» —
Дхысуеит, аләа хәашь ибом,
Хархив ыкам, ирхәашоуп.

Сишь, аехәаңхьыз казыршуаз,
Дабацои ас дыткьаны?
Икыдшәеит амра ихашуаз,
Адгьыл иґагылт иаахәны!

Ашьѡы шыѡахьѡа дыццакуан,
Иабѡар шаиѡыыз изон.
Аѡснытѡ инеигоз аѡан,
Деигѡырѡан хынтѡ иѡхьазон.

САИДА ДЕЛѡѡА

* * *

Инѡажьуада?
Зегь ѡцамѡаз азѡ дынѡароуп,
Азѡ имала иѡѡаара хнахьыѡшлароуп,
Азѡ ирѡѡарроуп аѡыхѡтѡантѡи аѡы...
Инѡажьуада?
Азѡ хашьѡахьѡы дынѡароуп,
ѡатѡын гѡыѡаѡ иаирѡлароуп аѡѡашьы,
Иѡыхѡтѡантѡихаз ашѡатѡѡѡагь иѡѡароуп,
Иѡыхѡтѡантѡихаз хѡхьзѡѡа хѡаны...
Инѡада?
Алашьѡараѡѡа ирынѡало,
Азѡазѡала хазѡитлароуп ханѡо,
Азѡазѡала хѡѡсѡыраѡѡа зыдѡало,
Азѡазѡала — зыда хѡараѡо...
Адгьыл хѡѡѡы дгылан даѡзыѡшлароуп,
Иѡсыѡѡаѡароу аѡхѡѡа ѡагзо,
Азѡазѡала хѡхьзѡѡа иѡѡалароуп,
Анышѡ хьшѡашѡа
Ашѡт хьшѡашѡа наѡѡо.

ИВАН ѡАРБА

АѡѡѡИѡРА

ѡѡѡиѡроуп аѡѡы иѡны данаѡшѡыѡоу,
Иѡѡадгьыл данаѡым атѡым,
Иан лбызшѡа абѡѡарс ианиѡоу,
Уиадагьы шыамхы иѡѡым.

Зых иаѡѡиѡу иоуп ишиашѡ игылоу,
Иѡѡылоу зыдгьыл уаѡѡас,
Инаскьа-ааскьароуп зыбла дыхгыло,
ѡазшазгьы иѡѡуп иара абас.

Цхарей лашарей агым хапсабара,
Апсны игыло амра еипшым ҕа мракы,
Аха Апсны иагын ахақәитра лашара,
Уи еихаугғы хазхьуам аеакы.

Сыуаажәлар игәаҕхьоу, сыуаажәлар гәымшәа,
Мацкоуп ишәыгу — нас ишарккоит,
Азы ырқан ишалырхуеипш афымца,
Шәықәпара иалпхашт ахақәитра лашо!

КӘЫМФ ЛОМИА

ИЦЕИТ ХАШӘКӘЫҘҘЦӘА АЗӘЫРҘЫ...

Ицеит хашәкәыҘҘцәа зәырҘы еишьтагылан.
Апсны иагәадуроу, назаза иагәырҘоу.
АҘыцәа, иахьа акалам аанкылан,
Изызхәода ажәа ираҕәоу, ирықәнагоу?

Исгәалашәоит Миха Лакрба хьзырхәага
Москвантәи данааргаз дыпсны.
Лакрпҕа Катиа лмыткәма гәытшьяага
Аккахәа инықәҗит усқан Апсны.

Бзанцык израны иҕазам хашьтра
Ар еикәатцәа җаргарггы Апсныҕа иарх, —
Абас ихәалон, ахаан изқәым хаштра,
Иван Папасқыр — хара хпатриарх.

Шьалуа Цәыцьба иҕаитқан днықәиазшәа,
Идунеи ипсахт — апоет иацәымшәоз акы.
Са сгәы иабейт, иагхан акәзарггы иқәшәазшәа
Ҙажәижәибжь рзы дызцәынхаз ахы.

Ажәабжь еикәатцәа ааҗит, усқан сабшан,
Ғаргь Гәлиа иаалыркьан дхапхейт.
Апсуаа хзы дықан Москва дабжан,
Зегь реиха данахтахыз дхапхейт.

Са сыпсы штаз дцеит сықәла Алиоша,
Сыпстазаара салцит хәа шьта сара,
Хара дықан ашәацьхәаҗ дауиауша,
Иқәшәашам дысхагылан алағырз акапсара.

Иабаадыруаз хайыызара лассы ишеиласуаз,
Ҷиҷикәа, абжъааҗны еиҗш дыццакуа,
Ушымтақәа анбааугои хәа ателефон дасшам,
Ажурнал адаҕьақәа аредакция рызуа.

Алықьса Ыьонуа ионы ддәылтны дшааиуа,
Амшын хықәахь хдәықәтца хәа ҕитшам шыта.
Аринахыс, есены, сытәтцәа бжыы анкафуа,
Иасыз иара иакәушәа збалап краамта.

Аетцәа реиҗш еилаарцыруеит акәицқәа,
Арацәа амтәан ҕалашам Тҕарчал.
Ҷырхәала дрыҗхьо иажәеинраала ҕыцқәа
Уа дыхха-ччо даҳдылашам Кыршыал.

Игәеисра аангылеит уа назаза.
Москва далалан дышнеиуаз Анқәаб.
Апое́т хатәра, ауафы назааза,
Иргыларц ихәтазма атыхәтәантәи акәаҗ.

Иҕадаз заа иҕахтәоит хәа иҗстазаара,
Адауаҗшь иафыаз Анатоли Ыынҕьал.
Шаҕа ыымта аҗитцазеи, ишихәтаз ала,
Бзана ахықәан, дныцалан Ҷаҗал...

Сара абри ажәеинраала хсыркәшаанза,
Аҗсны иалагеит аибашьра хлымзаах...
Хаиааира ду абла изхара дтаҗшаанза,
Иван Тарба идунеи иҗсахит.

Игәырша дазымиааит Анатоли Возба,
Кахь Хаҕьарат ихатцара злаз.
Ҷхыз избаргы сара агәра згозма,
Иаалырҕьан дхаҗхоит хәа уи абас!

Аҕацәа рыҗсы дартеит, аибашьра дналагәа,
Таиф Аҕьба, ихабар ыҕам иахьагы.
Аха ирзымшыт апое́т иажәеинраалақәа,
Урт гәыҕкааган иҕалеит еихагы...

...Рымцақәа еиқәым иахьа агәгәахәа,
Атеицәа хазынақәа, зыхьзқәа җшьоу.
О, анцәа, схы шыҕәнысьшо ауаа ирахәа,
Абарт зегь рылымкаа сара сыҗсы ахьтоу!

ГЪАРГЪ ГУБЛИА

БОРИС ГЭЫРГЭЛИА УАХЪ!

Уажәашьтыбжь ааиџуеит Кәыдры ахахь ала,
Уашьцәа аеңыхәшә иацгылоит, еитцахом.
Шьоук уңсадгьыл иақәлеит гәымбылџьбарала,
Рышьта ахьаархоу аҳаскьынтәџьа зҕацом.

Иацы акәымзи хәнеицәажәоз хәидтәала,
Атх хнагәылсуан жәйтәи-џәтәи неиңшыи.
Мап, иузомыт иумазар агәала,
Еизарак цозар, инарылџуан убжьы.

Аџызцәа еикәшәар, «Умитинг» иахлафуан,
Уаргьы унахыхәмаруан, ус иуказшьан.
Шьоук аазабын ирықәыз, шьоук қыафуан,
Аамта хазтагылаз удьруеит, сашьа!

Зны-зынла хәицәыжәлон, харак хәгаргьы,
Такәы ханхаргьы столк хәхатәаны,
Аџныџа хмаауази, хәхыбаамыт хәдгьыл,
Хәхьнеилак иаҳдылон, ргәы аартны.

Аңстхәа нықәхан, хәиџәйтхоуп иахьала,
Игәхьаазгоит хнеирта-хааирта, хәкәџра.
Хашта зырцәажәоз шыжь-хәылбычхала,
Ахәықәа рышьтыбжь затца иумаҳара.

Урт ршьапы изықәымгылеит инеитдыхны,
Абзагә, хазыхәмаруаз еснагь ихәычшьаны,
«Шәнеибац»... — анырхәа иабџьар шыдыхны,
Ашта дынтытит, иџызцәа ихьырқшы...

Хәччабжь нықәбеит хәңсы ахьықәыз ага,
Дабаџоу Никәала, ихабарк саҳазом.
Гәырз-шашәаз дыбжьазит Таиф ахьзнага,
Школкаџ иажәеинраала даңхьо убазом.

Дабагеи Ыума, ажәа сахьарк азқаз,
Иарбан тышоу дызташәаз акарҕы?
Уи дабацоз? Аџныџа ихы хазма,
Деибга дхынхәырцаз, иңныџәомашь иразҕы?

Иуахама, цэгъапсышыа ширтаз Мажара,
Издыруада ифызцаа ирлахьынтцахаз?
Асцена ишамкуаз, иашеит харабгъара,
Апарда лашьтуп, иубома изакэхаз?

Хамчкэа еиџша-еихша хтэылаџ ханхаргъы,
Гәеитцахарак хара ихахьыр калазом.
Ахахә ирытцтуа азыхь иага икәаратцаргъы,
Мышкызны лашарак амбар аузом.

НЕЛИ ТАРЦХА

ИХӘУ АЦӘАХӘАҚӘА

Еикәхоит ари адгъыл
Ари адгъыл, ари адгъыл –
хадгъыл еикәхоит.
Ҷазныкгъы иагымхо,
амра азыпхоит.

Хазгылар, хазгылар,
ххақәтца хазгылар!
Хазееихар, хазееихар,
азәк иеиңш хазееихар!

Иацеиңш, жәйтәан еиңш
иаххәоит иахьагъы,
хамцоуп ныхак еиңш
ажәгъы аҶагъы.

Икан, икоуп, нас,
усгъы аамтагъы,
ианамаз, ианамамыз уи
иееиу лытцшәагъы.

Еитах аңышәара
хааины хаатагылт.
Изқәахтцаз аныкәгара –
хцеицәагъ нагылт.

Абыржәоуп ахатцара
иаша анатаху!
Ахамеигза-хақәтцара,
аикәхара захьзу!

Ғазнык аеңышәаха
хаузом уажәшьта!
Аихара, аееихара —
Ақәңара ңшыа!

Аңсуаа рыңкәынцәа,
Шәнеибац ғазнык!
Бжәаңнык иеиңшынкәа,
Шәыдғыл шәанықә!

Ари адғыл, ари адғыл —
хаңсадғыл еиқәхоит!
Назаза иагымхо
амра азыңхоит!

Ари адғыл, ари адғыл,
ҳадғыл — ҳаңсадғыл!
Ҳаңсадғыл — ҳаңс адғыл!
Ҳаңс адғыл — ҳ-Аңсны дғыл!

Ҳазғылап, ҳазғылап,
ҳхақәтца ҳазғылап!
Ҳазееихап, ҳазееихап,
ҳадғыл ҳазееихап!

БОРИС ГӘЫРГӘЛИА

АГӘХЬААГАРА

Абзагә! Ҳаицәажәап, дад, хатцатас,
Исымычхартә аҕынза угәхьаазгеит.
Иудыруеит, аҗараңшра сымамызт цасс,
Уи сыламызт, уажәымоу, иансаазғы.

Сгәырға хәуам, аамта цаңцхьаза
Сгәалашәарақәа цәыртцуеит еиңхеибатца.
Уңьабаа, улшарақәа ғағаза
Исбартахеит, усымбартә уанықарца.

Иугәалашәо, анхартаңың алыхны
Ихаҳкааит, ихаңхраан ҳгәылацәа.
Ҳадғыл, сан лратцлақәа натқакны,
Ианалҳкаа, уаацәажәеит угәыргьатцәа:

– Нанду, иҳашәтазаап адгъыл пшза,
Кәтолаагъы баргъы шәеилаланы.
Хәычы-хәычла ҳамчқәа анырпшзан,
Ханхалароуп шыта, ханталаны...

– Шәынхааит-шәынцааит, нан, пшзала,
Дышәхылапшааит са сшамкәа сызшаз!
Шәгәырғәаит, шәыччааит шәыпхзала,
Шәықәғәцааит, срыцхауп, шәзыхшаз!..

...Уиаахыс, иудыруеит имачымкәа,
Мши тхи неишьталан ицеит..
Абахчара, ақәатцара, хар амамкәа,
Уареи сареи хнапала иҥахцеит..

Ашта сталаанза анапқәа рхаха,
Испылеит уа еиҥаухаз аха.
Уи санаадт, иақәутцаз аха,
Ақсуажь ами зыфшы-хаа саха.

Ашны авараф испылт улимонқәа,
Мыцхәы ибзиан ирғалазаап сынтәа.
Ажәван хыла ицрыцссоит укаламқәа,
Снарзыпшит гәыблыла, рааигәа снатәа.

Сылахь еикәнатцеит, узыхызыоз храсатра
Ианаамтаз иғызхуадаз аибашьра антцысы.
Ахьеипш араса ылапсан ашәыртра,
Икамдсазгъы ҥан макьаназ иҥассы.

Урт раашыс ибааны ицагәышьон алаха.
Абгызра еихаха акәзар, абгъы умбо иҥақшыын.
Ани атәахаха тцыпх узеилахаз,
Шәмхахыы иатцажыын, ибаахьан, иҥыашыын.

Ашнааттраф испылт иургылаз: алатра,
Акәтытра, ақәачатра – иҥаутцаз настха.
Апацха атызрыбгараф избеит ухьатра,
Укәацзыга аихатәы, умагана, уеиха...

Ацатқа сныталан – унапала еилырган,
Жыгоума, ҥагоума, иупылартә еипш уашьтан.
Ашны санышнала, урт схаштыртә сыжәаа тҥьан,
Сәапхьатәҥьа, сычкәын, уеишәаматәа шытан...

ВИТАЛИ АМАРШЬАН

АМРА АНҒАШӘӨЗ...

Амра анғашәөз сыңсы аңташәарцаз,
Маңк иааңгылан исзыңшит.
Сыңстазаара зынза ишшәартаз,
Сцаа ианырын сааилашит...

Маң аңәыскит амра аңамтаз,
Иаулакғы сәынсырхеит.
Нас дырәегьых ғың ашамтаз,
Амра аңгыла иаасәаңчеит.

«Адунеи хтылтда икәухуазеи,
Дыңказамкәа уңа гәлымтәах!» –
Хгашья змам аңәңныхәа снаңеит,
Схы-сгәы салнаңдшит еиңах!

Ус дырәегьых саргәыбзыңит,
Сгәыднакылеит сңа иңымхәрас.
Еимгеимцарак схәаа еихсыңит,
Амра сеигәыргәеит хәыңтас!

Иахьцоз сашьталт нас сымңшыкәа,
Саңташәатәңьарц ианғашәө.
Аха дырәегьых са смышьтыкәа,
Наң инзаалт еикәаңхо.

«О, Аңцәа ду! Ахышьбаргәыңта!
Изсуңтазеи лахынңтас –
Сеилахауа адунеи аңырңра,
Ңырңшьагь сымамкәа зынңзас!» –

Ас сыгәжәажәө сшылакәакуаз,
Шьярдаамта наскьеит.
Аңх дуззагы сшыгәаңтәакуаз,
Ңың икәаңьаза иаашеит.

Ишгылалаң еиңш амра аңгыла,
Сеиңаңылеит уи өаңхья.
Сеиңагәыднакылт гәыблыла,
Сеиңаннажыит хәылбыעהа...

Шьта есшарггы ҳаикәшалароуп,
Спа сахьишьтоу изфытуа.
Ес-иңслакггы хрыцыңслароуп,
Хрыцилароуп ес-ииуа!

ПЛАТОН БЕБИА

САБ ИФНЫ ДЫФНОУП АҒА

Аңхын амра канаршуеит,
Асыңсаггы агоит хагәха.
Сгылан ахара сыңшуеит:
Саб ифны дыфноуп аға.

Ғагалан ғафрала иқыеит,
Ачыхьқәа ааскьозаргь хаха.
Амш мыждоуп, аңых гәынқыеит:
Саб ифны дыфноуп аға.

Азын асырхәы анаруеит,
Аха ицоит амра аныңха.
Са сгәатца аңаа ғашәуеит:
Саб ифны дыфноуп аға.

Ааңын амахәқәа арпытуеит,
Ахьтагь цоит ахы ғарха.
Адәқәа шәтуеит, ахәқәа хтуеит:
Саб ифны дыфноуп аға.

Амшын ду жәылара иаауеит,
Аха ихьатц ицоит шьтахьқа.
Ерцахә еимаңахә иааңшуеит:
Саб ифны дыфноуп аға.

Хәлар ишоит, ақәоура хкәоит,
Аңыхәтә зеггы ирымоуп, аха
Ишыхәлац сгәатцағы ихәлоит:
Саб ифны дыфноуп аға...

НИКӘЛА КӘЫЦНИЯ

* * *

Исымбацызт Аңсынтәылан
Асқауык ашәы рхыхәхәа, –
Ахаңагы ас игылан,
Ас игылан еицагәгәа!

Өнәтәцәңхәзә цсроума, —
 Сырзыңшуеит аңабацәә!
 Рашыцәә роума? Рҗацәә роума?
 Исзыңшузеишь сара нтәә?

Иааиқәымтәаэо игоит akkaхәа
 Ан лмыткәмабжь сызхәәчуа...
 Акы сагхоит, акы сахәоит
 Иахьа абас ашьа анкашуа.

– Хдәықәышәтца, – рхәоит, – иахьатцәкьа!..
Аға изытрысуеит еиҥах.
Исымбац, исымбазатцәкьац
Ас ихьтны ауаа ргәағ.

Хапсадгьыл хәыч хамаркуама?
Итыржәарцу зынза хдац?!
Ас имчыдан, асгьы мчы аман
Апсны ахаан исымбазац!

САРИОН ҶАРКЫЛ

* * *

Азә дшалагылаз амца шыра,
Даеа ыыҕа цеит уажәы,
Аңсуа қыта, са с-Ешыра,
Еилзыргода уеәтә-ужәытә:
Еиҳа еиғны уа уанбаказ?
Еиҳа еицәангы уанбаказ?
Урт қазтада ишәа-изаны?
Шәа ишәызбома шәаанизаны!..
Зны Кяхыбак уақа деырбахыан,
Дышхатказ ижәлар идирбахыан..
Хажәлар рыбжак нырцә инхеит,

Урт ртыңағе тәймуаак нхеит.
Иреиғьыз аамтакы ҳазпшын,
Иреицәаз ҳалаҳаит амшын,
О, уинахыс зегьы бгеит,
Хдунеиғьы ааҳәит уинахыс,
Цьара ҳамѡақәа табгеит,
Ҳанасыңғьы заны иргеит...
Угәы иақәкны ихыст, ихыст —
Иахьа иуқәлеит уағацәа!
Иҕаҳцазеи, мшәан, цәғьарас,
Иҳазныҕәартә еиңш абас,
О, Анцәа! Анцәа!..

ВЛАДИМИР АХЬИБА

АИНАЛПҔҲА ХӘЫҘЫ БАХЬ

Ацикл аҕнытә

1.

Наҕәак ахаан бахәәезом уаҳа,
Б-Руслан аетцәаццеи бдунеи инахьирст...
Инапқәа кьағхарц аңсцәаҳа,
Б-Руслан гәығрала жәѡанахь бышьтихт!..

Ашәти ашәти рчааидкыл еибарпшзоит,
Амцеи амцеи наскья-ааскья еибарпхоит.
Ацқьареи, о амреи еибаршәтуеит,
Адунеи хәыҘ адунеи ду еиқәнархоит.

2.

Руслан ибжьы баҳау?
О АиналпҔҲа, сыңшза, сбыҳәоит, сгәы жьжьаза,
Ажәѡан иалшәан етцәак тәлеит ижжаза,
Уи кьдзыршәаз хьыза даблырцаз иццакуеит,
Ах, сыетцәаша сыдгьыл ашҕа игәыкуеит!..

Бымшәан, о бымшәазан аҳаҳаи,
Дгьыли жәѡани фырхатцабжьык рмаҳаи.

Руслан игәырғьара, ифырхатцабжьы.

ЛИОЛИА ТӘАНЦҘА

СШЬАУАРДЫНҚӘА

Марттәи ажәылара иазкны

Рҕеыхараркуеит сшьауардынқәа
Рхақәйтҕа мтцәыжәѡа ҕьо.
Адәы иқәхаз анаурқәа,
Иреипшны иҕам ишәаҕьо.

Зегьы азәазәала издыруан,
Зегьы сранын ма срахәшьан.
Исгәыдыргәгәала азы сыруан,
Сшьауардынқәа рымѡа цшьан.

Амца иажәлон, амца еишьыл,
Агыгшәыгқәа рсаса иҕан.
Адсра иапылан хатца бжыла,
Зхәычра зҕаччоз зегь шлахъан.

Са сшьахитхеит Гәымста ахықәан,
Уа сбаҕазааит дара рзы.
Рымѡа сныхәон, рыхъз санықәуан,
Ҙоуба зуаз зегь Адсназы.

Иахъа, уатцәы – сыпшуп назаза,
Ихынхәрашәа сгәыҕоуп ҕыц.
Ишьаартцәыроу нырцә адәаза
Иалсны иѡеиуеит аапын шыац.

Рҕеыхараркуеит, сара срышьтоуп,
Ажәѡан иалоуп ицқьаза.
Исзынхаз араҕа рышьтоуп,
Рашта ду ауп икказа.

Зегьы азәазәала издыруан,
Зегьы сранын ма срахәшьан,
Исгәыдыргәгәала азы сыруан
Сшьауардынқәа рымѡа цшьан!

АНАТОЛИ ЛАГЭЛАА

ХАЧКЭЫНЦЭА – ХАЛЫМҚЭА!

Хачкэынцэа халымқэа, Аңсны җашэмырцэыкэа,
Аға дҗашэмырхакэа шэхынхэуам.
Шэааигоит дышэхылаңшуа, аңцэа шэахьмырхэыкэа,
Шэфырхатцара ахаангы иңсуам!
Хачкэынцэа, халымқэа, ҳақалақь гәаҗуа,
Уажэы-уашьтан шэнеира иазыңшуп.
Ишэымгакэа, ишэымгакэа, ишҗашэымгои Аҗэа,
Иңшьоу шэара шэшья цқьа ахьшуп.
Хачкэынцэа халымқэа, ҳақалақь шэдырны,
Нырцэынтэи ан леиңш иааңшуеит.
Гэымста зеибафа, ақэараңцеиңш шэнырны,
Хағаңцэҗа даңырхуа шэцауеит.
Хачкэынцэа халымқэа, Егрынза шэназароуп,
Зынза иңқьахароуп Аңсны.
Уаха дзыхнымхэуа хаға дшэаҗьазароуп,
Шэахзаароуп шэаргы шэеибганы!
Хачкэынцэа халымқэа, хачкэынцэа халымқэа,
Азҗабцэа шэа ишэызгэыкуеит.
Ргэатца шэынтамлакэа, рыңхыз-хаа шэаламкэа,
Иамуазаап, шэымҗахь иңшуеит!..
Хачкэынцэа халымқэа, хачкэынцэа халымқэа
Здахамам ҳаңсадгыл рыхьчоит.
Хрылазап иааури, хрылазап хгэалақэа,
Урт зхьымзаз, рцеира ахьзоит..
Гэымста җарбатэызаргы, Ерцахэ еиҗаратэызаргы,
Ахымҗас иахьзатэызаргы, иахьзоит.
Шэнеибац анырхэа, идыдлааит аҗахызаргы,
Хачкэынцэа халымқэа, цоит!..

ЕНВЕР АЖЫБА

ЕШЫРАТЭИ АРҖЫС

*Ахаҗа ихаҗа Мушьни Хэарцкиа
игэалашэара иазкны*

Уа, Аңсны атцеицэа, иахьоуп анырхэа,
Дыдратцас ахацэа аңгыла ара,
Гэамчи шьамхылеи ахрақэа ирхыхэҳэоз,
Ешыратэи арҗыс уңон еибашья.

Уахъымназоз арбан,
Ашьабста уафызан,
Амацәаз иҭакышья удыруан аҭа.
Уи деилапыххаа дышьтазтоз урапызан,
Деикәыццышә уихысуан ҭазны умцаха.

Упсадгьыл рыцха ашәарта иантагылаз,
Шьала еиҭа ишҭыхтәыз удыруан, иубон.
Ахатца ихатца, о, еснагь упхьагылан,
Ухатца убиракны аиааирахь иугон.

Унеит уи амш аҭынза,
Ухатца ушхапхазгьы,
Ирымхәац ашәақәа шыҭа цсыс уа урхоуп.
Еикәырхоуп иахья ҳадгьыл, хәра тыпла ишыртҭоугьы,
Уи ахьзапша шытыхызгьы афырхацәа шәа шәоуп.

БЕЛЛА БАРЦЫЦ

АБАЦӘА РАЖӘА

*Абри ажәеинраала анызыфуаз сыбла дыхгылан,
ибжгьы сахауан зызаїә аҳалал изтәоз Касланзиа В. А.
Ажәеинраала рзыскуеит иара иеицш зызаїәқәа тахаз Абацәа*

Уца, дада, сызатә Гәымстака,
Угәыдыскылом, иапым цсуатцас.
Ухьамтын! Аҭа уа дтақәақәа,
Апсадгьыл уазгыл хатцатцас!

Уца, дад, сыцкәын, Гәымстака,
Сыхәшәыц, ужәахыр иазыпшуп.
Угаратып уазыруеит уа Акәа,
Аццышә ужәлеицш ишуп.

Изакәу здыруеит аибашья ацара,
Аха ҳапсадгьыл ҳапхьон еиҭа,
Шәа ишәылшароуп аҭа иахцара,
Шәафызцәа шәзыпшуп Гәымста!

Ирыцхау — дызмам роуп уахь ицаша,
Ма «Шәнеибац!» зшья иалам, измаҳаз...
Уца, дад, сызатә, Гәымстака,
Упсадгьыл збалап уцынхәрас...

ЗАИРА ҒҲАИҢЦЫКӘ

АШӘАҚӘА

Иамхацәаз ашәала дшәырґыха,
Адґылаґ ус иакәнагоуп.
Ахәрақәа рхьаа шәнарыха,
Ацсадґылаз убас ихәартоуп.

Ҳабацәа рхәыштәарамца неикәышәца,
Ихәажажаза хашьцәа зырқхо.
Ихәжәлаз мцала дыңхьашәца,
Рґәыцґақәа ґыблаан изго.

Ашәақәа, сашәақәа шәабақоу?
Ҳанацәа рылаґырз зырбо.
Ахәтґәанқәа рааигәа шәанбаго?
Ңынч дыцәартә уа зыцсы зшьо.

Амарцъа, аашьарак шәмыхьын,
Ҳтоурых ахсаалаґ иарбоуп.
Ацәхәыраґ шәымцәыжәәқәа нышәмыжьын,
Агақа макьаназ ихьтоуп.

Ахатца иус ґәрагагоуп,
Иңеиңшу аиааира аґароуп.
Ахьааи ашәеи еиларсуп,
Ашәа атынчра иазхәоуп.

СЕРГЕИ АГЫНДИА

*Рустем Цәышба ихьзынґылоуп.
...Ахақәитра зайәык азы аңсра ауп аґакы змоу,
избанзар усқан ауаґы аґәра ґаны дыкоуп
дшынеибаку дшымңсуа.*

А. Каму

Ахызатқәа атх лашьца дырлашоит,
Ицәаатцәауеит сґаныхьшәа аңша.
Аимара аґаныхь ажәәан талашьцоит,
— Исыхәоит, уаха затцәык уацәца!

Ах, исызтодаз тынч ахэыцха,
Сханы аңыныш хлаҳэада дшэиит.
Сзеитамцуа сышгылаз сшыаҳитха,
Ашыац етэа сшыа нафашэит.

Избеит усқан ажэѡан хэаеызшэа,
Адгыл агэы тамгыло еисуан атхараҳэа,
Бжык сгэы иқэыѡуан, сан илыбжыушэа,
Мѡак сықэлан сцон сара хара...

ГУНДА САҚАНИАПҚА

* * *

Сгэала исшэеит аңстазаара,
Сыңсала исшэеит аңсра,
Шыацмак иақароу аңстазаара,
Шыацмак иақароу аңсра.
Сыңсала исзеит сыңстазаара,
Сгэы ала исзеит сыңсра.
Напык-ари аңстазаара,
Егы анапы — аңсра.

* * *

Ахыа алашараф ианнеиуа
иңсуеит,
изтэу игэы
ахы нықэтқан —
Ихыңсааит
анаңыалбеит,
бзиа дышбабоз
Рыцқа! —
Ихыңсааит
игэы-иңсы рыцқа.
...Ахыа алашараф
ианнеиуа
иңсуеит.

БАХТАНГ АПҘАЗОУ

АҘБИАҘЫ ХАҢЦРАҚАК

Ишанхазшәа атх аатгылом,
Узғагыло, ма узыдгыло,
Хтыск убашам, зегь мазоуп.
Ғарагарала атх ҳағәылоуп,
Дшаанагаз еипш дцап ақәылаџ,
Джәылар – агәнаҳа ихъзап.

Изгәағърыда, атх цәца рәалак,
Иаҳзаарыда? Ххәы иағало,
Зхы зтахым иоуп, дағахап.
Хара хзы аҗабиа хъшәашәам,
Иаҗаххар, ицәырга ашәа,
Хңеироуп ҳаңхьака хаха.

Аҳауа хысбжык налџыр,
Иныхчылар иаразнак алџа,
Ицап абжы цәгә неихашәы.
Аха җынчроуп, атх еицакуам,
Аңсабара амчгы мзакәа,
Аҗынчра иалаҗәоит уажәы.

Аңшәаҗып рхәаша иззымгаз,
Цәгъаршрала зыхъз зызтымгаз,
Хадгыл иқәым еимырқа.
Уаха җынчроуп, хысра хҗаркуам.
Мазала рмацәазгы хҗаркуам.
Рымџа ылырхуеит шыҗахқа.

ГЭЫНДА КЭЫТЦНИА

* * *

Зыгсадгьыл зхы ақәызџаз агъсуа тыгъхацәа ирзыскуеит

Псаатәны иахыгърааит быгъсы-лаша Агъсны-гъшза.
Баагъын шкәакәан, баагъын қәыгъшын.
Хъаак аздыруамызт макъана ба бгәыгъшқа,
Инбыжъыз ари адгъыл азатцәра аныгъшит.

Нартәа рахәшъа, Гәында-гъшза, Гәында!
Инбыжъыз бхыгъша, быгәагъра бымда
Атыгъхацәа неиуан рыгъсадгъыл рыхъхарцаз,
Рашьцәа еитцамхақәа – Нартәа еикәдырхарцаз.

Иарбан насыгъыз ба быхъзала иқаз,
Бара бзыгъшаауаз, ибыгъхьоз афнықа.
Бымџа еихызтәаз ахызатцә бзыгъшыхын,
Агъстәзаара ашәкәы ба быгъстәзаара аныхын.

Ацәашъы асыркуеит, сахәшъа, бара бзыхәан,
Ацәашъеигъш изытуеит сара сымшқәа еибыхәан.
Сихәоит Анцәа, ма быгъсаатәны бхынхәында.,
Агъсны-гъшза бахылагъшырц, хафы-лаша Гәында.

ШЬАЗИНА ЦЬАПУАҢҢА

Амшынџақәа

ШӘИПХЬЫЗ ЗГЫМХАША АИБАШЬРА¹...

1993 ш., июль 7, Гәдоуҭа.
(04.07–07.07)

Сеилагоит...

Псҭазаарак мџасит.

Ииюль пшьба ашьыжь инаркны еилыхаран. Ыоук аауан, ыоук цон.

Мақс дхынхәит аштаб аҕынтәи. Зегь ззыпшыз иара иакәын. Хдәықә-ламтаз зегьы ҳааилаиргылан, днаҳалабжьейт – ацәажәара зынзаск ишыҕамло, азәи-азәи хшеицәымзша, шыапыла ҳашдәықәло. Рацәакгыи зегьы еилкааны иҳамамызт ҳахьынзацо. Хдәықәло ҳаналага, азҕабцәа азәазәа авзводқәа ирыцзароуп рхәейт. Руфик Шьазина ҳа дҳацзааит, ихәейт. Иулька: «Избан?» – лхәейт, ишылгәампхаз лныпшуа. Есымша ҳаицын, уажәы ҳаицрыргар ҳәа дацәшәазар акәхарын. Бымшәан, ҳаицы-заауейт ҳәа лгәы аасыртынчит.

Амџа ҳақәын ҳаишьтагыла тхыбжьон. Абнара ҳалсны ҳахьцоз убриаҕа-ра илашьцан, ула атәыршы тәкызар иубомызт. Хшьапқәа ирытапцтәтцәоз аматцәкәа ракәымзар, уаҳа шытыбжьы азәы ихылцуамызт.

Иҕаларызеишь? Дарбанушь ахынхәра злахьынтдам? Аишьцәа ыыцәа-ыыцәала еицуп. Ганкахьала, ибзиазар ҕалап, аха сара истахзам исзааигәоу дсыцзар. Ашьтибахраз еиҕума? Усгыи ыыза дкажьны дымцозар ами аибашьы, аха... аибашьра еибашьроуп.

Шаҕа хцаз сыздыруам. Ирацәаны ҳашцаз аҕара здыруейт. Ыара ҳааныркылт абна агәта. Ана-ара инатәа-аатәакәейт. Абцар, ацәапханы иатцоуп, дасу заҕа изго. Иулька, Оксана, сара хәаaidкыланы, тлак ашьапы хәадцаны хнатәейт. Уахьынапшуаз қәацәшәа ак гылан, ыоук ыналон-идәылцуан. Даҕа ыоукы мцак еиқәтцаны, иакәшаны итәан. Исыздыруам урт зустцәоу, иарбан гәыпыз еидызкылоз. Мақс уахь дцейт. Ус атахызар акәхап. Ижәлар шааигаз ала адырра ҕаитцозар акәхарын. Адгьыл цәгьа ихьшәашәоуп ҳахьықәтәаз, ишпхынразгыи. Иулька лкуртка ҳатцаршәны, ҳахқәа еидцаны хтәан.

Оксана дыччон, лгәалаҕан, дахьхәхьаз деигәырҕон. Даххьымзар иханалмыжьтәҕьозаарын.

Хәхьтәаз Гиви дааин, Аҕәа инхо ҳәа азәыр шәыҕазар шәаала ихәан, Маврик, Иулиа, сара ҳаицын, амца еиқәтцаны иахьтәаз хнытәлейт. Ацс-шәақәа анааибәххәа, руазәк ихы наҳақәкны дҳазцааит:

¹ Иацу. Алагамта ануп ажурнал «Алашара» №3–4, 2023 ш.

– Аибашьра иалагаанза Акәа шәынхозма?

Икоугы хзеилымкаауа, «Ааи», – ххәеит.

– Нас, абри шәихәәпши, дыжәдыруама? – инапы наикәикит зпәтә зәачы итәаз, зыхтарпә еикәтәә ырқяқяан изхаз ахатә. Снаихәәпшит, аха дсыздыруам. Пшьаала зегь рыңсы заны игылоуп. Иаразәк илақәә траа дхәхәәпшуеит, иаххәарызеишь хәа. Хнеиәәпшы-ааиәәпшит. Саа-хәәпшын, Маврики¹ Иулиеи снарыхәәпшит. Уртгы рылақәа ирхубаалон дшырзымдырыз.

– Нас, дыжәдыруама?

– Дахзымдырт, – ххәеит.

Ихы данәаха, амца алашара иахылцуаз анааиәәпшә, илақәа снархыпшылеит. Ұынқықәра сықазаргы, дунеихаан исхаштуам уи иб-лақәа.

Дахтәаз маңк дытыгәгәашәа аакаитцеит:

– Уара, ишәымуазар, Кыршьал-ипа соуп.

Хдысызшәа ҳаанхеит азныказ зегьы. Нас Маврик дыхәхәеит:

– Абаапс, шәаагыл! Валера Чачхал иоуп! Иакәымзар, сыхәда ақды икәтцаны ихышәтәә. Ари аныхәәқәа раан аңсыуа маңәала иееилахәаны, аеы дақәтәаны дкылсуеит.

Ишанхеит зегьы. Иара иеыртынчны дыштәәц дтәан. Иабцъар ихы-рххәан, дхәынчан дрыман. Ахәцәа шыкоу ала адырра ритарц дшаауаз дааныркылеит. Амәәқәа бзиан идыруан уи аганахь. Ахәцәа раңәафын, излеихәаз ала. Аңкәынцәа иқаз анеилыркаа, иааин, атамзаара шытцаны иабцъарқәа дырхынхәит.

Ақәоура иалагеит. Аблиндажқәа рахь ҳганы хдыртәеит, аха ҳазкуамызт. Ұбақа саат рақәзаргы, хмыцәар хзычхауамызт. Дасу излауаз ала ртыпқәа ылырхит. Иқәиаз дубарын, икыдтәалан ицәаз дубарын, дасу дшақәшәаз. Есымшеипш, аңкәынцәа ҳара иаха иахыманшәалаз хәа ахьазырыпхьазоз ҳақәдыриеит.

Зақа тыз сыздырам: «Шәгыл!» – рхәеит. Ажәжәәхәа ағылара иалагеит зегьы. Аблиндаж хәычын, узеивысуамызт.

Адәахы ақәа кыдтәан иауан, ашара адәы иқәлахьан. Еитә шыапыла. А-БМП-шникцәа ахтәаз ала ҳаргозаарын, абар Едик ифызцәа.

– Едик дықазар, дызбарц стәхын, – анысхәа, – Дыцәоуп, уажә даахгоит, – ихәан, дыфны дцеит чкәынак. Сшыпшыз, Едик² ихы иапхьақа ишьтшәа, дхыпхыпуа дааиуан. Сааихыхәмарит: «Уажәыгь узыцәои, асолдат?» – схәан.

Снаиабжьеит: – Ухы хьча, абаапсы, Едик! Хара хтәқәа дәықәлеит Ка-манқа, шәаргы уахьтәи амәахь шәдәықәырцозар, угәуеаныз!

¹ Маврик Цыынцәал аңхьатәи амшқәа инадыркны Ешыра-Афонтәи абаталион акны дықан. Ианашьоуп Леон иорден.

² Едик Хонелиа, хабарда дыбжъазит Линдава, 1993 шықәса сентиабртәи ажәы-лараан. Ианашьоуп Агәымшәараз амедал.

Уаха аицәажәаха хмоуит, инаскьахьан агәыц. Вахо¹сихәеит дихы-лапшларц. Макьана дхәычуп!² Сгәы сыхьуан. Издыруан даргьы цъара ишырышьтуаз.

Амѡа хәхьанысуаз ахәынцәа қашьхан ианыжьлан, амашьынақәеи атанкқәеи итыржааз атхәақәа узырхысуамызт. Аботасқәа исышьаз цәгьа итцәыртцәыруан. Ацкәынцәа зегьы шыбаазара ибаазахьан. Иахьипшааз сыздыруам, Лыхнытәи ацкәын – агранатомииотчик, қәыршәыжәк ихы итарцаны дцон.

Излархәаз ала, Афонаа хзыпшын. Аха атыц иахьакәыз сыздыруам.

Амѡа ханын ақәацсы ххыкәкәо, ишпхынразгьы ахьта афән.

Абраќа амѡа ханытцны бнала халбаароуп рхәан, хылағьарак хтәлеит. Ахылағьара ззумхәара иќоузеи?! Ари амѡа шәарахк афәмлацзар, ус мѡахәастак аман хәа иќазам, бнароуп, цаќьароуп. Пытрак ханынаскьа, иахагьы амѡа баацсхон, ахахәқәа хатцакәымпылуан, иафьѡруан ахахәқәа. Азәи-азәи ргәыреанибатон, амахәқәа куа, атцлақәа рнапқәа рыкәыршан реалааныркыло, мац-мац албаара хәфьын. Ацкәынцәа зны-зынла ирзы-мычхакәа иаагәамтцлон. Макс изын ргәы нырханы иаацәажәалон.³ Ацкәынцәа амѡа цәгьа ипнашәан иќан, арахь рабцъари рцъапхани хьантан. Азгабцәа рыгәта харгылан харгон. Инеимда-аимдо ихацхраауан. Сапхьа Цьамал Кәарацхьалиа⁴ дгылан, иаха иахьықәтцәырырахоз даасыцхраалон.

– Шьаза, сыпсы таны схынхәыр ак басхәоит, – ихәеит имырхьаацәакәа. Хырѡ асымтәит, изакәи хәангьы сизымтәаит.

Кәыркәыр иналаршә-ѡаларшәны лафқәак имхәозар, иахьа иаха иеы-ртынчны дыќан. Масик гәынамзарақәак имаз ааиамхәхәалон, иабыкәу хәфәгалан хәхьааигаз хәа.

Иага хгәаќзаргьы, азәгьы акгьы имыхькәа халбааит. Абар, ақыта халапшуа абахә ашьапафьы хәаит. Макс ацшыхәратә гәыц ицны дцеит, иќоу еилыркаарц. Иаанхаз ана-ара рычешаны инатәа-аатәақәеит. Ишауц иауеит ақәа. Убриаќара ахьта сакит, стцәыуартә аќынза, аха ичханы сееихарпс стәан. Акы затцәык хьаас исымоу, хшәырақәа иртоу ахәшәқәа баазар хәоуп.

Ацшыхәцәа харзыпшуп. Пцшыхәра ицеит аишьцәа – Кәыркәыр, Мераб⁵, Гиви, Руфик, Макс. Иќаларызеишь хәа зегьы рыпсы заны итәоуп. Абарт анца, Чефир⁶ хәа зархәоз ацкәын атцла амтцан цьоук икәшан игылан. Иќартцо закәыз хзымдыруа хәпшуан. Кәрышька еиқәарак итәтәаны ип-хаза иаасдырkit, ачефир дыршызаап. Аспирт иман, ани ачефир имыршыр иуазма?!

¹ Вахтанг Гәынцьяа.

² Едик 1975 шықәсазы диит. 18 шықәса ихьтцуан, аибашьра ианалагаз ашықәсан ашкол далгеит.

³ Макс мѡала иахьимгаз ргәы иалан. Аха ишәартан мѡала ацара.

⁴ Цьамал Кәарацхьалиа ари ажәыларәфьы дтәхеит.

⁵ Мераб Ацба, Мирон (Кәыркәыр) иашьа иоуп. Аибашьраан иауз ахәрақәа ирыжьканы аибашьра ашьтахь ипстәзаара далцит. Ианашьоуп Агәымшәараз амедал.

⁶ Чефир – Базба???

Адсабараф изжәхьоу зегь раткыс ихаан убаскәнтәи сызфыхәаз ачефир. Зегьы еимданы иржәуан. Ани цаса аткыыткыашьара исымаз згәалашәа-хуадаз, сара сфынза закаф афыхәаз анцәа итәуп. Уи хьаазма?!

Хысыбжь хәа акгы гомызт, ҳагеимшхара цъара мацәазк итәшәаргы, аишьцәа ыцъа-ыцъала еицуп. Хшыцшыз, Макс даауеит. Цшьшьаала шәгыл, хашьтыбжь мыргакәа хнаскьалароуп, арахь макьана уаф дыкам. Убри аамтаз атәыла бгеит. Хара ҳахьтәаз аганахь иаарышьтуа рфаархеит минамиотла ахыршәкәа.

– Иааскьага ицегь, иааскьага! – алаф ихәон Масик. Сгәы цжәон, алаф ахәаратцәкьа ахылшоз азын.

Ус рыхьхьан зны. Кынтыри¹, Оксанеи, Масики атдытындра кәшәаны иаахгоит хәа ицеит. Атдытындра мацк рыкәшәахьаны ахысра иалагеит. Оксана: «Хцап шыта, арахь ахысра иалагаанза», – лхәеит, аха ирымузаап. Уаха цсцаха рынамто ианалага, идәықәлазаап. Ахәыста итысны иахьаа-уаз, Кынтыр ус ихәазаап: «Акыр ҳақәзар, абра ҳақхьатцәкьа икамхауаз». Ихәангы даалгеит, рацхьа ирцәыхарамкәа икаҳазаап. Оксана лкьатеикәа цтәо, еиталхәон. Иехырцәажәо, алаф хәо иаауаз, итдытындра зтаз иршәын, фыцха иекаижьзаап.

– Ашьтахь хангыла итаз ауахбахуаз, изтаз асаара хәыч цәгьала ихацшааит, – рхәеит. Рыцси-рыцси еихьымзо, Оксанаара рацхьа ахәы ҳаракыра ианықәгыла нахыс фытуа иаауан, иччо.

Уажәыгь акы ҳалацшышазу, ас зихәоз. Иумхәан анаххәалак:

– Оо бара, Шьаза, бшәатцәкьома? – ихәеит Цьамал Кәарацхьелиа. Нас даахәхәацшы, зынза арыцхацшра ҳамазу сыздыруам, ус ихәеит:

– Хара ҳаазаргы, шәара шәаахамгар акәын.

– Избан, ҳара иаха ҳмаар закәыз, шәара шәауанеи?

– Хара ихәхьлакгы... – ак ациттар итахызшәа даалакәакит.

Ицәа иалашәахьазшәа сгәы иаанагоит. Убас акалашәакәа дызбон, ишьапкәа итацсан акаска дахьықәтәаз.

Анцәа икынтә, иаарышьтуаз абахә иаахон, аха ашәапыцъац зегьы абылуан, амахәкәа цәырцәан, ихыблаа-фыблаа иааннажьуан.

Ицалатәуп уажәшьта. Азәазәала ҳаишьтагыла мац-мац хнаскьон. Рышьтахька агыла сацәшәон еснагь, даргы есымша рылацш ххын, рыгәта хдыргылон.

Ари хлымзаахтәкьоуп, аибашьра ацара. Ицъашьатәымзар калап зегьы абцар акра ахьрылымшоз. Ахачҳара, ашьамхы, агәы – зегьы еицызароуп.

Еицрыхәхәа иахьнеиуа ртыхра мацара зыцсоузеи.

Аандакәа ҳеынарыдыло хцон, ҳацшыхәцәа иаарыцхауаз ала.

– Иа Анцәа, бзиала ҳаилырга! – схәон гәаныла.

Оксанеи Иулиеи снарфацшлон, издыруада хәа. Аха акгы рхы-рфы ианызбааломызт. Азы² азааигәара ҳанааи, Афонааи ҳареи ҳаикәшәеит.

¹ «Кынтыр» – Автандил Ацъба. Ианашьоуп Агәымшәараз амедал. Аибашьрафы иоуз ахәрақәа ирыхьканы, аибашьра ашьтахь ипстазаара далцит.

² Каманка узланеиуа Гәымста арырта.

Иахзыпшызаарын. Азэазэала амѡа хаиѡдыртѡон. Азы ханынхыкѡгыла мацк хааилахеит, амшцѡгѡа, ақѡура, азы мацк саацѡшѡеит, еилаѡынтуа илеиуан. Омар Базба сапхѡа днеиуан, аиашаз, икѡакѡа ацѡацханы рацѡаны икыдын. Сыла ихгылоит агранатакѡа, агранатомиот.

– Ухацхраа, – схѡеит. Иулькараагѡы сышѡтахѡа игылан.

– Нечего! Ара аицхыраара ыказам. Дасу ихы дахѡозароуп. Икѡу шѡым-базои?! – агѡеиѡ аасыхиргеит.

Уаха ажѡак мхѡакѡа азы сынталеит. Азы убриакара иагѡын, ахацѡа дуқѡа ршьапы иқѡнакѡон. Аха уи аамтаз уаха ахѡыцха ыкамызт, сышталаз збаз Руфик¹ снапы даамтцасны икит, арахѡгѡы даѡа цкѡынак, Ацанда-ратѡын, даасывагылан, саарыргеит. Зегѡ ратцкыс сзыцѡшѡоз, азы ханыруаз ихалартцар хѡа акѡын.

Афонаа ауахѡама апхѡатѡкѡа иаахақѡшѡеит. Антипа Шамба (Абгар-хыкѡтѡин) дышѡны дааргеит. Уаха азѡгѡы ирѡеира иѡазимкит. Ауахѡама аѡнытѡка ауаа ѡнан, ха хтѡкѡагѡы уахѡ иѡналеит. Минутѡкѡак иааѡнахеит. Антипа ақѡа ихыкѡкѡа дахѡышѡтаз снеин, инапқѡа цшѡшьала инаивас-тѡеит. Илакѡа неикѡысыпѡеит. Макѡана дыпхѡаза дыкан. Гиви дааин, дсы-цхраан, ихы-иѡы ааихаѡаххѡеит.

Идѡықѡлатѡуп. Дасу излацашақѡаз рылахѡан, ган-ганла ишан. Амѡаду ханылеит. Наk-ааk аѡнқѡа. Иахѡынтѡиугѡыдыртѡо узымдыруа, даара ицѡгѡоуп. Иара Каман тшѡоуп, ашьхақѡа рыбѡѡара ибѡѡоуп. Наk-ааk ахѡкѡа гамзар, зегѡ тарѡѡаkѡоит. Аха ускан азѡгѡы еилкааны имамызт наk-ааk иахагылаз ахѡкѡа шгамыз.

Мазик² рѡицала дцѡажѡон, адырра рѡтѡн иахѡынзааихѡоу, апхѡака икацѡатѡыз азы.

Ацкѡынцѡа еимаркуан, Макс итахын хааниѡѡырц, аха иаба, ишѡа? Ахысрақѡа ианрылага, ацѡа атѡака шѡытѡал ихѡеит. Гиви иуамызт, азѡабцѡа ацѡа ишѡатѡало хѡа. «Хара ихѡацааит», – ихѡеит. Хлакѡакуа хаанхазаргѡы, уи еимгеимцарак акѡын, нас зегѡы хаицны хѡеит. ѡнык алырхит, абрака мацк иаагыларц акѡзу, мамзаргѡы штаб хѡсабала иалырхырц рѡахѡзу, цкѡа аилырга хѡамакѡа хашгылаз, аѡны еимырдарц иѡналаз ацкѡынцѡа руазѡк игѡеитеит ауадаѡы азѡы дшѡышѡтаз, аха ауада лашѡцан, еилургартѡ икамызт. Ашѡ аркын, ипѡены ианыѡнала, ар рымѡтѡа зшѡыз дышѡны, де-итѡыхны, деикѡкны дықѡын, ари Афонаа рыцкѡын иакѡын....

Абрака хшѡйказ ишѡны иааргеит Цѡамал Кѡарацхѡелиеи Барзѡаниа Ру-фики. Барзѡаниа иашѡеихѡабгѡы дѡацын, аха урт зцыз агѡып даѡа ганкала ицахѡан. Иахѡаны данааи, икаитѡоз ахѡара цѡгѡоуп. Цѡоук арахѡ ирынды-рпшѡом, ари ауаѡ дѡагахѡз цѡысшѡеит, хѡгѡу изыкалаша, иашѡеитѡбы...

Днеихаххуан, нас днаскѡон, иѡеихаиѡѡырц далагон. Иулиа дихатѡан. Ихы иакѡшѡеит (ихѡацламхѡа иакѡшѡан икан), нас инацѡкѡыс хтѡѡаны аарла ацѡа иакын.

¹ Руфик Дбар, ари ажѡылараѡы дѡахоит.

² Мазик Мқанба Афонаа ррѡтаѡы дыкан. Ианашѡоуп Леон иорден. Аибашѡра ашьтахѡ ипѡстазаара далѡит.

Саакэанызанит, аха Иулька ацхыраара лтахын, лылагырзкэа лфысны ицон. Хааицхыраан, иаахарееит. Ацсцэа кажьны хазцомызт шыта. Егьырт итаханы иказгы цыарак иааган инышытахцеит.

Аурок бзиа хаухьан март, ианар рзын. Арт зака иахзырласуа ирласны иалгатэын. Мамзар, зеипш камло акгы ыкам, ишэартан.

Рауф Дбари абарт ацкэынцэеи взводк акны икан, еизааигэан, иа-гараан иубаргы еицын, амаца (цьокер) еицасуан. Иштахаз иархэазар акэхап, дааин даархагылан, илагырз хакэкаала, игэыпжэара фнытцкала ичхауа: «Хацсцэа еикэшэо анцэа икайтцааит», – ихэан, длакэын, инапкэа нархышыын, уаха ажэак мхэакэа дцеит.

Акыраамта иеизыкажомызт Ремзик. Ацкэынцэа ихэхэа-хэхэаза иахьеи-ваз угэы тнашьаауан.

Цытрак ашытахь икатамкэа иказ азал акны хтэан. Уаха аитатра сылым-шо акэын сшыказ.

Оксана Алик Смыр ихэра фалхэон, аценцыйр ацака дтэаны.

Зыцсы зшызаалак хэа сгэы иаанагон. Арахь хбаазан...

Ех, хара хзыргэакыз, адгыл ахақ шэызгарым. Адгыл атэы цэгьоуп, шэархэацаап!

Афонаа ргэып цытфык Ануа ифны ифналт. Уа аштаб картцозар акэхап. Профессор (Гена Кэакэаскыыр)¹ аихатэ гэараанда ичхырхэхэан фитит, наф хавзвод ахь хнаскыарц хандэылт. Света дхацыз цышыеит. Иаххэеит Света дышхацмыз. Дара уа иаанхеит.

Хачкэынцэа фнык акны рееизганы амца еикэыртцан, рэырбара иафын. Ицъасшыеит: – Уара икашэтои, алфа шфеиуа рбар, ак хгэыдыртцоит, – схэеит. Арахь афны хэа изыфноу акгы иацсазам.

Хаибашыцэа атабиакэа рыжра напы адыркхьан. Макс иаанхан иказ игарц дааит. Амца ацхарра адтра ртахымшэа иадгылан еикэшаны. Амфеи ахьтеи иаркаран икан. Ишакэхалакгы, атабиакэа жтэын хэлаанза. Игор Цьниа игэып макьана рхабар ыкамызт. Ацкэынцэа мацфын, ацхыраара ртахын. Ахыргэгарта рзаанымкылар алшон.

Ашыбжышытахь Игор² игэып иман днеит хыхтэаз. Хара азгабцэа хаангылара дакэшахатымызт Игор. Идгылафцэагы ыкан, аихарафык хашытахька хархынхэра шыртахымызгы. Хакэшахатхар акэын.

– Акы аныкала, азгабцэа хзыхьчазом, – ихэеит.

Ас шырхэоз хзынфасуамызт, зегы харзыпшызар акэын. Хара еилахар-хозар, аанфасра иацсамызт.

Ацкэынцэа абжафык хцара шыртахымызгы, Игор дхацны ахэы ххеи-галеит. Азнырцэ жэйтэ фнык акны рееизган икан цытфык аецеи асанитарцеи. Аранза аара ауадафара дукэа ацын. Ахэцэа шыапыла мацара ихаргалон. Амарда амфэхэаста афган. Фыла ус игэгэоу уа дузхагаломызт.

¹ «Профессор» – Гена Кэакэаскыыр, Афонаа рротафы дыкан. Шьтрала ткэарчал-тэын, дабицазатэын. Дтахойт Ахабфыкэ ахаракыра агараан. Ацсны Афырхатца хэа ахьз ихцоуп дантаха ашытахь.

² Игор Цьниа – авзвод акомандир.

Иара аеқәагы азақынза изаартә иҕамызт азын, убри аәнаҕы итәан ахә-
цәа ртыгаразы иааны иҕаз.

Хқарахан ҳақан усғы. Раиа Кәырыкыпҕаи¹ сареи ҳаиваиан, Иулиа
дгыланы дцеит. Исыздырам заҕа сыцәахыз, Иулька дааин, слымҕа
дтаҳаыт-хәытны саалырцшит, егырт ицәаз аалмырцшырц азы акәхарын.

– Руфик дыршыт, – лхәеит.

Сәаткәеит. Дарбан? Цқәа исзеилмыргеит, цқәа еилырганы исалхәом.
Иаба? Ианба? Хәиманы хандәылтцит. Даарҕахьан. Аганахь иаваз ауадаҕы
дышытатцаны дихатәан Гиви. Снеихаххит. Игәатца иташәазаап. Сыла иабо
сызхамтц, сшыапқәа нарсны снеихатәеит, игәы снапы нықәысшыт. Сғы
сзеихыхуамызт, сылағырзқәа еималаны ицон. Схы исзанажыуамызт, икажы-
ны арахь ҳахьхалаз.

– Шәа шәыҕазтҕы акгы ихъзомызт, – илағырзқәа иҕыкәкәо дна-
сыхәацшит Гиви. – Иулька иласхәои? – изҕаб хәыч лакәын дызғыз. Ру-
фик, ихъз ухәар дәагыларашәа, асакаса данны дышытан, ихаҕы акгы
ағаршәымызт. Хтәыуон зеггы, акраамта сғысзеиқәкуамызт, схарала
дтаҳазшәатқәа збон. Хәказаргы ҳабаихәоз аха...

Схы исзанажыуамызт ҳақкәынцәа рыхәтәк шәымцан ҳәа ишҳахәоз
ҳахьцаз. Иара Руфик ихаҕагы итаҳымызт хцара. Хара ҳацсқәа иаҳа
итцаазма, аха ҳарпырхаҕахар ҳәа сшәаноуп сзақәшахатха.

Излархәаз ала, ҳара ханца ашытахь рацәак бжымсит. Атабиа ажра
иаҕын. Равтоматқәа рапхьаҕа икыдгылан. Ирызгәамтазакәа, мшыбзиа
ҳәа даарыдгылан дхысит ақыртуа.

Еимгеимцарак иалагзан ауп ишыҕалаз. Батал² дхысит, Руфик акаҳаха
дахъзаанза. Аха ақәылаф Батал ихы дшамгаз збаз Масик, уи ахәызба игәы
иалеитцеит. Уашыта ишыра акәым, аиатцәа кыдухыргы зегь акакәын Руфик
изын, дызгашаз ахы иқәшәахьан. Дышдырххоз ипсы ихытцит.

Дызлааргоз рмоуит, зны аеы иашыталт, аха урт зегь башан. Игәатцаҕара
тыблаан. Алафхәара, ахәмарра бзиа избоз, ауашыраз, ауаф иаша, ацсуа-
тқәа, сшәап ҳәа згәы итамыз, ипстазаара абас иҕахтәан.

Хәқкәынцәа иҕартц иақәымшәо еилагылан, иааргаз ацсцәа зеггы ус
ишытан. Арантәи рҕашьа шыҕалозгы, ианыҕалозгы азәгы еилкааны
имамызт.

Пытрак ашытахь хацәақәак иааргеит акәац жәны, ача. Иаарган, абартцаҕ
игылаз астал инықәырцеит, аха уахь игәаҕны азәгы днеиуамызт. Шәааи
хәагы уафы изхәомызт, зеггы еиқәыпсы еилагылан. Икаларын азәгы
дымнеиргы. Гиви ацсцәа зыфназ ауада даадәылтцын, дааин абартца да-
атцагылт:

– Ақкәынцәа, шәааи зеггы, арт тахеит, уашыта иҕахтцой? Рыпсы хмырп-
хашьо анцәа иҕаитцааит! Шәааи, урт уажәшыта акгы рыхәом.

¹ Раиса Кәырыкыпҕа ацхьатәи амшқәа инадыркны Афонаа рротаҕы медиехәшыас
дықан. Дтахеит Ахабшықә ахәыҳаракыра агараан. Илыхтцоуп Ацсны Афырхатца ҳәа
ахъз.

² Батал Гәылариа, Ацандаратәуп. Ешыра-Афонтәи абаталион аибашыфы. Имоуп
Агәымшәараз амедал.

Еилкааны иҳамамызт амедхәтә ахыһказ, ацхыраара хәзтәшәз аҗсцәә рхагалараз, излаҳгоз. Аҗкәынцәә цеит Гиви дрыцны, машынак хәааго-зар хәә. Хәргыи уа хәаанымгылазеит. Света, Саида, сара а-БМП-шникцәә ахытәаз атың аҗы хәҗхьеит. Уаха адачақәә ркынза ацара халымшеит. Хәзлаауаз амәә ианыршәлан ихысуан, аки-аки неивцәто. Хәҗсқәә цәгыала иаахгеит. Хәхьааизгыи аблиндаж хышәашәә, апечкахь анеиртә хәзтәхуадаз², авагон еиңш икәтцәз аблиндаж нахьхьи ацыхәәҗы ацәар-даҗы хәкәиан Света, Саида Гәлиаңҗа, сара. Хәемиртцызсакәә хшықәиаз иаахаршеит. Уажәы-уашьтан хаблиндаж ианбақәхауеи анаҗьалбеит, шаххәоз, лыңхала ишеит.

Анаңалбеит, ауағы дызмышыңыло хәа акғыы ыҡамзаап. Изакаһызеи хазтағылоу аамта?

Ацкәынцәа ацсәа амра рыкәшыр хәа ишәаны, ашәшыра иаха
иахыкәз аанда аганахь ишәтартцит. Аха амра наскьон.

Апсцәа злаҕго амашыына ахабар ыҕам. Ачкәынцәа агәыпжәа иагоит.

¹ Света Кэырыкъдха, Ешыратэын, Ешыра-Афонтэи абаталион акны рацхатэи амшкэа инадыркны медехэшъас дыкан. Иланашёуп Леон иорден.

² «Апечкахъ анеирта ҳазтода...» Ауаа рацәашын, цюук аауан, даеа цюук цон, еилыхон. Ара бнаран, ихышәашәаран, ишцхынразгы ақәа ауан. Насгы, ҳамацәа баазаны ихадбалахъан, уи акәын цхашъа зҳамамызгы, аха ҳацхашъаны амца ааигәара ҳазнеиуамызт.

Урыстәыла иалоуп. Анацъалбеит, убартқәа ххаштрымашь?! Урт арахь мѡа рымамзароуп! Ашәаргәындақәа, ацәгъеи абзиеи зегъы ззеипцу, зызхара-фара мацараз адәы иқәу, ахъзи ахьымзгъи зцәызхьоу. Изаазгъы даргъы ...

Иахьоуп ҳара ацхыраара анахтаху. Иахьоуп ахьаа, агәырѡа, алағьыз, ацхзы ҳала ихыланы, гәатцағара ашьа ҳанылағылоу. Иахьа ихьатцыз уатцәы цәыртцшьас ирымои, аламысдақәа...

Абра амѡа ацхьа хтәанатцы, сыцшызар, ацкәынцәа цытѡык аауеит. Хразтцааит, шәабақаз, шәабацои ҳәа.

– Аҳабѡықә ҳақан, уантә ҳаауеит, – рхәеит.

Хаигәырғеит:

– Ижәгама?

– Иахго арбан? Там двоинные блиндажи, гашьа амазам.

Света Кәырыкьцхә дырызтцкәеит:

– Иқашәтцо закәи, уара? Ара Каман рган, итәоуп ҳацкәынцәа. Шәара ахәы кажьны шәаауеит.

Илхәо хьаас иркызма, илбааны ицеит.

Анацъалбеит! Акотлован итатәоуп ҳацкәынцәа. Аҳаракырақәа игоу арбан? Итандыртәоит ацхыраара рмоур.

Схабар рыздыруамызт са стәкәа. Дыррак рытатәын. Тулираа Гагра иқан. Уи есымшеипцу адунеи дазымкуа дыкоуп, хымпада. Аха сара уи ақара аамта сымамызт. Нона Ашәцхә лҕы снейт. Нона дцәыуон, дсывагъежьюан, сымацәақәа лыцсахт, илызәзәеит. Саацсара схыцсаазшәа збон.

Цытрак ашьтахь Абғархықәка хдәықәлеит. Уахь ицоз машьынак ҳақәшәан, Иулькеи сареи хцеит, Антипа Шамба дахцәыуарц.

Цъара-цъара ҳахьнеилоз, анацъалбеит, сара зсакәми ицсыз ҳәа агәаа-нагара соуан. Абарт итахаз рҕацхьа харак сыдны схы сыцхьазон, убас хрыдыркылон.

Амра каххаа ицхон, рацәак идумыз залк аҕы дыкған Антипа. Абартца ханныцала нахыс иан хгәалтеит. Митәын илырҕеиоз.

Дтаацәаран Антипа, цкәына хәычык дизынхеит. Дхакәшон ан. Митәык қахцазшәа, дгәыкытцәыкуа ҳааигәара дтәеит, дхәцәажәон:

– Нан, Антипа ила инцәааит ацсра, уаха цсра анцәа иқаймтцааит! Шәара шәымцәыуан, акыршәылшоит амца иалағылоу.

Хцо ханалага, акрышәғамтцәкәа шәсышьтуам лхәеит.

– Антипа ириукзак итаз ифатә уа иштәз арахь иааргеит, сара издыруеит шәара амла шәшакуа, ахартцәы шәғамтцәкәа шәсышьтуам.

Абас дшаххьынхалаз, ихамукәа хцеит. Егьырт ацсрақәагъы хрыхьзар хтахын.

06.07.1993 ш. Каман

Адырра җартцеит, Руслан Җыңҗал дхәуп, шәәи хәа. Ханнеи, ауахәама афналартаҗы дааганы, асакаса данҗаны дышытан. Аҗкәынҗәа еилаҗеҗе-уан.

– Акы изыҗашәтә, абааҗсы, акы изыҗашәтә, – хәа Җамс ибҗыи гон. – Ах, амҗа акаат! Амҗа акаат! – ихәон.

Ихалшоз хәа акгы ыҗамызт, ари хәартә змамыз акәын.

Радион дыҗамызт, излеилыскааз ала җшыхәра иҗоз дрыцын. Ахәра бааҗс змаз, шыпыла азы дырганы, ахәы ххаланы, хыхь амашына мөа аҗынза дхагалатәын. Аилашәшәра иаҗын, арахь ахысра бааҗс ыҗан. Убас ишыҗазгы, аҗкәынҗәа реынмырхакәа дрыманы идәықәлеит. Ахәы хқы-дланы хҗон, иаауаз ахқәа лыҗхала акаҗ хзырымукәа хәаиуан. Уажәы-уажә, – «Ипульс гәашәт, абааҗс, импульс», – рхәон. Уажәшыта импульсгы ыҗамызт, аха иҗам хәа ахәара сзыгәыҗуамызт.

Схәашыа игәамҗазар акәхап, аҗхәаҗа инеиуаз җкәынасақ даахынхәын, днасыдгыланы слымха инҗеихәеит.

– Аиаша хәа, иҗоума импульс?

– Иҗазам, аха исызхәом, уажә иаххәо акгы аанагом, уаргы иумхәан, – схәеит.

Уаха акгы мхәакәа, дсаҗысны иҗынеихеит. Хыхьынза ихарҗалеит аҗсы дызныз асакаса.

Руслан иашыа Иурагы дҗахахьан.

Ииуль 9, 1993 ш. Каман.

Иацы хҗеҗыт Каманҗа. Ара даара ауаа раҗәа еилоуп. Еилашынтуеит, иҗо, иаауа раҗәафуп. Хәҗкәынҗәа аҗхәаҗа иҗоуп. Гурам Шыоууа ара иаха хәтахуп хәа иҗхәзәеит. Хәангылеит.

Ииуль 10. Каман.

Уажә сгәы җжәаны сыҗоуп, аиакәым самхафыр хәа сшәоит, аха...

Иацы усгы атәыла бгон, ираҗәафын ихәыз. Иулькеи сареи ахәҗәа хаман хҗеит. Ханыхынхә, исыздыруам заҗа җалахьаз, аха атх акыр ина-сҗахьан. Хәнааи азҗабҗәа шыталахьан, каруат җбаатыҗә дук аҗы.

– Шәнаскьаны аҗәиартә хәычык хәшәт, – ххәеит.

Руазәык: «Сара азә дсыҗшытан сзыҗәазом», – лхәеит. Дыхәмарны илхәоз җысшыан, – «Бара, шәнаскьа, хәычык аҗәиартә хәт», – схәеит.

Абҗәааҗны акәзар, абри аҗара аҗәиартә анхаулак, хәфык-фәык азҗабҗәа хәеилахәгзон. Араҗагы ус акәыз җысымшыеи!..

Ажәакала, хәшытарымҗеит...

Иулькагы саргы хәахынхәын, акухнияҗы хнеин, хкурткақәа нкаҗ-саны хәҗәеит, аха – акы, акафель хышәашәоуп, ихәтахаршәуа хызак ма ихаманда, аха иабаҗагәышыоу? – Җба, Җенгиз мыҗда ачефир аршра даҗәымҗит, дҗо-даауа даххәхеит, ари агазбаллонгы нымҗәаҗзаап макьа-на. Уаҗагы аҗәартә анахмоу, хгылагәышыеит. Иахьатәи амш иааҗса-икараха иҗоу, ма саатқәак хмыҗәар хзычхауам.

Хзыџоноу аџны ауадакџа руак аџы аџсцџа шыџоуп. Ауада ашџ аахартын, абар, иџацџау агџабан дукџа џба шыџоуп.

– Иулька, бааи абра хашџталап, – схџеит. Азныказ илгџамџхазаргџы, дакџашахџтеит Иулька. Уаха џсыхџа хамамыџт. Уахџыныџналоз икажџыз агџабан хџкџеит, хшџапкџа еилаџсаны.

Исыздыруам заџа хџцџаз. Иулька лыхџџабжџ саанарџшит.

Сгџы џыџны иџо сџаџџџеит. Адџахџы ишахџзаап, амра ашџахџаџа аџенџыыр злашџахџз иџџывџџџчаны ауада иџнаџхон, иарлашон.

– Шџази, Шџази бихџаџш, ани иџсы тџлеит, даахџны дышыџоуп, быџшы! Саргџы сшџан, сыџџеит. Абар, хџџхџа ишыџтаз агџабан џаџџ аџы дышыџоуп азџы, наџ иџы рхџны. Сихџаџшызар, абар Сџџбеи.

– Иулька, уи Сџџбеи иоуп, бымшџан, – схџеит.

Сџџбеи хџреи хџиџын, ахџџа еиџахџеит. Хџгежџны хџанаи, хџара хџиџш иаргџы аџџиарџа анимоу, дааны дыџџаиџаап ара. Абас хџибаршџеит.

Анџџа илыџха зауша! Ашыџж игылаз аџкџынџџа чуан дук ыџкџыргылан азы дыршит, азыхџ азааигџара. Икџыршаны иџкарџеит аџыкџабарџа. Уажџ агџаран ыџоуп аџыкџабараз. Иулька сылзыџшуп, исызбеит даанџа иџџтџи амш азы ак сыџкџарџ.

Аиашаз, хџамаџџа зџиџшраз ала, азџы хџахџлыџшыџталымџџаз џџашџџџџам.

1993 ш., ииуль 12, Каман

Заџа гџыхџ хџзыннажџуазеи ари аибашџра... схџыџыр сеилагоит.

Арт амшџџа Гурам ара Каман, асанитартџ баталион ахџџа аџхџыраа-ра ахџырџо аџыџ аџны, хџаникылеит Иулиеи сареи. Ара иаха шџџахуп уажџтџи ала ихџеит. Ииашан, арт амшџџа ара азџы-џыџџа азхо иџамыџт, ишыџ, ихџу раџџџџџ.

Иахџа хџџкџынџџа зыџсахшаз зыџамлеит. Максраа ааит, изыџсахуаз ыџказ џышџа Шромантџи. Аџкџынџџа гџџџџџџан иџкан, џсшыара хџыџык роуаз џыыршыон, аха иахџааиз ишгџыгџуаз еиџш изыџамлеит (истахым уиаџараџџа антџара).

Дунеихаан исхашџуам аџкџынџџа реиџџажџара.

– Ихџалшом, маџк ахаџџитра хџртџааит, – рхџеит, аха иалџуамыџт. Ирыл-шомыџт шыџа атџара. Изыџсахраны иџказ рхабар хџа акгџы ыџамыџт. Арахџ ахџрџгџџартџџа ааныжџны аџара ауамыџт. Изыџсахуаз аныџамла, еиџах ихынхџыр акџеит рџыџ ахџ.

Ашоура бааџсын, аџкџынџџа ааџсан, игџамџуан.

Арт амшџџа аџџабаа бааџс рбеит, рџыџџџа ихџыз, ишыџз раџџџџџ. Ма абыржџы џсеивгара хџыџык роуп хџа изыџкџгџыгџуазгџы иалымџџит.

Макс иреихџеит рџыџ ахџ ихнымхџыр ада џсыхџа шыџамыџ. Иџкарџа-гџышыџози, идџыкџеит, аха рџамџџ О. Бесик ус ихџеит:

– Абыржџ хџахџџо ак хџахџыр, уара уламыс аџы иџалоит.

Раџџак мџыџкџа аџкџынџџа џаханы иааргеит. Излархџџаз ала, О. Бесик игранат акы иаџаџан, иџжџоит, иара дџахџит, иахџеит аџкџынџџа.

Анаџџалбеит... Бесик иџџа ианырхџязма дџахараны дшыџказ, изырхџџазеи абас еиџш?

Максгы итахымзар каларын ахынхэра, аха уажэтэи ала уаха цсыхэа амамыт, ахыргэгэарта ааныжэра каломыт. Иара дкомандирын.
Сгэы пжэоит, истаху зеггы сзыоуам... Рыцсага иабааит!

1993 ш., июль 26. Гагра «Энергетик»

Ахабдыкэ ашыапаны хтэан июль 21 ауа.

Уаха абра хапхьар акэын. Аашар ажэылара хцараны хаган.

«Анцэа хахьча!» – схэон.

Машынак гылан, абри амашына аган афы хнаиеит, хкителькэа нахатацсан. Зинка сганафы аиара лыкэшэеит. Шьта зеггы ыцэахьазаргы ицэахьеит анысгэахэуаз (ус касталон, амыцхэ сахьшэоз азы акэхарын), есыуаха анцэа сыхэон. Уажэггы пшыаала сныкэтэан, схы ажэоан ахь ирханы анцэа сыхэеит сара стэала: хаикэирхарц, даххылапшырц, хры-цхаишыарц.

Ус схэеит:

– Сзызухэакэо умдыруеи, акыр зымчу Анцэа Ду, ухышыаргэыта сакэыхшоуп, уаххылапш, хаикэырха! Цсыхэа ахынзamoу ацсытбара мацхарц сухэоит!

Саалган, пшыаала сфы нархэны сныкэиеит. Убри аамтаз, ашырхэа Зинка дныкэтэан, ус фаалтит:

– Сзызухэакэо умдыруеи, Анцэа Ду?! – лхэеит.

Ари афыныш дыцэазамзаарын, исхэакэоз зегь лахауан, арахь еырцэа калтцозаарын.

Уинахыс уаха цэашьа хамазма, хашцэытцахэытхэытуаз, хашцэажэоз, «Ушьта пхьака идэыкэлалатэуп!» – анырхэа, хцагылеит хаихэлакэаха. Аха азэггы иуирбом игэалаказаара шыбзиам. Аганахь сгыланы азэазэала срыхэапшуан. Гэаныла исхэон: «Анцэа ихьча! Анцэа ихьча! Анцэа ихьча!» – азэазэала сылапш рхызгон. Агэыркьхэа рфынархеит. Еишьтагыланы ахэы икэлан ицон, амра ашэахэа рыкэыцча. Икалон итегь заа хдэыкэлар, аха ирыцкэамыт рхэеит амфэхэаста. Хара хгэы пжэон: «Избан, икам-лазози итегь заа адэыкэлара?»

Амфэ ханын. Ахэы харак хкыдын, амфэхэаста тгэыхаа иган. Иубон ир-лас-ырласны ауаа шымфаслоз. Сара еихарак сзыцэшэоз акы атапжэара акэын. Амфэхэаста ханымшэакэа хаишьтагыланы хцаларц хархэахьан.

Пытрак хнаскыахьан еипш, хаибашьцэа руазэы игэы ихьны амфэхэастатэкыа дантэалан. Хнеихагылт.

– Икалеи? – анаххэа, – сгэы сыхьит, – ихэеит.

– Мацк хуцнаскыап, – ххэеит, аха имуит.

– Схала сцоит, – ихэеит. Уи иахаггы сеигэыргэеит, ицхынхэра ахьха-кэымшэаз.

– Цэара хэшэкэак устап, – анысхэа, – Мап, истахзам, – ихэеит. Уажэтэи-ала, агэежэра аткыс, пхьака ацара еигьны исыпхьазон. – Мфэбжара хыхысхэеит, узынио иудыруазеи?!

– Сара схала сцоит, – ихэеит. Уа дыштэаз хцеит хара.

Шьтыбжь ххылымтзо ахэы ххалеит. Уа ханнеи, ацхьака инеихъаз ацкэынцэа нак-аак еилартцахьан, ахысбыжькэа гон. Мацк иааилафын-трахеит.

Хыхь ханыфхала, Иулька илкыз лартмак налымпытцэфрын, хлантцы цака ицеит. Хыхьыцшуа иахбоит икэыруа иахьцо. Бахьытц ххэеит, аха лара илуам. Ара аминакэа ахьытцоу здырхуада. Кэыркэыргы длышьталан дцан, ирулакгы лаба дук афарцаны иаахан, ишьтыхны ирыман иааит. Ари зтэу Поика лакэзаарын, аха ари агызмал цъеи дашьталан дцарын. Иулька лара илтэыз цышьа дцан иаалгеит.

Ацкэынцэа: «Мацк шэаацшы, шэеыпхьашэк», – рхэеит. Ахысбыжькэа гон, атцла хнавагылт азгабцэа. Сахьынацшуа избоит, Поика дызвагылаз атцла даеа хатца дук дналыцатагылт. Ибжы тыган ихэоит: «Пхьака, уара! Пхьака!» Абас ихэацыпхьаза атцлахь днаскьо, днаскьо, зынза иенады-ргэгэалазан, гэатабгатацэка днавагылан, Поика аган даавахеит. Аеыхь-чартатцэка ицшааит!

Арт иара иацхьа идэыкэлар, нас иаргы дрышьталагэышьон, аха иа-бакоу, рапхьа адэыкэлара акэгэышьазаап ицэгьоу...

Деихачаца, ахатца замана. Сылала изымбар ихастомызт. Аибашьфы замана, ак иацэымшэо, згэы мытрысуа, ахы иамго хэа сызхэацшуаз, уажэы азгаб дызвагылаз атцла давицан, иара давагылан. Ацсы мыжда цаазазаап. Поика икалаз лзеилымкаазшэа, ус атахызшэа, леамариашан днаскьаны даагылт. Уи аамтаз уаха акгы азхэыцха хамамызт.

Ацхьака аиэахысракэа цон. Арахь, убри аимгеимцараз амина ицац-жэеит Рауль Смыр. Сыфны сфанынасха, рыбжькэа дыргон, абаацсы, бшьа-пкэа гэат, бымгэыгын... Рауль дыхэхэон: «Арахь, са сахь шэмааин! Уара, шэмааин, абаацсы, шэаргы ишэытацжэоит!» Иааигэара хнеир имуит азныказ. Дахьтэаз Гиви абинткэа изиршэуан, нас мац-мац ишьапкэа ахыргылоз хасаб азуа, иааигэара днеит Гиви, агэыргы изыкаитцеит, ирулакгы дышьтырхит. Ихнатцэагэышьеит ишьапы, аха акгы ихьрым. Уажэшьта илбаагара акэын аус злаз.

Ацкэынцэа дрыман амфа икэлеит. Абас дшыказгы, гэкахарак имамызт. Ицъасшьон, илаф цкымызт, дыччон, алаф ихэон. «Абаацсы, шэнеиха, шэгэы кашэмыжын!» – ихэон. Лаф жэабжыкгы ихэон, хьаак шимазгы уирбомызт. Инакэырццакны Бафал Гэлариа ицацжэеит. Ирыцкъамзаарын амфэхэаста изланеиуаз...

Бафал дылбаазгаз ацкэынцэа анхала иахзеитархэеит. Дызлалбааргоз амфа баацсын, ихылагыран, насгы ацкэынцэа дрыцэшэон, цъара ак рытацжэар хэа: «Уахэцэыркэазала дылбаауан, – рхэеит. – Амыцхэ ацъа хаймырбарц азын, мфэабжара убас ихала дылбааит», – рхэеит.

Азэ дрыман иандэыкэлалак сеилагон, илбаауа ртып аанызкылода хэа. Ахэцэа лбаазго агэып ыказтгы, арт ртып акны ирылшоз карымтцоз. Хара азгабцэа хамацара хамч акэхомызт, ихэу аибашьфы амарда дафыган илбаагара.

Хыхь. Ахабықә

Ухы узышьтымхуа аснариадқәа аара иафын. Аитатра гәағыуацәан. Ааигәа-сигәа ус уаф дубомызт. Зеггы псыхәа зламаз ала реыртәаххьан. Адәытәкьа ҳақәнажит, аблиндаж ақынза зынза имаңны иахзынхахьан, аха, акы, уанза анеира ҳахьымзеит, ифбаһаз, уа аблиндаж ыкоуп хәагы хгәы иаанамгеит.

Ҳапхьақа иааиуаз аблиндаж итәлеит. Ашьтахь ауп иқалаз анеилкааха.

Нак ала иахыкәшан ачкәынцәа цахьан.

Арахь ала инеиуаз рыгәта иарбатәкьан иаарышьтзар акәхап. Уиакара ахәыцха ыкамызт.

– Абаапсы, шәхацхраа! – абыжкәа гон. Арахь дара рқынза анеира цәгьан, ицәгьатәкьан. Ицәгьан акәзам, уи аитахәара сцәыуадафуп. Псыхәа змамыз акакәтәкьан.

Уи аимгеимцара азыхәан иқалап ашәара захьзыз зынза исзымааи-заргы. Иулиа, сара, Гиви – ҳахыкгы ҳаибарыфны абжкәа ахьхаһауаз ашқа ҳзон. Уи аганахь акәзаарын аблиндаж ахықаз.

Қамс¹ нақынтәи, аблиндаж ақхьақала ибжы иргеит:

– Мацк шәаагыл, абаапсы! Шәыннартәоит, уара, икоу шәымбазои?!

Егьырт азғабцәа аблиндаж итәлахьан, уажә тытшыа амамызт макьана. Арахь ацхыраара рытатәын ачкәынцәа, зыбжы аафуаз. Ҳапхьазон акы, фба, хқа хәа, ҳәекаһажьуан, ианааххууалак, хгылан, ҳафны хфынаххон. Абас мацара ҳаибарыфуа, азәи-азәи ҳаихкьашо, хгәашаха ҳақәын. Ҳахынапшуаз рацәазак бжьазам, арахь дара рқынза неишыа ықазам...

Адәкьақьарафы Вадик Афзба дышыны дыштан. Гиви, Вадик иабцъари, ихәда иахшыз адокументқәа зтәз ишәыреи ихыхны инаган Қамс инаир-кит. Излаҳалшоз ала ирласны, ихәыз зыбжы ҳаһауаз рахь ҳаццакуан. Ағызбыжкәа аафуан. Изакәытәкьаз иахьагы еилкааны исымам, аха абри агранат еицшәа ак тқәацуан, аха уахь хнарышьтуамызт аснариадқәа. Ағызбыжкәа гон, рапхьа хназхагылаз ачкәынцәа ҳахәон:

– Абаапсы, абаапсы, шәхацхраа...

Минутқәак рапхьа ачкәынцәа, адауапшықәа реипш ҳапхьа игылан иаауаз, еилакәақәа иштан, хахәашьа рымамкәа.

– Абаапсы, шәсыцхраа! – ибжы гон ачкәын. – Ҡымз роуп ицуа пхәыс даазгеижьтеи, сшәыхәоит, сеикәшәырха, салыжәга!

Снеихаххит, аха дызгылартә дыкамызт.

– Умшәан, абаапс, азәгы шәаанхажьзом, шәаргы шәхацхраа, шәгәы кашәмыжын!

– Альма, Альма, Альмагы шәицхраа! – дсыхәон, дсыхәон, дгьатцәы-гьатцәуан. Ари Аиба Хвича иакәын. Ихәра афәхәара саналага, зхы иамыхәо ишьтәз хицхраарц азы дсыхәон. Иара абриакара дыхәны дшықазгы, ифыза дахцәынхар хәа дшәон. Ажәжәахәа ихәрақәа рфәхәара ҳафын.

¹ Қамс – Фазлыбеи Тарба – Афон-Ешыратәи абаталион акомандир.

Альма, наскыа, ганха иереицны дыштан. Санынеихахх, ихдырра ицэызра иафын. Спортивкак ишъан, исыпжэомызт, сахыццакцэоз азы акэхап, сахацыпхыаза еитцхэрааны ицон. Апжэашыа амамыт атцкыагы. Напыла сахахооз, снацэкыарақэа пнаккон. Изулакгы, агэыр катцаны дфасхэеит. Арахь арт аснариадкэа цсеивгара хартомызт. Ихэра баапсын, излалшоз ала ирццакны далгатэын.

Хвича ачкэынцэа дрыманы афада ахалара иалагеит. Ашыа аангыломыт азыхэан ажгут анахта, Гиви исаат имгыхны иитеит, ес 20–30 минут рыштыахь ажгут амихларц азыхэан.

Абарт рнафс даеа хатцакгы ибжы мыргазакэа дыштан. Ибжы изтымкаауа дыкан, ихэра афахэара сафын. Ула иамбара хэа акгы шцакам, Анцэа хрыцхашыа! Афеыа дук ичапан ифахыкны иалыхэхэо иалакацан иалагылан. Уи лакысшыа амамыт. Излауаз ала, нак-аак абамбақэа адцаны, имцысыртэ икатцаны ифасхэеит. Арахь, аснариадкэа псцахатцкыа хартомызт. Игэы сырғэгэоит хэа сафын: «Зегь бзиоуп, зегь маншэалахоит. Акызатцэык, ачхара, ачхара!» Сара ихэра фасхэонатц, сцэажэонатц, иара ила таа дсыхэапшуан, ак ихэарц итахызшэа збеит. Схы ларкэны слымха наидыскылан, иихэоз цкыа еилсыргаратэы снаиазтцаит.

– Акыр ухэарц утахума?

– Сестричка, хочу твоё лицо запомнить, – ихэеит.

– Не переживай, увидимся! – схэеит.

Ацлам иафыаз ахатца дыштан, схала иштыхра сылшомызт. Сиазтцаит агылара улшару хэа. Агылара акэымкэа, иртысра гэггыуацэан, аха уаха цсыхэа сымамыт, дшыштыаз сызцомызт, дахыырбашаз, ахэцэа ахьеи-дахкылоз атып ахь днаскыагатэын.

– Исылшоит, бсыцхраар, – ихэеит. Убри аамтаз Иулька даасыдыххылеит.

– Иулька, бсыцхраа, абаапсы, дхаргылап хицхрааны. Дхаргылеит. Иулька дныласын, лаба дук аалылхын, илырkit. Гэгэак иакэан, ус аламала акы дыннамкылозаарын.

– Абнанза хазнеирыма? – анысхэа, – аиеи, – ихэеит. Хаицхыраан, адэкакыарашэа иахыкыз акынза днаган дныкэхариет. Хара егырт ачкэынцэа рыцхраара хэфын. Иара ачкэынцэа дылбааргеит¹.

Ари афыа акаамет зыла иамбац дунеихаан акгы ихуам. Сгэы еимыцуеит... хачкэынцэа ихэыз, ишыыз рацэафын. Ихаздыруамызт хара иахзыпшыз.

Сеилагоит сеилагаааааа!!! Уажэазын уаха сылшом. Нас уашытан ис-заццозар збап, сыпсы еихэлахоит...

¹ Аштыахь излеилискааз ала, агоспиталь акны ипстазаара далцит, дтаацэарамызт, хшарагы димамыт. Ари Хэыта Хагэыш иакэын, сара уаанза дсыздыруамызт, даеа ротан дызтэыз.

Сгэы дтахэхэа дтан хгэыла чкэын, шықаса җажэа рыда зхымцуаз Руслан Кэарциа¹. Сишьтан, зегы сразцаауан, азэыр дыжэбазар хэа. Уаха ихабар збомызт.

Арахь ачкэынцэа итахаз минутқәак ирылагзан ахэа иркхьан. Ашоура баапс ықан, икыдшэон амра. Сгэы аахэуан, абриақара акаамет, ахлымзаах избоз сархагон.

Руслан ицыз Агэлиа чкэын дызбеит, аха уигы издыруамызт ихырхарта. Адэы ацэылара шгэағыуацэазгы, гәақрыла, ахэцэа ралгара хәфын.

Хәқкэынцэа иреиғыыз ихэны, ишыны... Сгэы еиқәжэон, схагахон, аха узыхэоз хэа акгы ықамызт.

Шәипхыыз згымхаша айбашьра...

Ахэцэа ықоуп хэа аблиндаж италахьаз адырра анроу, азэгы дизымзырҗыкэа аблиндаж дытқеит рхэеит Раика². Ахэра зауны ишьтаз ачкэын агэыр изықалтарц дышнеиуаз ауп, аснариад еиҗашкахаз. Аңеыхақэа лсумкагы еиқәнажэеит, ларгы гәгәала дахэит. Аха лнапәы иаанхаз ашприц италтәахьаз ахәшә, лхазын иқамтәкәа, ихэны ишьтаз изықалтэит. Лара лхазы уаха иқалтоз лымамызт. Дхәазаны арациа ахьықаз ақынза днеины, лхы лшәацыхэеит, абаапс, абра анышэынтра ахьықоу хәқоуп, азэгы ххы хәхэом хэа.

Хара ахэцэа алган тыпқағ иаахгон. Даур Шьадания җеитит, Шьази, Раика дахэит, ирласны бааи хэа. Хәфны ханнеи, Раика дааганы дышьтарцахьан.

– Шьази, сбыхэоит азы сыт, азы, азы...

Абаклашкақэа җба сыдхәалан, аха азы зтаз тацәхьан.

– Раика, сзы нтәахьеит, аспирт ауп исымоу.

– Акәзааит, җамҗак сыт.

Иналҗытаскит абаклашка. Җамҗак данахэа, саахеит.

– Даҗеа җамҗак, сбыхэоит!

– Раика, ибзеицәахар хэа сшэоит.

– Бымшәан, исыт, исыт абаапсы! – даҗазныкгы дахэеит. Лылақэа тырхаха дсыхәацшуан.

– Шьази, сытсру бара?

– Раика, ибхәо закәи, бышпацсуеи?! Акымзарак быхьуам! Ибаргәу акгы бымазам.

Лыхәрақэа рҗахәара саҗын. Лгәатцәатқәы иалагылан аңеыха ду. Уи алакьысшәа амамызт. Излауаз ала имтысыртә иқатцаны иҗасхэеит, сылшара маҗын... Арахь лшьапқәа хәызбала азэы итирффазшәа, лиатцәажьышәқәа тыжәжәан, итыблаан. Аиҳарак дызфоз ахьаа – лгәатцәатқәы иалагылаз аңеыха ду, лырхәарах зегы еимнадахьазар акәхарын.

¹ Руслан Кэарциа Члоудахгэылан. Дтахеит абри аҗены ииуль 22. 1993 ш. Ахабшықә.

² Раиса Кәрыкьпқа – Ацсны Афырхатц. Дтахеит Ахабшықә 22. 07. 1993ш.

– «Беырғәғәә, Раика, беырғәғәә!» – сәәон.

Даур дгьежыыхынхәуан, дызлалбаахгашаз акы иазхәыцтәын, асака-сақәә хамамызт. Хашытахьҕа ихалоз иааргараны иҕан, аха...

– Сҕәәҕәә дықәтқан дызгозаргы, дызгароуп, дылбаазгароуп. Раика зегы дыџуа дхашытан. Лхы атқыс хара дхәхзызаауан, – ибжы саҳауан...

Диалак дылартцеит, аха данышытырхуаз, деизнарҕәыҕызар акәһап, лытәаабжы слымха итытуам дунеихаан.

Лыхәрақәә шығәғәәз шызбозгы, ак лыхыуеит хәә азхәыцра сҕахымызт. Сгәыгуан!

Цақанза дырзылбаагар, нас амашынақәә шгылаз здыруан, цсыхәак шҕалмоури хәә схәыцуан.

Хәцкәынцәә ахәцәә лбаарымгарада цсыхәә ыҕамызт. Арахыгы атагы-лазаашы баацсын, иҕалоз здыруадаз?

Ахәцәә рылбаагараҕа ацхыраара хамазтгы, аха...

Оксана¹ аснариад икаҳаз ахцша дахьаршәыз, лшьямхгы лыхыуан, лыхгы ишакәым икыдҕьазаап, лыхыра иалаган, дылбааит. Лҕацшылара бзиамызт, дцәышза дыҕан. Дшәамашь хәагы сҕәы иаанагеит. Хаанхеит Зина, Поика, Иулиа, сара.

Ахабџықә ахәы харак ган.

Амш ашоура баацсын, ҕамџак азы зыцсоузеи?

Ацкәынцәә ҕыртит, абна ихарамкәә атцець иҕоуп, шәәала хәә. Азы уе-драла итыган ихаргалт, аха ихәашыын. Зегы ирҕытцакны иржәуан. Саргы иаасдырkit, сҕахы иназгап хәә сшаҕыз...

– Уи илжәом, арахь ихәт, – лхәеит Поика.

Лыхәәцшрагы саламгакәә, саҕыгәыхәәан изжәуан, исцәылгар хәә сшәозшәатәҕьа. Ари даҕа аамтанызтгы, цьеи азә иҕытцеикыз саҕыхәә-рын, аха уажәтәи атагылазаашыаҕа уртқәә сгәалашәо сыҕамызт.

Исгәалашәоит, ххәыцқәан, ашкол ахь ханцоз, хан ххәы кәтцаны иан-нықәлыргылалак, сашыцәә Тәмыри Тариели неины, рнацәкыс аларкыыс-аларкыысны ицон. Нас, сара шәнапы злакысыз сҕазом хәә сгәаауан. Убриаҕара сыткытцкыашыадын. Аха уажәы атцець азы тыган ианаақә-дыргыла, ани азә ишытахь амжәра агы, хәә акыр хәаас исыман сауҕахзу.

Сышуан, аацсарей, алағырзи, аҕәаҕи зегы еилалан.

Ихәызи ицсызи зегь лбааргеит, хара хаанхеит. Атабиақәә цыоуки ир-жуан.

¹ Арахь амџа ханықәлоз Оксана дхәццар сҕахымызт. Макьана дкәыпшыын, хара хәткыс акыр деитцбын. Хара зра цсра цъара хцойт... насгы лаб дрыцхасшьон. Лцара шитахымыз збон. Иахынзауаз харгы хлеигзон, аха лара илуамызт дхәазо зехынцъара дхәцын. Уажә ас цхьаҕа анырхәә, иламхәакәә хцәп хәә хәзбеит Иулькеи сарей, аха ани илаҳаны даанҕасуазма. Хыхь Ласточкаҕы хшыҕаз даакылсит дгәаан. «Саашәымгеит, аха смаазаргы жәбеит», – лхәеит. Хара хлеигзан ауп дзынхажыуаз, аха лара илуам...

Атың цшзазар калап, аха уи хбо хакамызт. Ахьақаа радла иеиҥахан. Ахьақаа рыҥақа аҥабиакәа ржит.

Ашыбжышыҥахь маҥк иаҥынчрахашәа иҥан, иржыз табиак хашҥатәаз, аснариад каҥаит. Инақәырццакны ихәхәеит аҥкәынцәа, абааҥс шәхацхраа хәа.

Хаҥны ханнеи, Профессор¹ иакәын, аарла дцәажәон, иқышәкәа аарла еихихуан, ихы дамыхәо дышҥтан.

Даасҥаҥшын, сара исеихәозу, ихы иаихәозу сыздырам, аха: «Несчастная моя мама!» – ихәеит. Макәана ихдырраҥ дыҥан. Цирроз² дивагьежьюан, цсыхәак, абааҥсы, цсыхәак изыкашәҥа хәа.

Цсыхәа зуҥоз дабаказ, дцыххаа дышҥтан. Инапы, ишыапы кәакәаны, ицәыббылны, аҥахәашыа амамкәа ацәакәа иркын.

Ари аҥыза зла иамбаз ибаргәузеи?!

Иҥахан иҥахәатәын, арахь еидкылашыа, ҥахәашыа амамызт.

– Азәыр аштык нож шәымазар? – анысхәа, Цирроз ахәызба аасиркит. Ацәакәа изкыз аахыҥәҥәаны, инеидкыланы иҥасхәеит, цсыхәа зламаз ала...

Аҥахәара сахьынзаҥыз сияцәажәон. Ишызбоз имч илзаара иаҥын. Аҥсра дахьаҥызгьы иан рыҥахә лакәын игәы иҥхоз, ихьааз. Илыцсыхәоузеи хәа дхәыцуан. Игәы сырҥәгәон изласылшоз, издыруаз ала, зегьы шыбзиахо, зегьы шыманшәалахо, иаргьы акгьы шимыхьуаз ала.

– Уажәыҥәҥыа ацхыраара бзиа уауеит, амашынакәа цшуп, – схәон, аха уи зегь башан, дызцәынхашаз ахәра имамызт. Амҥан дыҥсит.

Ашыбжышыҥахь иҥахаз Аҥтамыр Сангәлиа, Поика ирееира даҥын. Ари ашоура, аҥакар иҥаз, иҥахаз хәҥкәынцәа иаразнак амҥ рысуан, ахәа иркуан.

Аҥтамыр иаб хацәакәак иҥны ихалан, дылбааргеит.

Иацы амра кыдшәон, убриакара ишоуран.

Аҥабиакәа ржит хәҥкәынцәа, аха иақәырҥоз рымамызт, ақәоура иана-лага, амахәкәа цҥаны иааган иақәрыжьюан, аха уи акгьы ааннакыломызт, ибаазеит, еилисит. Хара, уаха цсыхәа аныкамла, хәҥкәынцәа ишырҥахымыз ақырҥкәа рыблиндаж хҥамлар амуит³. Уи хәзҥалаз аблиндажгьы аҥныҥа азы кыдыхәхәала иҥан. Излауаз ала аҥыраскәа кыдҥашәа иҥахҥеит, иара аҥырас икыдахҥазгьы азы ахьыкәкәа иҥан, угәы иаацәымыҥхаратәы еиҥш.

Амашына иҥоу атәартәкәа ҥақа ишҥтан. Хҥеилагзан, хәқәиашәа хуит. Зинкеи сареи накала хәқәиеит. Поикеи Иулькеи ашыапахыы рыхкәа ирымцыхьашәоз акы атҥаҥаны иқәиеит. Убриакара ақәа ауан, аблиндажгьы иннакыломызт, аха хҥгызкны хәҥан, ацәа хәгон.

¹ Профессор – Геннади Кәакәасқыр – Аҥсны Афырхатца. Дҥахеит Ахабшыкә 22.07.1993 ш.

² «Цирроз» хәа иархәон Славик Хонзиа Кәланыхәатәын.

³ Аблиндаж хәа зызбахә сымоу ақырҥкәа рыблиндаж ауп.

Зинка лыбжыы ацэа салнахит. Бара Иулька, ари закэи? – хэа.

– Уи азоуп, цыбышьт, – лхэеит.

Акэац-акэацхэа лгэы икэтэозаарын, аблиндаж икылсны илеиуаз ацэыкэбар.

Саныкэиоз сшыапкэа еитцагалан сыкэеит, аха саныцэа сшыапы еи-
цысхзаап. Поика, оо-оо-оо, хэа лыбжыы саанарпшит.

– Зинка, исзеилымкааит, ари Поика аоперахь диасма? – схэеит.

Хцэажэабжь даанарпшызаап Поика.

– Аопера схэом, аха бшыапкэа сыхэцэ итцабыргылан, сыхэаера бафуп, –
лхэеит.

– Бара мыжда бысхэаеуазаару, нас сшыапкэа зылбаабымхэеи? – схэеит.

Ус азэ дырхэит рхэан, дрыман иааит. Пицундатэын, Лебед ижэлан,
ихэда иакэшэан икан. Шьта ашара акгы агмызт, аха алашара хамам,
арахь ихэра ашыа аангылом. Уажэы, макьана абна илсны ацара уадафын,
ашара иазыпштэын. Иулька рыцха деиханы дгылан, ихэда лнапы адкы-
ланы ишылкыз илыршеит. Иаакэылхыр, ашыа ацара иналагон.

Сара агыларатцэкыа сылымшо, сеилацыххаа сыкан...

Ишакэхалакгы, ихаршеит. Хара ма аблиндаж хатан, хачкэынцэа адэы
икэтэан, ибаазеит, илахэит...

Уажэтэи ала тынчран.

Хаибашыцэа ахэы харак иакэшан итэан. Хара арахь ахэы ахалартала
хааскьаны хтэан. Хашьтахька ихаларан икоу хэа ззырхээз рхабар ыка-
мызт. Арахь амла хакуан. Ус хшыпшыз, Медеиа Каитан хатцак длыцны
дхалеит. Излархээз ала, ххэы арахь ихаргалахьазаарын, аха ха хкынза
изымаазеит, имфахкьоу, мамзаргы, ирыхьыз аилкаа здыруада...

Хзыпсахуаз абаталион аннеи, хара хашьтахька хдэыкэлеит. Хаи-
хышэшэа-еипышэшэа амфахэастала албаара хафын. Абар ашыапафы
хааиуан еипш, убас халахысра иалагеит, хыхьауаз иарбатцэкыаны иаа-
рышьтуан.

Исыздыруам хазлатдалаз, аха ақыд дуқәа еиқәын, агыдрагы уиакара
ихаракымызт, аха хапсы ханнақәыпш Иулией сарей хатцалеит. Ха хаипш
зыпсы иакэыпшыз итегь ачкэынцэа ытцалазаап. Хачкэынцэа Гивираа
авагьежьюан, абаапс шэытыт, амашынақәа амца ркуеит, шэбылуеит хэа.
Уажэшьта хазлатытцуеи, арахь сышьтахька санхьапш, ишыамхкэа игэы
итцаргылан, Арзадын дтэоуп. Арахь ала сышзымцоз анызба: «Абри ахахэ
шэызнахар, хатытцуан», – схэеит.

– Бара, уи ахахэ адгыл итцоуп, атхшыа амазам. Шэытыт зегы! Шэбыл-
уеит уара, шэбылуеит, – ихэхэон. Ххээзаны акэу сыздыруам шьта, аха
ишакэхалакгы хатытцит. Хатытцит, аха ачкэынцэа ахэхьан.

Карабах¹ ибжыи гон. Ачкэынцэа ажэжэахэа ралгара хэфын. Аанда аган афы ибжыи мыргазакэа, имахэар хжэаны дкыдтэалан Даур². Иааигэара санызней: «Шьазина, сбыхэоит сныбмыжын, ара азэггы сиздырзом», – ихэеит.

– Даур, азэггы дынхажьзом, умшэан, – схэеит. Даур ихэра фэсхэонацы, Карабах ибжыи гон, ай, ай, ай, ай, хэа.

Уи акара аамтагы абакахыз. Карабах заа дфэсхэахьан, ахэшэггы изыкастахьан, аха ишытыбжэ зейцшраз ала сеитанеит.

– Карабах, ахьаа узымычхауа укоума? – схэан, – Мамоу, – ихэеит. – Иучхароуп абаацсы, уаха цсыхэа ыказам, – схэеит. Имашьхэылтц иахьакэшээз, абаф кэашшза иаацшуан.

Санынацш, сылацш наикэшэеит Батал³. Диалакэак еидгэалан икны дыфны даауан. Хаицхырааны ахэцэа алган ханааи, хапхьака иаауазггы ирылахазаарын, урт амашына иакэыртахьан. Изустцээз збарц сыфны санней, Иуркеи⁴, Витиеи⁵, Мыкэи⁶ амашына иакэыртахьан. Иурка ифацшра сахьзеит, икышэкэа бозу, мамзарггы акы ыкэны ирыцкыозу, икышэкэа инапы анрыкэишыуаз амомент сылацш накэшэеит.

Ахэцэа зеггы акэыртеит, аха хэра уи амашына хзакэымлазеит, адэыкэлара аеазнакхьан. Ацшыха, аангылаха аамта ыкамызт, ишакэха-лакггы даеак кахаанза иалгатэын. Ашьтахька игылаз амашына хакэлеит Иулькаггы сарггы...

Каман ханааи, ахэцэа злааргаз амашына иакэхны, даеа машынак ракэтара иафын. Гурамраа еилаггыжьуан, еилырхуазар акэхарын ахэцэеи ацсцэеи.

Ахэышэтэыртахь иргаран иказ ахэцэа зкэыртаз амашына шэаццароуп, хэа ибжыи иргеит Гурам. Иулькеи сарей хнакэлеит.

Амфэ баацсуп, амашына дууп, ахэцэа артцысуеит, иаргэакуеит. Сыцсы танатцы сыла ихымтцау, ихьааны, игэыхны наунагза исзаанхоит.

Амфэ хакэнатц зхьаа ззымычхауаз агэыркэа рзыкататэын... Ахэ иакэым абза изымычхаратэ амашына тагэтасуеит, аха амашынананькэаф, Малыш хэа заххэо Цкотуа, деиханы дцон.

Мыкэ амфэан дахцэыпсит. Иага схэарггы, деикэхоз цысышьон.

Ахэцэа фыык амашына иануп, ацсцэа фыцба. Арт шыцсыз дахмырдырырц хэфын...

Витиа уажэы-уажэ дцаауан, ачкэынцэа шпакоу хэа. Иара ихата дзыцэнымхарыз ахэра баацс шимазггы, агырт дразцаауан.

¹ Карабах хэа иархэон Анкэаб Борис. Аибашьра ашьтахь хаицыларакэа руак аан сиязтааит. Уара Карабах, абас узырхэхэоз хэа. «Бара сзырхэхэоз ахьаа азыхэан акэзамызт, сааныжыны шэцар хэа сацэшэон», ихэеит.

² Даур Кышымариа.

³ Батал Кэабахьиа.

⁴ Иура Еныкь.

⁵ Витиа Цимдиа июз ахэракэа дырхыпсауеит ииуль 30, 1993 ш.

⁶ Мыкэ – Гурам Тэанба.

6. "Алашара" №5, 2023 ш.

Сара сгәы ипжәаз акәу, изыхъяз здырхуада, афы мыцхә ыжәны икоу еипш, сгәы хынхәуан. Амашына ашәкәа аартын¹. Уаха цсыхәа анысмоу, җыцха сыекажыны, схы хырхәхәан, исҗысхуан. Ари збаз Иулиа аистерика лоуит, дкыызкызыны дцәыуон.

Абри амашынаҗы дхәцны даауан Урыстәылатәи афото корреспондент Соловьев². Абри ахатца даатҗкеит:

– Шәеиқәышәк! Икашәтцо закәи? Уи дыңсит, аха арт рыцхазами?..

Сыкказа саалцит. Сеихан, сгылт. Иулиаҗы, «Абааңс бееиқәык», – ххәан, уигы ләеиқәылкит. Артқәа гәазтаз Карабах, хгәы иргәҗарц акәхап, ибжы еитцыхны лафк ихәон...

Иурка уажә ара аморг аҗы дныжыны хазцомызт. Ихашьтархх иааз ачкәынцәаҗы иртаххеит хрыцны хцарц.

Зыжәлар ирыхәарц зтаху иңшаауеит даххәартоу. Хәчкәынцәа рыцхәкәа гәыблыла икәаба-ишьышы, еилахәа-еилаца ихәртәит Афон ахәышәтәыртаҗы. Арт хәңсуа хәсақәа роуп иказтцо. Аңсцәа дырәеиуанатцы, амардуан саҗатәан, ағыларатцәкәа сылымшо, акҗы стахымкәа. Уажә арт ртаацәарҗы рнагара атцкыс, аңсра еиҗасшьон...

Мгәызырхәантәи ханыҗежә, Иулька: «Баала афныка», – лхәеит, аха сара уажәтәи ала цъара снеиртә сыҗамызт. Гәдоутә, Лиалиа ауада дахыфназ ахь снеит. Иулиаҗы лахәшьа лахь дцеит...

(Иацу ыкоуп.)

¹ Ар иртәыз машынак ала иаахгон ихәыз, ашьтахьтәи ашәкәа мацара ракәын иамаз.

² Соловиов Андреи. Дтахеит 27.09.1993ш. Акаа. Аиҳабыра рыфны аңхә.

АНЗОР МЫҚӘБА

МЕЗИҢКА АХАЛАРА¹

Аповест

Ашта ханталамтазы игәастеит, афны даафныцны амзырха иахъазе-иңшыз, хнеира дзыпшуа дшаагылаз зышәага маңмыз, касы шкәакәак зхаз, акыр иауз аңәича зшәыз, лаба чашыкгы зарма напы иакыз, сызхааныз Аңснытәи андуцәа акырза иреиңшыз пхәыс ахкәажәк. Хәарада, мдыршыа сымамызт, ари ауаф, Хамид зызбахә сеиҳәахъаз иан шлакәыз.

— Сан! Аңснытәи асас дыбзаазгоит хәа ажәа быстахъан... — ибжы налыкәиргеит усқан Хамид.

— Аранза дысзааиааит! — лхәеит, саргы сласны лҗапхъа саагылеит, аңсшәа лахәара сеыназкуа.

Лара, уи аамтазы, лабагы камыршәкәа лнапкәа шыштыхны иаасы-кәлыршеит, лыхгы сыжәахыр шыказ инадылтеит. Хғылан ус хамтакы: лара соулыштыуамызт, сара слыдтны ацара сгәы иаҗахымызт.

— Бзиала уаабейт, нан! — соулыштит атцыхәтәаны, аха мазак рыцаны ирхылбаарц лҗахызшәа, азыказ сыблакәа дырхыпшыло даагылеит. — Аллах, Аңснытәи аңсуак илакта аңтапшра сәтәеишъазар, иара иҗынтәи уаха сзыхәарызеи... деиҗацәажәеит. — Аллаһ Аңсны имырзааит!.. — дааныхәа-ныпхәеит уинахысгы. Ишсыхәҗазеиңш саргы ажәакәак налыкәыстеит, лгәабзиара сазтаауа.

— Шәара шәгы бзиазааит, нан, хәккәынцәа... Сара сыкәра зыкәроу лгәабзиара, хшамкәан хәзшаз инапы иануп... — Дшәыманы шәнеи афныка, асас дышәмырпшын, — уажәы, лажәакәа нарзылцит, лыккәыни иахзыпшуа игылаз егырт абыргәеи. Аха афныка хнагара дахымццакуа, акы дзыпшызшәа дғылан, аңшәма.

Ус, афны даадәылтны хҗака җацара змаз амардуан ала дналбааны даахалагылеит, акыр ақәра шимаз зныкәашәа ианыпшуаз, уаанза исымбацыз азәы.

— Бзиала уаабейт, Аңснытәи хасас! — дахынлыбааз иҗаанкыланы, акыргы иҗаариашаны ибжы ааиргеит уи ауаф.

Ишәмхы акәадареи, шәакыткыарак иафызаз ибжы еидкылашыа рымамызт. Анафс ишсархәазала ари ауаф, пшынфажәи жәаба шыкәса инартысхъаз, мезиҗаа ирзынханы иказ аиҳабацәа зегы қәрала иреиҳабыз, урт рыбжъара чыдала пату зкәыз еиҳабык иакәын. Аңсҗазаара ду данысхъан, дызхааныз рацәан, ихшыф акәзар, еиласрак амамызт, игәа-лаиршәоз рацәан. Ус шакәыз агәра згеит, уи ауах аҗх иаахамнахаанза хәнеицәажәоз аамтазы.

Ахмәт зыхъыз ари аиҳабы, Хамид изы диашыадуун, иара иаби иареи, шыҗаа аишыцәа ирхылтыз ракәын.

¹Иацу. Алагарта анул ажунал "Алашара" №4, 2023 ш.

— Бзиала шәаабейт! — лхәейт, сәаңхәа иаагылаз, зықәрабжа интысхьаз пхәыск, снапгы аасымылжит.

— Ари хтаца, Хамид ихатә ыыза лоуп, — днысирдырит сывара игылаз азәы.

Ашьтахь ишсархәазала, Нежла зыхьызы хәаңшәма иңхәыс, Хамид афбатәи иңхәыс лакәын, дқыртуан, рааигәа икәз ақыта деиуан. Раңхәатәи — даңсуан, табалаа ртыңхәцәа дреиуан, Абыгбақәа дыртыңхан. Ишсархәаз ала, — аңсуа леишәа иахзызааны иныкәызгоз, уи иалтшәаны зуафышәара харакыз азә лакәын. Аха анцәа цсыңцыр дук лимтеит. Лыңшәмагы ларгы анцәа иратәеишьаз ыыңа азгәбцәа раазара дахьымзацкәа иаалызцәыртцыз акыба чмазара иахкәаны лыңсаңаазара далтхьан. Уаха тааңәара ґыцк аңымтакәа, иани иареи неицхыраауа ахәыцкәа ак рыгмыжьуа ираазейт. Урт ирызханы аңааңәарақәа ианрылала ашьтахьгы, дшааиц даиуан. Аха дазхәыцуа далагахьан: — зықәра акыр инеихьаз иан дызбашаз, ртааңәаратә цсәазаара зырґыцшаз пхәыс ґак ихы дадимкылар ада даәа мґак шимамыз. Иара усгы, иан лықәра акыр инеихьан, аиарта дылаханы даныкала, аңхәыс напы лтаххашан. Ихгы дазхәыцуан... Аха аґазкра изыгәаґуамызт, иңхәцәа ргәы ирхышәашәар итахымызт. Ус днеиуан... Аха ґенак зны, Хьымараса даалаганы, лычкәын абасейңш аґәа инылцеит: «Уафытәыґсак имыхьыц ихьызшәа аґыкацара ауаагы иуңьыршьазом. Иңсыз дыңсгәышьейт, дахзыргылазом. Пхәыск ихы дадикулааит: ихгы дазхәыцааит, саргы дсызхәыцааит. Иңхәцәа гәырґас иґеимтааит, рхатәы тааңәарақәа рымоуп...» Иан инылтаз аґәа изаазгаз, иртахыз азәы иакәын. Уи ауаф ихәейт, мышкәак раңхәа, Хьымараса лмотаңәа аґныка инаңхәаны, рабгы ларгы ртагылазаашьа ахы итарңшны драңәажәаны, уи, аңааңәара ґыц иалалара мап шаңәырымкуа азы аґәа шрымылхыз. «Сан усейңш ианылтахха, — илхәаз аґны сыкоуп» — ихәейт иаргы.

Азныказы хнейбартәаны маңк акара ханааиңәажәақәа, аңшәма Хамид ибжы нахирхәит:

— Шьта шәаагыл, шәыххьазгеит! Аишәахь шәиас, быстақ неиңышәаф апсуатцасла...

Инеидтәаланы быстақ аиңыфара акратцанакуан табалаа рыбжыара.

Аңснаа хкынгы ишаңу ейңш хнапкәа аазәзәаны идырхиахьаз аишәахь хґынаххейт. Сара ейңыз аиҳабаңәа рахьынтәи қәрала зегы сышреитцбыз саазхәыңны, мап аңәыскит исыдыргалаз, аишәа аханы игылаз ақәардә аґны атәара. Акыр еимахкит, аха атыхәтәан Ахмат ґааитит:

— Қәрала ухәитцбызаргы, Аңсны аңәа ухахбаалоит, аханы атәара анцәа икынтәгы изыхәтоу уара уоуп, — ихәейт, уа сазааргеит.

Аишәачара дахамтәазейт Хамид. Аңшәма хәта иара шиакәызгы, ачеиңыка зыкыз Аңснытәи асас шсакәызгы, пааимбарк изафызаз иашьа ду Ахмат дахьтәаз диакараны ицтәара, аңсуа леишәа иакәшәомызт, ихгы изаңәашьомызт.

Хаишәачара иахатәамызт ихәңыз аитбаңәагы, азәызатәык, Ерсин ида. Уи ауаф, қәрала ифызңәа дынрейхан, аха уи иңсәазааратә хымґаңгашьақәа ирылтшәаны, аиҳабаңәа рыдтәалара иеаңсеитәхьан.

Егьырт рыцшыфок, анафстәи уадак аҥны, рықәра зықәраз мезиҥаа рыцкәынцәеи дарей еидтәалан. Хайшәа агәтә иахьзәеицшыз иқәгылан ихыгьежәааз агәыблаа. Уи ианын, зфыгхара мафак аҥара иҥаз аҥықәрей шыла иалхыз абыста. Иаакәыршаны иаван, иаха пату змаз хәа ипхьазаз, ауасашьтәа, ихатәраз ажыхәтәқәа.

Даххагьежәуа хаматц зуаз аҥшәма, агәыблаа ианыз аҥылгды, ф-цык змаз ачхып наларпаны иаашьтыхны, саҥхьа иқәгылаз ачанах инанитеит. Уи ашьтахь, бырфын рахәыцла иҥырҥахьаз абыста ахәтакгы сзаницитеит, ахыртәы сызбалгы дааханы инықәирыгылеит, уара иутаху антәал аанарго.

— Измиҥаа (цабалаа, «измиҥаа» ирышьтоуп, Измиҥи Боуи рыбжьара зқытәқәа ыҥоу аҥсуаа) рчеиҥыка умфацкәа уҥам, даацәажәеит усҥан итәаз иҥаихабыз. — Урт асас ахабжа имҥартцоит, хара цабалаа, асас аҥылгды имҥахҥоит. Хабацәа иахдырбазоуп... Ишсыхәтәеицш сәагыланы сааныхәаныпхьаны итабуп, хәа ажәа ахысхәааит аҥшәма иҥаитцаз асасдкыла. Уи анафс ауп амсылман дунеи аҥны ишапу еицш, афатә рнапы адыркаанза, ирфо-иржәуа ахьриҥаз азы, аллах иахь аныхәаныпхьара аныҥартцаз.

Чаншьтахь еиҥа хәаилатәеит. Азал ахь дахзааит, аҥшәма иан Хьыма-расагы. Зегь нылхатцгыланы, сәаҥхьа лара илзынкыланы иҥаз аҥәардә татафь днадыртәеит.

Дтәан лара акраамҥа, фымҥуа, хцәажәарақәа дырзызырәуа.

— Хасас цкәын аказы сыниазцаар сҥахуп, рацәас исзимбозар... — лхы шьтымхзакәа даацәажәеит, пьтәраамҥак ашьтахь.

— Сышәзызырәуеит! — сласны сәагылеит.

— Утәа нан, утәа!

— Сгылазааит, — иаха иснаалоит... — схәеит, аха сылмыртәар лымуит.

— Аҥсны ииз азәырфь сырхаануп. Гәырфала имфасит алахьыцәгьақәа: «Аҥсны», «Цабал» шырхәоз, ишыуазыруаз рынырцәымфә иазцитеит. Цьоукгы, рыцсра иахыццакуан, дара цашьа рымамзаргы, аха рыпсқәа Аҥсныҥа ицарашәа гәыграк рыман... — азныказы ацәажәара дааҥәытцны, хамҥакы дтәан акы дазхәыцуа. Аха иаалырҥканы лыбжьи амч наҥаны фәалтит слаҥта дҥацшуа:

— Иабаҥоу, абри Аҥсны хәа изышьтоу аҥыанат тәыла?

Лҥарадарей лықәра адуреи саарызхәыцны, акыр иаармарианы илзеитасхәеит: Тьрқәтәылеи Аҥсни дгьыллагы ишеицәыхарам, гәылагы ишеизааигәоу, ирыбжьоу амшын енакала уахысыр шауа, хайрыпланла, — ф-саатк рыла Сҥампылынза ушаауа...

Дыштәац дтәан лара сцәажәанатцы, аха сажәа санаалга, еиҥа лхы лыкәажь даатәеит, илкыз алабала «ачыгәчыгәхәа» адашьма днас-насуа.

— Сара, — адунеи аназара цьара иҥаны акәын ишыздыруаз! Хабацәа, — ус акәын ишырхәоз... — даацәажәеит уажәы.

— Уахьзымназо ус ауп, адунеи аназара иҥоушәа убоит... — иажәа ныбжьиегалеит, Ахмат.

— Агәырцькәа Аҥсны иақәлеит. Аурыс имырхырц рҥахызма? — даҥа зҥаарак ахь дниасит лара.

– Аңсуаа ихамырхырц ртахын...

Рацәак имроукәа илзеитасхәеит: Аңсны автономтә республиканы ишыказ, ажелар рхатәи еихабыра шрымаз, атдараиуртәкәа шыказ, аибашьра иалагаанза атыңантәи ақыртқәеи хәреи хшеиланхоз, Урыстәылааи хәреи хәынтқаррак аҥны хаҥазаара иначыданы даеа хыыңшрак дара рахь ишхамамыз, хыыңшрак ыказар иахыыказ қыртаа рҥны шакәыз...

– Аа, аллах, аллах! – илаҳаз ңыашьаны ҥаалтит уажәы. – Хтәыла аурыс иахцәигеит хәа акәын хабәцәа ишырхәоз...

– Шәабәцәа ирхәоз иашан! Аха анаҭс аамтә аеаңсахит, излаз аимпериа анхыбгала, аңсуаа, егырт ажеларқәа реиңш ахақәитра рхы иазааргеит... – иҥаз шыказ атәи нылзеитасхәеит.

Лара лыдагы, итәаз егырт абыргцәа ирахәуаз ңыашьо сажәәкәа ирызфлымханы ирзызырәуан.

– Ишәыланхоз агәырңықәа ирхымәаңгашьази? – даеа зтәаракгы насылтеит.

Усҥан илзеитасхәеит, иҳаланхоз ақыртқәеи хәреи, қарттәи аихабыра аналационалисттә зәәҥкы рылартцаанза аинычхалара шхамаз, аизыҥарақәа шхәбжьаз, цәҥыарак-бзиарак аҥны хшааилагылоз...

– Нас, тифлисаа рыр аншәықәла шәҥәылацәа шәара ишәыдымгылазеи? – уажәы дынсазтәаит, Ахмәт.

– Дара ирыдгылеит, – ишыҥатцәҥыз сналацәәжәеит.

– Аңхашьара ҥартцеит, – лхәеит зны, аха нас, – Ацәа рцәазааит! – хәа нацылтцеит. – Рқьышәқәа ташәхәәхәеит рхәеит... Ииашаны иҥашәтцеит, – рыҥезыңсартәыз ауп. Аха даеазны ирымгәағыр...

– Шьта ирзыгәағьзом! – иажәа ныбжьеигәлеит итәаз рахьынтәи азәы. – Знык алаба анырфа, – даеазны агәағыра рзымариахазом...

– Рызқәа рбарахәа, уаха Аңсны рбарым! – инацитцеит даеазәҥгы.

– Урт рус нтәеит... – инарыцихәеит сывара итәазгы.

– Шәхы шәымжьан, асагы дшәымжьан! – лыбжьы иаха амч наҥаны ҥаалтит усҥан Хьымараса. – Агәыла иабашьра згәағьыз, еснагь дшәартазаауеит. Рыңсыцәҥыара риааит... Аңсыцәҥыара, хәышәтәышья змам чмаза-роуп! Мчыла иамуазар, даеа мәак иашьталоит. Урт, ахырхәара пхаршьазом, шәыдымгыбзыҥааит... – ңыдала сара сакәын изызкыз атыхәтәантәи лажәәкәа.

Даеа саатқ аҥара хаилацәәжәо хаилатәан.

– Хтәца ду быххьазгеит, аказы ахәара бзыҥахцойт, – иаалырҥьаны, ңыдала Хьымараса ихы налықәкны даацәәжәеит Ахмәт. – Осман лымхәхтәа ихаантәи тәбалаа иаххаагаз аҥарых бахзалацәәжәар, – хәсәсгы иахарын...

– Уи ахәынга дабоугәалашәеи, ңыаханым итыңуп! – аҥакс даацәәжәеит лара, уи избахә ахәара шылтахымыз лхәашьагы ианыңшуа. – Асәс игәы иахәаша акы акәызтгы салацәәжәарын, аха...

– Балацәәжәа, сан! Хәсәс, қыафшәкә исәсра хәимтәзеит, хтәарых дазфлымхауп: ңыара хәитеихәап, қыаадк ианитцап, иналыдицәлеит Хәмид.

— Ажәа истәхьейт. Сан иузеиталхәойт хәа иасхәахьейт... — абасейпшгы нацитейт.

— Асас игәы изырхьшаз ажәабжь изейтархәазомызт, хара ххаан... — лхәейт уажәы, лхы натыркәаланы лабачашь ала «ачыгә-чыгә» хәа адашь-ма днас-насуа. — Ахмат, уара уакара уи атаарых здыруада, — узлапшыз акәын, сара изысурхәозей уара ейтоумхәо, ааногон лхәашья.

Сара сзы ейлымкаашьяк ыкамызт, зан лказшьақәа здыруаз Хамид, — иара ихәарала уи атоурых айтахәара дшақәшахәтымхоз дазхәыцны Ахмат дшазикхьаз. Ускан, сөйнапысшьит саргы. Ахәара лзыкастейт, исзымдыруаз, аха исахарц истәхыз уи ажәабжь ейталхәарц.

— Асас дзыхәаз мап ацәкра — гәнахароуп, — лхәейт уажәы, аха ацәыргара дахыццакуамызт. — Ацкәын, иахытыпуахь днелиаит, — Ахмат лыбжьы неилирхәит уажәы.

Ацкәын хәа дызфыз, збыргра аамта итагылахьаз Хамид иакәын! Иагья шықасырацәа ихыцуазаргы, — ацсуа леишәатә хымқацгашья ахьатаху афны, лара лзы — уи дхәыцын.

Ан лгәыхәпыхш цсахшьак шамамыз ейпш, цсахшьа змам ракәны ирыпхьазоз, ихәыцаахыс ирылаазаз, иуаатәыцса назаны иказцаз ацсуа аазаратә леишәа иатәыз аказшьақәа, урт ирейхау даеа уафышәаратә қазарак ыкам хәа ипхьазаны, адунеи иқәнаты цыршәак рымамкәа рныкәгара иафыз ажәытә хәсақәа ирейуаз азә лакәын Хьымараса. Дызла-цәажәараны иказ ахтыс, — лара лхатцagy далахәын. Ажәабжь айтахәашьяк лымамызт, — Хамид иаби ларей рыпстазааратә хейдкыларә, рейгәапхей-башьяра атәы даламцәажәакәа. Уи, лычкәын ишиахауаз айтахәара аргама дацәыпхашьон, лаазашья илнаруамызт. Уи еиликаауан лцагы. Уи азоуп, Ахмат ажәак ахәара дахьзаанцагы, дааччаны, итәаз хәхь атамзаара нышьтатаны, пшьшьала ауада дындәылтны дызцаз.

— Нан, хасас! Исхасырштхьаз акы саларгалеит... — уажәы, лхы на-сықәкны даацәажәейт. — Хара, ара икыдтәалоу, атәым аазара змоу цьоук хауп. Хапсуара аныкәгарафы цьара ак хцәагхаргы, гәыбганк хәутарым. Аха ишаадыруа иагхажьыр, анцәа дхаргәамтцуйт... Ахмат! — уажәы лхы найкәылкит лабхәында. — Уи аамта мацьана азы, сара сааста уара иудыруа рацәоуп. Уара уналагар, — саргы снауцхраап.

Уинахыс, қнауцқала реааизганы сзейтахәара иналагейт, — Османтәи аимпериа ахыбгалара аамтазы, цабалаа рцынтәарахқәа рыпстазаара афны атып змаз ихлымзаахыз атоурых.

— Ажәа ахы мхәакәа атыхәа узхәом, — уажәы ацәажәара дналагейт, мацк акара ихы найкәыжьны иаатәаз Ахмат. — Сарцысра сантагылаз аамтазы акәын. Зықьыла хуаа злазыз «Антантааи» харей хәибашьяра ейлгейжьтәи шықәсқәак рыда мтыцкәанейпш, даеа ейбашьяра фыцк ахы артысит... Сажәа ауцәахаргы, аха убри айбашьяра анцоз аамтазы, хара — цабалаа хзындыриаз акы сузалацәажәойт. Бабалица Арзакангы избәахәкәа науасхәап. Ускантәи аамтазы, даара хзыкәгыгуаз, хжәытә хәцәа дуқәа хгәалазыршәоз, акыр злаз хатца гьейоқ иакәгышьан. Иаб рыцха ипсышьагы, цьашьяхәшәа икалейт...

...Амш ҫың аира аҫазнакхъан, аха иҫәызгаза Мезит ақыта иахатәаз алашыцара ахьатра атахымкәа уи иаңынғылан, акраамтағыи иоунажыуа-мызт. Акыр еиндатлеит, иҫибашәеит, атцыхәтәан ишамуаз анаба, ихьатцны анаскьара иалагеит. Убри инаркны, иаха-иаха аҫыхара иаҫын амш ҫың. Абар шыта ашарккарахыи инеихъан. Уи гәазтаз, аҫсабараҫы цхьартас измаз аҫсаатәкәа агәырҫара рәатаны, рааигәасигәа зегьы рымехакны икәалыцалеиуа ашәахәара иалагахъан. Зегь раҫхьа, уи амш ҫың аира иаңылеит, рыхәдакәа неитцыхны инеимхда-аимхдо ақыта ахы-атцыхәа зехьынцара иахыуа зыбжыи зыргаз арбаҫкәа. Ускан, урт инрацлабит абнатә цсаатәкәа. Иаха рхы агәра ганы рашәахәаракәа нхацдырkit. Ҷа-аихак рымамызт: «аҫыкә-ҫыкә» рыхга арцынакәа иреиҫырбо алафхәара иаҫын ардәына рбаҫкәа – цынца ҫаҫшыкәа, урт инарымданы рҫынхтаны рыбжыи хаакәа аацәырыгеит ажәардәынакәа, макьана аацәыртцара рзымгәаҫуазаргыи, аҫармара илатәаны еицлабуа ашәахәара иаҫын аҫарматцыскәа. Рымч мацзаргыи бжыи хаала еилачырчыруан: атцысҫракәа, ачынцакәа, егырт хъзи-жәлеи змамыз, аха аҫстазаара иалахәыз атцаракәа.

Игәыҫатцагаха илымха иҫахәмаруаз абыжыкәа дырзызырҫуа ииарта дылаиан, макьана илацәакәа хәазаргыи, аха ацәа иалтцхьаз Арзаҫан. Мацк ашыҫахь атц иалыуа илымха иаатасит аҫышытыбжыкәа. Уи цкьа агәра анига, ахышәтхәа ииарта днылпаны, дласны аҫеилахәара дналагеит.

– Иҫалазеи, цәгыарак ҫалама? – лиарта дныкәтәеит иааҫыхахьаз иҫшәмаҫхәыс Шьандагыи.

– Иахзааиго сыздыруам, аха ҫуауык дахзаауеит, бәааиҫкаа... – лассы иҫааилахәаны иахкны атзы иалаз атцәымыҫ аҫны икнахаз ишәакь аакныхны, амзырха дныкәгылеит. Аргама агәра игеит, зшыапышытыбжыкәа алашыцара иалыуа иаауаз уи аҫы иара иашҫахь ахы шхаз. Аха макьана ибартамызт.

Амзырха днылсны, ашта иахьазеицшыз агәтаны амахәкәа тәрыцсса игылаз, акыр шыкәсагыи зхытцуаз ахьацатла ашыапы иенавакны даагылеит, аҫыуауагыи шыта агәашә даалагыларц рацәак игым анигәахәуаз аамтазы.

Лассы агәашә даадгылеит аҫыуау. Азныказ бжыи ихыуамызт аха нас, мыцхәы иҫымгакәа аҫшәма ихьз хәаны ибжыи наиргеит. Иаразнак аҫак ҫаимтцеит, атцла ашыапы ижәоахыр надцаны дшадгылац иадгылаз, Арзаҫан. Аха агәашә илагылаз, дәаа зны аҫытра дахьымызакәа иара ибжыи наиргеит:

– Абзиа згәы иҫоу азә уакәзар, унеыжәтцны ашта уаатал!

Ахыуухәа дынҫыжәцеит, агагеицш иибоз уи ауау, иҫаҫәрагыи аанда цәуан инахарцаны, дадымхалакәа агәашә хәычы аартны ашта дааталеит.

– Жагәа соуп, Арзаҫан ухацкы! – инимәатәшәа иажәакәа неихәеит, иаха-иаха ааскьара иаҫыз уи ауау.

Ишәакь атцла ашыапаҫны инкыдыргыланы дицыларц иҫынеихеит иаргыи:

– Бзиала уаабейт! – ианааидгыла инапы аҫынаирхеит, аҫшәакәа неибырхәеит.

– Аоныҥа хнеип, – ихәатәыз неихәеит аңшәма.

Цъара рыцхарак ҕамлазтҕы, асеипш ашацкыраз арахь дшымааиуаз дазхәыцхьан, аха ашта италаз дыззааиз иара ихала ихәаанза, уаазгазеи хәа цдашьак имамызт, аңсуара иалеишәамызт. Уи азы аоныҥа инагаразы уаха дидымхалакәа дыззааиз ахәаха наииҕеит.

– Уахь снейзом, уххьазгеит! Ашацкыраз сшәылалеит, сәтоумтан, аха ма-аишья сымамызт. Иееимыз ҕалеит, Арзаҕан ухацкы, – аибашья иалагеит.

– Аибашья ухәама?! Хәи анцәа хазшаз!.. – дахьгылаз иҕыңгы днахытцит, аха уаха мхәакәа, иҕалаз цкыа иирхәарцаз азара наииҕеит.

– Ацхагәтазы Ҙааарқытантәи ацкәынцәа хазхалеит абри ажәабжь рыманы. Хымш уажәаңхыа аурымкәа аибашья иалагазаап. Бырзентәылаа роуп сызфәу, афнанкәа хәа зыштыу. Ирахаз иашазар, Измир ақалакы рнапакны иааргахьеит, агафәкәа рҕны акырцъара изхытцаап, цынгыла дук рмоузакәа ипылы-пылуа атырқәа итәыла иалалазаап.

– Атыптантәи аурымкәа ирхымәаңгашыу хәа ирхәазеи? – раңхыа уи дазцааит.

– Меигзарахда ирзызхыргаз ашәакы аңаңхани рыдыркылеит, ахәсақәа чеиңыкала ирңылеит рхәеит.

– Ишаауаз рдыруан...

– Ирдыруан хәарада! Мазала изхытцны разыкатара иафәуиҕыҕеи акраатцуазаарын.

– Ус анакәха, ара ихаланхогы акы рзымдыруа иҕам... – дааипхьхәыцааит Арзаҕан.

– Ус ухәартә иҕоуп, – диқәшахатын. – Мызкы-шымыз раахыс, абжыа-аңны еипш антытц-аатытцрақәа ирҕәатцхьан, абазарахыгы инеиуамызт, рқытақәа рҕны итәаны иңшын рхәоит, еицгәартахьан.

– Абцъаргы рыдрымкылакәа иҕам.

– Уи атәы сызуахәом, Арзаҕан ухацкы!

Иахаз ажәабжь мыцхәы ихьааны игәникилеит Арзаҕан, дазхәыцуан, шықәсык аңхыа атәыла ауаажәлар злагылаз ашьяартәыра ашыза, ҕыц рымзырха ишаалагылаз. Уажәы ацәажәара дааҕәытцны дгылан. Иара итагылазаашья иман Жагәагы, уаха ацәажәара ртахымкәа, рхәыцрақәа рыҕерытаны ашта агәта иқәгылан ршәыңагы.

– Хқытақәа ирахартә еипш ишәзыҕатцама? – ҕыц даацәажәеит аңшәма.

– Ацкәынцәа шаны ирылахтеит. Есқышьехираа¹ рахыгы хшык ацкәынцәа хашьтит. Мезиҕи Ахьареи сара схы иадыстцеит.

Еиҕа хамтакы ажәак рыхәлымшәо, рхәыцрақәа рыҕерытаны игылан.

– Измир рнапакны иааргазар, жәамш, мчыбжык рхы ртыхәала аранза иаазоит, ирфәагылаша мчык ыҕатцәҕамзар, – еиҕа дналагеит Жагәа.

– Ирфәагыло цыоук ҕаларгы иахәазом... Мчыс имоузеи асултан... Чанақ-Калетәи аибашья аҕны, реихарашык тахеит, инхазгы ҕәыбаса иҕоуп, еимлысхьеит.

Еиҕах хамтакы ҕымтуа иаагылеит.

¹ Есқышьехир – қалақып.

7. "Алашара" №5, 2023 ш.

– Аказы суазтаауеит. Ирахаз шңарыдыркылеи?

– Хацкэынцэа, ишудыруа, ахагацэа ирфызоуп. Ацсныка ахынхэразы рымфэ аадыртызтгы, уи акара гэхэара рнатарымызт. Аибашьрахь хамфэ анбашьыртуа хэа игылоуп.

– Ирыххьандаз!

– Сымфэ аарты, Арзакан ухацкы, Ахьаранзагы схалароуп.

Афыцъагы ахынзеицэажэоз акыр иаацэылашеит. Афныка инагара уха иeanымшэакэа, агэашэ дыництыцны ифы днацэтэаны амфэ днықэла-анза дааизыцшит, нас даахынхэын, ишэакъ ахькыдгылаз иаашьтыхны апатрон аатыршэаны иманы афныка ифынеихеит.

Мсауст ииарта даалтны еикэа наишьатцаны, исактан еимаа наишь-харцаны, икаба цэапшь ахацкэа еибаркуа иуада даафныцхьан.

– Макьана узгылазеи саб? Уеаашьтоукыр уцсы ааумшьарыз, – дыниқэ-цэажэеит, аха икалаз азбахэ ахэара даламгакэа, ишэакъ ауада акэакътафы иныгфаргыланы амца аиёакра иенацшыгеит.

– Сыцсшьара иазууазеи... Атцх ашаха амтакэа, даазгазеи ари ауаф? – рыцхарак шыкалаз игэы азфэхьан атахмада, иаарласны иахарцгы итахын.

– Хгэы иахэашаз акгы хзааимгеит, саб. Ажэабжьны ирылазаап аи-башьра фыцк ахы артдасызшэа. Ииашоу имцу цкъа еилкаам...

Ица иажэакэа имахэазазшэа, инацэакэа ишитахыз аус изамыруа, икаба ахацкэа реибаркра дшафыц дафын Мсауст. Уи аагэазтаз Арзакан, «сара иузеибасыркуеит» хэа дынидгылеит, аха иара иимтеит.

– Уара ианеибауркыша аамтак калап... Имцзам Арзакан, ицабыргуп. Анцэа хазшаз адырра ситахьан. Цхызла исирбеит...

– Иубазеи саб? – днаиазцааит уха афимтза.

– Изымбашаз... Сзыхиркьо сыздыруам, сыцсы имгеит... Даёакгы зыз-бари, сызхаану мацүшэа... – абас дцэажэо, ахэыштэара аваракны игылаз арымз иеныкэкны, мац-мац аибакра иафыз амца дахэапшуа даатэеит, уи нахыс иажэа нцэазшэа ус дтэан. Мацк акара днаскьаны, иаб иажэа дзыцшны дгылан аца.

– Мезит ахэы сықэгыланы, Егеитэи амшын сыхцшылахуеит, – ицхыз аицэхэара дналагеит, Мсауст. – Зны итынчза ишыказ, иаалыркьаны иаа-дыды-мацэысрахан, агэакъхэа амшын амца нацрасны абылра иалагахт. Ус сшыцшуаз уи амца кьоукъад цэқэырца дуззақэаны иаакалахын рытра иаатыцны, Измир ыказамызшэа илахэнагалан иахыцтэеит. Аха уигы азымрхакэа: ашьхара, абнара, ақытақэа зегы ирхыцтэаны хара хазтан-хо ацстагы иааталахит. Иаарцыхьашэалак зегь рыхэлабго иаха-иаха иааскьо, аура зоуроу хқытақэа зегы хнафеит. Нас амца нфыцэаан акыр иааикэтэеит азныказ. Аха лассы ацэқэырца фыцкэа рёаархан хадста тдыртэааит, ауаа ханагалеит, еибак-еибашьтуа иалахеит. Сара сахьықэ-гылаз акынза изымааит, сшыапкэа иаарыцатэеит акароуп. Схы ларкэны снацэа нзаашьны изакэыз збарц стаххеит. Изны изымызт, икапшьын, ашьа еипшын. Имадагьмадашэо хадсы алахгандаз хэа иафыз хқытауаа, «арахь

шәеиха амарцакәа, ара ишәартазам» хәа сышрыкәауаз, сыбжы саа-нарцшит. Абри ауп сыңхыз, — хрыжь-хрыжь зейтаҳәара дафыз даалганы, уаҳа ҫымтүа акраамта, иаҳа-иаҳа аибакра иафыз амца илацш адхаланы дазыпшуан. Аха цытрак ашътахъ даалтны даағазы-ғазит: — «Иаа хшамкәаны хазшаз, ихалоу цушәаларц ҳаушама?! Иаа ҳара лахыцәҫақәа, алажра ҳлажрахааит, ҳацкәынцәа шәахьалакым...»

— Иҫалашаз аргам аубеит, саб, — иаб дыниқәцәажәеит Арзақан.

— Уаҳа сымбароуп!.. Уаҳа сымбароуп?.. — уинахыс иара ус ажәакгы иҫытымшәо, акраамта дтәан хәыцрац дтанагаланы.

Уи аены амра харак ихалаанза, ақыта иналафхьан, — аибашьра ҫыц ахы шартысыз.

Еигәныфит, цабалаа егырт рқытақәа ирыланхозгы: аибашьра ҫыц ацстбара ҫыцқәа шырзаанагоз, ирзынхаз ахацәагы уи иахәлабгарц шалшоз еилызкаауаз хәсагы хацәагы. Иара усгы згәырфәқәа идырфәхьаз ахәсақәа ргәы тыпсаауа агәарабжьарақәа рахь иаацәырцит, иаарылафыз ажәабжь баацсы неимтакуа иалацәажәо, ржәйтә хьаақәа наргәаларшәо.

Аамта мҫакәа, абжьаапынгы цьара уск ианалацәажәоз иахьреизартаз, ацьяама аҫапхьа игылаз ацътлақәа рымтан реааизыргеит Мезит ақыта иеиуаз ахацәа. Атцлақәа ршьапқәа ирыдҫатцалаз атәартәқәа рҫны инатәеит, зыпстзаараҫны акырза ирхааныз, зықәрагы неихьаз атахмадацәа. Урт ирҫапшуа, реаахыргьежьааны рапхьа иаагылеит, зықәрабжа инахысхьаз абыргцәа, рнапқәа наргәытапсаны. Зегь рышьтахьза иҫан аиҳабацәа ирхәо ҳаҳандаз хәа злымхәқәа ыртдарны игылаз ацкәынцәа.

— Шьта хнеилацәажәап, шәыххьазгеит... — ибжы ныдирҳаит иахьа-зейпшыз агәта дынтагыланы, ақыта амухтар¹ Талат Абыгба, иааишаз ааит анигәахәуаз аамтазы. — Иҫоу цкьа ихаздыруам, аха иаҳзааргаз ажәабжь мцык алам сгәахәуеит. Хзыпну асултәнцәа, аурысцәа ирфызоуп, аибашьра шыақәтәара ргәы пнәцәазом, — ус анцәа ишеит. Аха уажәы излагаз аибашьра, дара иапшьыргаз акы акәны хзахәапшуам. Харгы нас, арык раанкылашьак ҳалшо ҳауҫаху, — напсыргәытцак азна ҳаҫазам, ҳаилыршьаахьеит. Аиҳабацәа шәхацкы сцеит, ара шәыҫоуп, — иркыз рлабақәа реынрытаны итәаз атахмадцәа ихы нарықәикит. — Шәалацәажәа... цьара мфакы ҳақәышәтца, шәхаткы сцеит... — уаҳа даламлакәа, иззеизаз аус атахмадацәа иаарызныжьны, агәта дынтытны, иқәра зықәраз цьоук ахыгылаз дынрылагылеит. Акраамта, ацәажәара акәым, иара усгы бжьык рхымфәуа имтысзо, еихапсы итәан мезиҫаа рытахмадцәа.

— Уажәа нхацырк, Мсауст, уххьазгеит! — ҳажәа иазыпшуп аанарго, мезиҫаа рытахмадцәа зегьы қәрала иреихабыз ихы наиқәикит, Сузар зыхьыз атахмада.

— Сара ускәат... — ибжы тахәәе иаагеит иара. — Сыҫамшәа ипхьаза... сагыҫамхааит, — даҫаағызы-ғызит Бабалицә Мсауст.

— Еиҳабыда еилаҳмырхап, уххьазгеит... — еиҫа ихы наиқәикит Сузар.

¹ Мухтар (тыркә.) — ақыта ахада.

Аха иара, Сузар атдыхәтәнтәи иажәәқәа имаҳазазшәа, гәырәа хьантак шихаңахьаз иныңшуа, иемиртысуа дыштәац дтәан.

— Шәца хәа ахәара сзымгәагьуазар, шәымцан хәагьы хәашьак сымам-зар... исурхәозеи, Сузархеит, — ибжыи иаҳа амч неитеит уажәы. — Сара сеиңш тлаҳәыстак, абартқәа дзырхаанхарызеи... сыңсны сапырзаахьан-даз... — иғызбыжыгьы наимкьейт, дөейханы аҭагыларагьы иенаңшыи-геит, аха илымшеит.

— Иууазеи, Мсауст?... — ибжыи наикәиригеит, иватәаз даҭа таҳмадак, аха иаҳауа дыкәмызт.

— Сыкәзам... Сыкәзам... — аарла еиҭа ибжыи нтикааит.

— Арқарцәа! — ибжыи нарыкәиригеит Арзакан дахьылаз. — Аҭныкә днажәа!

Ҡыҭыа ақкәынцәа излагылаз иаарылтны, Мсауст имаршәа кны инаи-цхрааны дҭадыргылеит. Уи аамтазы инеимкәытшәаз ибгызыр лабашьа-гьы аашьтпааны инеииркырц дналагеит урт руазәк, аха иара, маңк акара инацәа канзақәа аармахпсахны иааникыларц акыр иҭеанишәазаргьы, ишитахыз ицымныкәейт. Арахь данааиуаз даазгаз ишьапқәагьы изеихыго дыкәмызт. «Исымбароуп... Уаҳа сыблақәа ирымбароуп...» — абас шихәоз, еилагылаз иаадыртыз амҭа дныбжыганы, иҭныкә дрыманы рҭынархеит, иҭагылаз ақкәынцәа.

Амҭа иахьынзақәыз акыр ихгахьан, аха иҭагыланы иаштәа дынтаргала-зар инаркны, аҭеиқәкра илымшо, имаха-ишьаха тьыс-тьысуа далагеит. Аҭны дныҭнагаланы, аштәа ианааталоз иаарпылахьаз иҭаца Шьанда идлырбаз ацәардгәы аҭынза днаганы дышьтартарц иалагеит. Аха иара ашьталара иҭахымкәа ус иҭеныкәикит.

— Унышьталаны маңк уңсы ааитак, даду, — ибжыи наикәиригеит ақ-кәынцәа руазәк, аха иара дыштәац дтәан.

— Унықәиа, даду, уңсы шыа... — днаицхрааны дныкәириарцгьы иҭенаң-шыигеит егьы ақкәынгьы, аха иҭеимтеит.

Дтәан ус, ихы ҭышьтыхны, иҭыымшь хәбаба шлақәа ирыҭацәахыз, акыр аңсҭазаара зыхбалахьаз иблақәа аартны, уажәы-уажәы дназгаз арқарцәа днырҭаңшуа.

Ишихагылац ихагылан, аизарахь анеира иахыццакуаз, аха аҭаҳмада ииартакны днышьтамтақәа, иара икны имцәажәоз иҭаца даалызныжыны ацара ззымгәагьуаз арқарцәа.

— Унықәиа, даду, сара суцхраауеит, — дыргәыбзыгны ишьтацара иҭенаң-шыигеит урт руазәк.

— Хцома шыта?... — иҭышьтыхыз ихы-иҭы акыр иааихалашеит, аҭаҳмада, икышә ччаңшыкыгьы ныкәыххит.

— Уңсы ушьар хҭахуп... — дыниқәцәажәеит иҭызагьы. Уи ақәҭимтит Мсауст.

— Шәара шәца... Шәус ахь шәца, — лыбжыи нытәкны ақкәынцәа дна-рықәцәажәеит, Шьанда.

Уи акәын даргьы ззыңшыз.

— Хара хцоит, даду, уара унықәиа, — еиҥах ибжыи наикәиригеит ақкәын-
цәа руазәк.

— Ыы... Сымгазакәа шәцома? — иблақәа ҥырхаха днырҕаҥшит. «Шәца»
хәа аанарго лнапы налқьа-аалқьеит усқан Шьанда. Даргыи, иналеихы-
рхәаны ашәахь рҕынархеит.

— Сыжәга, уара!.. Агәнахара кәшәымҥан... — ибжыи нархыигзеит, урт
рцара зҥахымыз аҥахмада.

Аизара ахыиқаз инеианзәгыи, акаџ-акаџхәа рлымхәкәа иаартасхьан,
агәҥа дҥагыланы ацәажәара иаҕыз ахатца ибжыи. Макьана дырбартә акара
инамзәцаргыи, аха ибжыала дырдырхьан, — уи Арзәқан иакәын.

— Уақа хымџаҥгашьас иҳамоузеи, шәыххьазгеит! — иажәа анагзара
даҕын. — Аибашьра иалагахьеит, хара иахҥахым ххәар иахзаанкылома!
Зегь ахьнеиуа харгыи хнеироуп, даҕеа мџак хәмазам. Зда царҥа хәмам,
лахыицәҕарыла акәзаргыи, хәбацәа рхы здыркылаз ари адгыи акәахара
игәи иҥакны аҕа данақәла, хара, хәхәсақәа ируа быҥста қхак хнацхауа
аџны хәзлатәари, шәыххьазгеит! Усеиңш ахымџаҥгашьа хнаалазом, ан-
цәагыи иахңыишьазом. Хара иҳахәҥоу ала нықәашьак кәхҥцароуп: халахь
ианызар хәибганы халҥеит, иамукәа хҥахаргыи, анцәа иусоуп... Иа анцәа
хьмызгыла хәмџасуа хқоумҥан! — ажәџангыи дџаҥаңшыи иаб аҥах-
мада игәагыи изымхәаз ажәкәа хәаны, амцаңшь иҕықәланы дызҕыз
ицәажәара даалгеит Арзәқан.

— Арзәқан, уажәа уалгеит... Акы суазцаауеит... Цабалаа аибашьрахь
шәнеироуп хәа азәыр дахзаама? — ҕааиҥит злаба зәанҥаны игылаз
Хәараа Цаңыл.

— Ус уаџ дхәмбацт... — аеңныхәа шизыңшыи еиликаахьан.

— Нас узхыицакузеи, уххьазгеит? Иахзынхаз хәқкәынцәа ршьа-рда
иалагылом хәа уархәама?! Анцәа ихьзала цәажәашьак кәуҥеит. Аҥырқәа
идгыи ахьчара хара цабалаа хнапы ианиҥаны удыруама, убри анцәа
хәа узҕеу?

— Хшамкәа хәзшаз уихзасны умцәажәан, Цаңыл, иухәқым! — наикәеиҥит
итәаз аҥахмадацәа рахынтәи азәи.

— Сихзасзом, уххьазгеит, сизгәамҥеит ахшыџ ахьхәимҥаз азы. Еи-
башьрак аақалацыңхьаза, хара хнаганы хнаҕарыжьуеит. Цыдала ахатцара
шәилоуп, шәара шәида хзықәҕыиҕа иҳамада хәа хәнаадыргәибызгылак,
— харгыи акәу цьахшьоит. Алу зыҕеҥазыңсо аңықәреицкәа харҕызаха,
иаха иахьшыроу хәеналажыи хәмцахә харцәоит. Иҳахьхьоу хзымхазои,
сшәазцаауеит? — уажәи зегьи днарылаңшит.

— Рыдгыи хәқәынхоит, Цаңыл, — хәарывамгылар руама! — абри шңоу-
зеилимкаауа аанәгон азәи индәиқәиҥаз иажәкәа.

— Адгыи зшаз анцәа иоуп, — харгыи аңстазаара хәзҥаз — иара иоуп.
Даргыи аамҥала ари адгыи аурымкәа ирымырхит рхәоит, нас харгыи
арахь аара лахынҥас иҳаузар, хәақәымҥзакәа рхәура хҥазар аума! Ад-
гыи дара рымала иртәизар, — дара ирыхьчааит: знык иадамхаргыи хара
хәламырхәиқәа, дара рхала... — дамхәнагалахьан Цаңыл.

- Акы ҳарзапсамзар, иҳалархузеи, Ҷаҷыл?!
- Рхы ҳадырхэарц акэымзар, баша иҳаханы ҳааргозма!
- Зашхэа ҳталаз иашэа ҳамхэар, иҳалшозеи, Ҷаҷыл!..

Ражэақэа неишьтаргыланы изынарышьтуан.

– Иашэаггы ҳхэеит, иажэаггы ҳахатгылеит, ихъчараггы ҳхы ақэах-
цеит. Аха итабуп ҳэа азэы иҳаиҳэама?.. Азэ даҳзааины, иҳацэтахаз рзы
дҳадышшылахьоума, дара рфьинтэи ажэа хаак ҳаҳахьоума иара усггы,
шэыххьазгеит?! Ишҳаҳахцэажэо, аибашьрақэа анаилгалак! «Агэы змоу
– ахы зхагылам» ҳэа иҳашьтоуп.

– Уаналага зегь ҳэа, Ҷаҷыл!.. – иажэа аацитцэазарггы, аха амџа наитцеит,
уажэы зыбжыи наикэзыргаз ахатца.

– Ыъара чкэынак машэырк наимпытқьар, – аңсуаа зеггы иаҳхароушэа
ицэажэоит. Икэзтаз рзымдыруа ыъара рыцҳарак рзыкалар, «аңсуаа роуп
икэзтаз» рхэалап. Иаҳхаразамзарггы, ҳара иаҳхароушэа ажэабжьқэа
гэарартцоит, рыбз ҳақэуп. Аңсуак ус бзиақ кэитцар, уи дагырқэоуп дара
рзы. Бааңсрак кэитцар, – усқан даңсыуоуп! Исзеилкаауам, шэыххьазгеит,
ари атэыла афны уаҳа иашарак ыказами?!

– Азбаара афны ахчат уашьтамлан, Ҷаҷыл, иузыпшаауам!.. – ахзасра
алыжжуан иааџыз азэы ибжыи.

– Сара схазыҳэан акы сашьтазам!.. Сара сыхчат сыпшаахьеит... –
абар иахыыкоу аанарго, илаба иикыз ала имџэты шыапы акаџ-акаџхэа
днас-насит, амца ифьықэланы агэта итагылаз Ҷаҷыл. – Аха азэыр итабуп
ҳэа сеиҳэама?! Шэарггы ишэархэазом. Агырқэа иаҳра хдырбгалаанза
иикэатцом!.. Ҳақкэынцэа хымҳацьымшьа иташэмырхан, ма шэнеи рхэаа-
нза ҳэаанаҳкылап, – абри ауп исхэо.

– Зегьакоуп ҳнарымгар рузом... Нас, мчыла ҳнаргар, ҳара ҳзы иаҳа
ипатуума?! Зегь рышьтахь ҳазгылари, азэы ҳиеицэоума!?. – еилагылаз
рахьынтэи азэы иажэақэа рфьинаирхеит.

– Ҳара ҳзеицэам дарбану?! Ҳҳазыназар, ҳтэыла нкажыны араҳь ҳаа-
уазма?.. – мыцҳэы иргэампҳашаз ажэақэа неифьытқьеит усқан Ҷаҷыл.

– Агэта утаҳацэеит!.. – шьта иазырха аанагон, илымҳа иаатасыз азэы
зфеаирхаз ажэақэа.

– Уара удаггы ахшыџ ҳазташа ауаа ҳамоуп... – иаагеит даеазэ ибжыггы.

– Аиаша зхэо дышэтахзам! Дызтышэцозеи, хьмызгык датданы жэдыр-
уама?.. – ихы ианишьалахьан ижэлантэык.

Амџахкьара амџа иқэлахьан аизара.

Уаанза, илаба хыгэ ахы инапқэа неикэыпцсаны инықэтданы, ижақьа
шлақэа рыла еинтэыла икэз ицламхэа нықэкны итэаз Сампал деиханы
дџагылеит. Акыр рфеаадыртынчит уи даагэазтаз, Ҷаҷылггы уаҳа ак аҳэара
иеаңшьымгакэа агэта дынтытцны ауаа днарылагылеит.

– Агэамтра ҳеаҳамтап, шэыххьазгеит! – еилагылаз илапш рыхго дна-
рылапшит. – Ҳаиҳатгылап! Ҳаикарауааны ҳкашэымтан, – иаҳнаалазом...
Аҳэашьа дақэымшэазарггы, Ҷаҷыл инаигэтасны ацэажэара азэггы азин
шэымазам, иара сарггы сналатданы! Ицбабаақэа ыкоуп, ибжа аибашьрафы

инижьхьейт. Иара игәаанагара ихәейт, уи азы гәыбганк зиахтөзей?! Иззиҳәазей хазхәом, ифызцәа реихарафык ивыршьаахьейт, аибашьра иамоу арыцхарақәа дрылапшны ибахьейт. Уи афыза дачазны икамлартц, иахзынхаз ҳақкәынцәа ашьақатәара иацәихьхарц итахуп, шәыххьазгейт! — уажәы, иажәа иазызырфуаз илапш нархигейт. — Аха аибашьра иалагаз, ҳара ихазтцааны иаламгазейт, ҳара иахтахым ххәейт хәа иагьақәйтцуам. Ағба амызгәйт кны сцом зхәаз ҳаифызахоит, ус акы иапшьаагаргы. Иахтахы-иахтахым, ари атәыла ханалахәха, уи акалт амца анакы, зымфәа агылашьа ҳамазам, ҳабылуейт. Дача мфак шҳамам еиликааит Мсауст, аха еиҗа ашьақатәара шәней ахәара изымгәағьит: игәы цсыдахеит, еиҗах ҳақкәынцәа рыпстбара дахаанхар итахым... Саргы истахым... Абра итәоу, апсцәаха ихаштыз атлаҳәыстақәа азәгы иахтахым... Ашьақатәара ҳаражәит, ҳархеит... Дача еибашьрак ҳахаанхар хтахгәышьамызт, аха ҳара ихазтцаауада? Анцәа иакәын гәыгыртас ихамаз. Аха уи ҳапсы штәз ихаштхьейт, — атаҳмада уаха ацәажәара илзыршоз ихәцә ак шнытцагылаз иныпшуа ҳамтакы ус дгылан, аха нас ипсы ааивганы ихы фышьтыхны, «Бабал-ипҗа Арзақан!» хәа фәаитит, ауаа днарылапшуа.

— Ара сыкоуп, Самқал, ухатқы! — шыафак ақара дызлагылаз даарылтцны даагылейт иаргы.

— Уабгы днаҳадкыланы, игәағьны хфы иахзамырхәо азы гәыбган ҳашәымтан... Ақыта уртахуп, угәра ргоит. Уеипш зеипшу ааудкыланы, ҳақкәынцәа қәнагак иақәшәыршәа... Цьаприҗа Талат! — ақыта амухтаргы ибжы наикәиргейт.

— Ара сыкоуп, ухатқы! — ибжы наиргейт иаргы.

— Ҳақкәынцәа шәнапы иануп... Шәхы шәмырпхашьан... — еиҗа ҳамтакы ацәажәара даақәйтцны дгылан, аха нас, егырт атаҳмадацәа ихы нарзикит. — Шәфәгыл!.. Дара еизынҳажьып...

Самқал иажәа инахатцгыланы, еихаеигәо ифәгыланы ирзаадыртыз амфәа инаныланы рфынархеит, араҳь ианааиуаз ааста зшьамхқәа иаха икәадахахьаз атаҳмадацәа.

— Еиҳабыда хнышәмыжын!.. — ибжы нархыгзейт еилагылаз рахьынтәи, рцашьа згәампхаз азәы.

— Шәаргы шәхәыцқәам, дад... — инымфәтәшәа иажәақәа неихәейт, урт рышьтахь игыланы, злаба зғантцаны инеиуаз, дача таҳмадак: «Апсра бзиа зыпсозуей» хәагы нацитцейт.

Уинахыс, азәгы ацәажәара иеаламгалазакәа, Арзақан иажәа иазыпшны иаагылейт.

— Сашьцәа, шәыххьазгейт! — иеаариашаны, ихгы фышьтыхны днарылапшны ибжы нарықәиргейт. — Аиҳаб қәыш Самқал ихәанеипш, ҳара азәгы даҳмазтцаазейт. Ашьақатәара азәгы иахтахзагәышьам аха, аибашьра шцо ҳара иахусзам, хәа зымфәа агылара ҳалшазом, ххы иатәашьаны ус еипш қахтаргы ихалдыршазом. Цыхәапцәарак зқәым еибашьра ықазам. Икоуп уи ашьтахьтәи апсҗазаара, — убри хәапсәхтәыроуп, хнафс икоу, хыхьк рзааҳамгароуп. Дачакала хымфәапгашьак хнаалазом, ҳагьей-

қанырхазом. Ишырхәо еиңш, ар Измир изхытзар, ирғагыло камлар, даға мышқәак ирылагзаны Бурса иаадгылоит, адырғаены ара икалоит. Ара иааианза хәа аңшыа хамазам: харпылароуп, аңстағы рымға пахтәа-роуп. Мышқәак иахзынкылар, ихацхраашагы калап. Умаалар калом хәа азәгы идахцалазом! Изтаххаз хаццоит. Изтахымхаз ара инхоит, икарташа ыкоуп: хқытауаа хычатәуп, абнахь иганы иңхыактәхар аует.

— Ашәакъ змам ишпақахто, ихауама? — дахыглаз ибжы наиргеит чкәынак.

— Ашәакъ змамгы, ара шәаанхоит, икашәташа шәоует. Аха цытфок хтаххоит. Аибашьра — еибашьроуп, ихәу калашт, атахарагы хзаәцазом... Акгы изарц итахымызт аибашьра акырынтә иалаңшхыз Арзакан.

— Аихабы, уххызгеит, хәанбеизахго? — ари Цьарма иакәын.

— Иахьей уатәи аамта шәймоуп. Уанзагы ишыкахтац, ғажәамш ишәызхаша амғаныфақәа шәйрмазеи, уатәашьтахь ашыжь абра хәааиз-ганы амға хақәлоит.

— Аеы змам ихапсыхәоузеи? — чкәынак ибжы наиргеит.

— Уртгы ара шәаанхоит, — иааиркәфит.

— Егьырт хқытақәа иахазбаз рахәатәхап... — ғааитит Бадра дахыглаз, иара инапы ианызар шитахыз иныңшуа.

— Цьармагы уаргы шәнапы иануп, еиғышәкаа. Уатәашьтахь, тақа архағы рееизыргаит, ашыбжь ааианза.

— Ажәак зхәарц зтаху азәыр шәйказар, ажәа шәймоуп!.. — абас ибжы надирхаит, агәта иаатагылаз, ақыта аихабы Абыгба Талац.

Аха азәгы ажәа дамыхәеит, ирзеилымкааз хәа акгы ыкамызт.

— Арзакан, ухатқы! — уи аамтазы иаңхьа даагылеит, иаб Мсауст иғныка дганы дынзыжыыз аңкәынцәа руазәк. — Ағныка уааласыр стахын...

— Иауазеи?

— Аду иказшыақәа хғәағы имааит, — шахатс дкаитцарашәа иааигәара игылаз иғызagy днеиғаңшит.

— Снеиует, — ихәеит иаргы.

Лассы рыеқәа инарыкәтәаны, мезиғаа избаны ишьтырхыз азы адырра ыртарц, ааигәасигәа иказ табалаа рқытақәа рахь амға икәлеит Бадрей иғыз Цьармеи.

Уанза еилашуаз ашта таңәын уажәы. Арзакан иусқәа данаарылго хәа дизыңшын ақыта аихабы. Ашыапхылар зцәыуадағыз Чачыл, атәарта ағны днеины, имғтәы шыапы ауразоуроу иааитцыхны иаңхьа иказ ашыац иатәара инылатданы, ишьтахь иказ атлашыапы изқәа надцаны дтәахьан.

— Мацк хаатәап... — Арзакан ицәажәара данаалга ибжы наикәиргеит изыңшны игылаз Талац, иаргы иғааихеит. Рғыцагы деицаағәртеит, иаңхьала иказ ашыхарпқәа рахь дыңшуазу, ажәған датәңшуазу аилкаара уадағны, иемиртысзо инхиааланы итәаз Чачыл. Нақ-аақ инаиватәарц ишнаңшыыргаз аагәтәны, иеибгаз изшыапык ихы инархәаны днырхатц-гылеит иара.

— Утәа, утәа! Уаххамытцгыларгы гәйбғанс иуахтозеи, угәы уахаршьит... — иеыргәйбзығны иажәақәа неизикит Арзакан, иварағгы иенықәикит.

— Абжыаапны шөажөақәа еикәшөон, аха иахьа... мацк акара шөеивна-геит, — игөы изырхьшаз ак иамхахөар итахымкөа, хөашьак иөнақөиршөеит Талатгы.

Ащыцагы ирхөаз ажөақәа иара изкзамышшөа, еица ихы атла инадцаны, уанза дшыцшыц дыцшуа даатөеит, амца дахатөазшөа акара зхы-зфы кацшыз Чацыл.

— Хара табалаа, хажөа анеикәшөахьоу знызатцөык ауп сгөахөеит... — иажөа намыгзакөа ацөажөара даакөытцит зны, аха нас инацитөеит. — Хабдуцөа рхөыштөарақөа нырцөаны, рпашөкөа нытцжөаны ахтөара амца ишықөлашаз анырызбоз, — убыскан ражөақәа еикәшөеит...

— Ирыхьгөышьөеит... — иааирмариөит Талат.

— Алажра рлажрахааит! — уажөы, ибжыы амч нацаны даацөажөеит, ибга атлашьап инадганы диашангы даатөеит. — Даргы азыблара рөахөладырбөеит, — харгы псадгьылда адунеи хөкөдырхөит. Ххазы акы хөцсамкөа, хзыпну иахьыртаху рхы хөдырхөа, хабжыы өтганы хзымцөажөа, нтөарамзар бзиарак хөеипшзамкөа... Ацьангьанкөа харөызаха адунеи хөкөхөит...

— Уртцөкьа хрыдумкылан, Чацыл!.. — дыникөтцөкьөит Талат.

— Хөзларөицгузеи, Талат?! Иахшөымзар-иаххамзар, хөзкөынхо атөыла хара иахтөуп хзымхөозар, хөаргөампхар хөхьтөоу хөхырцар хөа хшөозар, агьычра, акөылара хтөазар...

— Акөылара Цабал ианыхызгы ирцахьан хөбацөа, — хөцараны ирыпхөазон... Арагы нас рхы иадмырхөар кәмлөит, — ус кәрымтөазтгы, амла хөганы хөаиөаахьөаарын, — иихөашаз иман Талат.

Уаха мхөакөа изкөа еица атла инадцаны, акы дөзхөыцуа даатөеит уажөы Чацыл.

— Акы суөзтөауөит, Чацыл, — иөналеигөлөит уанза рөицөажөара иа-зызырөуа итөаз Арзөкан. — Иахьа ушцөажөаз еипш айбашьра хөөалахгөа-рым, хөөаахьахьыр еигьуп, иагьхөанөит хөа ухөытцөкьөма? Аиаша сөхөа!

— Мамоу, Арзөкан! Өхьакшьас ихамоузеи... Изуцөыззари, мацк акара схы баны сыкан, сгөы итцхөз самхөхөит, исымхөаргы кәлон аха...

— Уашанамгаит, ижөны ақыта рөизарахь ушцөаиуөз!.. — уажөы иааирцьбөреит Арзөкан.

— Ацхөашьара кәуцөит... — Талатгы инациргьзит. — Хөтөхмадөа иуцы-рдьраөзтгы унахөлцаны уөарцарын, иуқөнагөзгы уи акөын... Хабдуцөа лөхьыцгьақөа хтөаны ианаанага, ртөгылазөашьа иөцшны, иахьанөхыс шөымсылманцөоуп хөа анрархөа, уаха ишөмуөз иөзхөыцны ибзиоуп рхөөит, ирыдыркьлөит. Иахьанзөгы аныкөгөашьа цкьа ирзымтөазаргы: ацьаама итөлөит, амаөз ркьуөит, аллах игөра ргөит, ихөарамуп хөа ащы ржөуөм...

— Нас, азыжөрагы иөкөытцөаит... — инымөөатөшөа иөжөақәа неиөытц-кьөит Чацыл, аха уөка даангылар итахымхөит. — Иумжөыр кәлом хөа азөыр идысцөалахьөума!.. Ащы жжөуөзар, дөра иөбарцьрхөагөу?! Аа, шөрыхөөцш, — хгөылацөа аурымкөа: ащы ржөуөит, аракагы мап ацөыркуөм...

– Ушиашам ухаҥаҕы иузумдыруа уҕам, – хурцэажэоит хэа уаҕуп. Уаалаганы, узахэақэа наҕ ихцэаны икажь, ууалыр иҥоу аҕҕы инытцганы икаҥэа. Уарпшзэом, сашья... – Арзаҕан ацэажэара даҕын.

Дахьтэаз иҕынхцаны даҕааччеит Ҙаҕыл, ицэажэараҕы инациттеит:

– Азахэақэа саб еиҥеихаз роуп, сышҕарылакьысуа!.. Уаб иҥашэ ытцжэа хэа соухэарц уҥахума?! – деиҥааччеит. – Сацэҕара уааҕэйтцны, ахэыл-быҕехан усызнеир мацк аҕара ҕааидтэалап. Хмацырқэак неицаажэып, ҕабдуцэа ус ҕарталон рхэеит, рыҥсадҕыл ианахыз.

– Аллах иҕҕэиблааит!.. Исоухэо закэызеи, Ҙаҕыл, зынза уеилаҕама?! Уи аҕыза даҕазэы иоумхэан! – иаартны иацэҕарахь диасхьан Арзаҕан.

– Иахьантэарак анцэа избахэ ухэон, уажэы аҕы азбахэ анцэыртц, – аллах дугэалашэеит, измааноузеи Арзаҕан?! – аҥакс дынихзасит.

– Уҕы иахьыргы, узакэу сымхэар ауам. Уара уҕаауруп, Ҙаҕыл. Аҕаауруп цҕа!.. – Арзаҕан иҥсахҕы еибакхьан.

– Абра аиаша ухэеит, сҕаауруп! Сабдуцэа реиҥш, сарҕы сҕаауруп. Сҕэылацэа ҕытҕыкҕы гҕаауруп... – деиҥааччеит Ҙаҕыл.

– Ари ауаҕ дхалахэмаруеит! – дшацралашаз дацралан Арзаҕан ахьы-ухэа даҕыаҕылеит. – Анцэа иныс, ахаан иухамыштүа уҕы шынсырхо... – иааирҕьбареит уажэы.

– Иаҕа сзухэарҕы, сҕы иахьзом, Арзаҕан. Уарҕы сарҕы жэлак еи-цахьымзарҕы ҕаишыцэоуп, ҕаигэылацэоуп, амца еимаздо ҕауп. Акысҕы, иудыруеит, – уара улоуп иахьанзаҕы сыҥсы шҥоу. Усҕан анибартцэара салумгазтҕы, иахьа сабаҕазаауаз! Анышэ саҕахьазаарын...

– Уҕы жэуадаз, ус аума?! – ишыра ааихцаны алаҕахь иниаигеит, Арзаҕан.

– Ус акэхоит, сашья!.. – мацк аҕара ацэажэара дааҕэйтцит, Ҙаҕыл, аха нас деиҥаналагеит. – Шэҕыцьяҕы сызлашэыхэо, ҕаицэажэара ҕабжыара инхааит, – днырҕаҕшны деиҥааччеит.

– Уҕышьяхэуп... Иҥабыргытцэҕыаны уҕышьяхэуп! – даагылеит Ҙа-лаҥы.

– Ҙазегы ҕаиҥшны ҕаҕоу ҕаибааит!.. Ҙышьяхэык дшэылазарҕы даашэычҕап, сабажэҕари!.. – ицэажэашьяҕы ааиҥсахит уажэы.

– Ҙхы еилоугеит... анцэа иныс... – иҕааикэикхьан Арзаҕан. – Саб иҕазьяқэа рҕэамҥеит, дназгаз аҕкэынцэа... Ҙаибабоит... – иажэа аахыркэшаны, днарылтцны, иҕныҕа инагаз амҕа днанылеит.

Иашҥа дынталаанзаҕы игэеиҥахьан, иҥшэмаҥҕэыс Шьанда дыццакы-ццакуа амзырха акэшамыкэша аилыргарақэа дшырҕыз. Агэашэ хэычы алыкэ аартны ашҥа дынталаны ианаауижь уи иаахылцыз акыдыкшалара абжыы ллымҕақэа иаартасны данынхьаҥш даагэалтеит.

– Уабаҕоу ушыатрамхеит?... – агэтынчырма шлымаз лныҥшуан.

– Дееизами?

– Аеиирахь дабаҕоу... Акалашэақэа дҕалеит, измааноу сыздыруам... – лгэтынчырма лыззомызт. – «Зыма, Зыма» хэа ажэак ихэоит. Азы иҥах-хазар сҕаахэын, идызгалан, аха идимкылеит...

– Зыма, бхэама?! – иааңыишьеит.
– Сара сакэым, уара! Иара иоуп изхэо...
– Еилыскааит, Арынпха, еилыскааит... Бласны бэааилыргала, – ихы налықэикит.

– Ус зухэазеи?.. – агэтынчымра мыцхэы даамеханакхьан аңхэыс.
– Ифэхэара ааит сгэахэуеит... – ауафы иңсымтазы дахьиз-дахьаазаз игэалашэоит хэа иахэхьан.

Иңшэмаңхэыс уаха иелыдмырхалакэа, иаартыз афны ашэ днылсны иаб дахьыкэз ах дныфналеит.

Дназгаз аңкэынцэа дахьыңкэдыртэаз аңэартағэы дыкэтэан атахмада: ихы икэжьын, инапы канзақэа ишьымхкэа ирыкэкын, бжык хэа ихылт-уамызт.

– Ушңақоу, саб? – ибжы наикэиргеит, илакта дынтаңшырц итахны, иеынеизааигэатэны.

Аха изтаара атак имахаит апа, дымтцысзо дыштэац дтэан атахмада, иңыымшь хэбабақэа ирытаңахыз иблақэа рңыңкэа уажэы-уажэы маң-зак ақара иаатцытцысуазаргы, иблақэа хван.

– Унаицхрааны днықэуриар... Аңкэынцэа реаныршэан, аха иеримтеит, сара сызиламкысит, – лыбжы нытцакны лхатца илымха атаңэажэара дафын, уи дишталаны иаафналахьаз Шьанда.

Акыр игэшэымышэ нахэаны дыкэириарц иенаңшыгеит, аха иеирманшэаломызт, дхахачахо имч хэыңы еизыркэкэаны иеирххон Мсауст. Атцыхэтэан «ускэатц, наф уеынастха!» хэа дагынаикэымчит.

– Абас еиңш дшықоу уаргы цашьас иумоузеи... – лыбжы нытцакны, аха иахартэеиңш дааңэажэеит, иаб итагылазаашьа аибашьрахь ицара хнарцарашэа агэыгра зыцээыртцхьаз Шьанда.

Иңшэмаңхэыс днылфэаңшит иара. Лхэашьа змааназ еиликаахьан, аха ажэакгы лыкэимтеит. Уажэы илымха иаатасит: «Зыма, Зыма...» хэа иаа-лыркэаны иаб иааиңытцшэаз ажэақэа.

– Зыма абақоу, хара хэбақоу, саб, иабаугэалашэеи?.. – илакта дтаңшуа иаңхьа днатэеит. Хамтакы ус дтэан, аха атахмада уаха акгы анимхэа, дфагыланы ашэ днылсны амзырха дныкэгылеит.

– Зыма хэа ииэхэо змааносуеилымкааит, – еилылкаарц лтахын аңхэыс.

– Дахьиз ақыта иахьын, баргы ибмахац, саргы исымбац... – игэыхытхытра иныңшуан. – Ақэра ду нитит... Анцэа ус ишеит адунеи, – иңшэмаңхэыс лгэы иртынчрашэа дааңэажэеит Арзақан уажэы.

Аха лара хьаацэгьас илымаз даеакын, уи азтаарахь еица дниасит:

– Акы ааихьыр... уара указамкэа...

– Ида хьаа хмоуааит!.. – лыблақэа дырхыңшыло дааңэажэеит иара.
– Ари иқэра абжагы ныртца хэңкэынцэа... Ақыта ықоуп, псыжрамзар ирбахьоузеи... – азыказ фымтуа даагылеит, аха нас иажэа инациттеит.
– Хара хцара хырцашьа амазам Арынпха, даеакала иаузом... Анцэа ихаз-каишэазоуп, ихадхамкылар ихамчузеи... Бгэы бэабмыршьын, – анцэа уаха разкык хаймтақэа хэақоума... – гэыграк лзынижыырц итахын.

Илымха иаатасит иаб дахыыказ ауада аҕынтэи шытыбжыкээк. Дкахаит хэа даазхэыцны, дытрысны уахы иёынеихеит. Уанза дзыкэтээз ацэартэҕэы дналбаан, адашыма дныкэгылахыан атахмада, — аныкэара итахны ишыапкэа еихигарц аихара дафын, аха ицныкэомызт.

— Уеаанкыл, саб, укахауеит!

Мачк акара ихы ышытыхны, иташэалаз иблакэа тааза ица днеефацшит, Мсауст.

— Хамцазои?.. — аарла ибжыы нтикааит.

— Хабацои, саб, афны хакоуп, — ихы итеигаларц дафын. — Уцарц абоу-таху?

— Ацсныка хамцазои? — иаха иажэа цкыан уажэы.

Дзырдысшаз акы наисызшэа днеелууааит Арзакан. Ари афыза азцаара дзыпшымызт.

— Исоухэо закэызеи, саб?! Закэ еидароузеи сызцоуцо, спушэарц утахума? — изгэамтазакэа ибжыгы наимкэеит аца, иахынтэиааз изымдыруа гэамтракгы ааизцэыртцит, аха иеааникылеит. — Ацсныка хзышытуада хара анасыпдакэа... Ацсны халхэдаазтэыз узымдыруа укоума?!

— Иухэзеи, уара, уеилагама?! — ауада даафнаххны, лыбжыы налымкэеит Шьанда. — Уаб ушцаитцакьо!..

— Исмыхыра хэа икоузеи, атэымцыара иаазаз... — уаха лара лахыдыпшыуамызт. — Хара хааизныжы, — инацитцеит, ларгыы дындэылцит.

Ихыыз ихы изанамыжыуа, гэжэажэарак днамеханакит. Зны деилшаауан, нас цэаршэык наигралазшэа акара даахышэашэахан, илахыгы апхзы алыоруа афеанахеит. Ихы ахыгара изымдыруа дуазыруан Арзакан, — абас агэамтра иенатаны, ахааназ ибжыы өтганы дызмацэажэацыз шэышыкэса ирзааигээз иаб атахмада мчыда дизымшатакэа дахыкэтцэкэаз. Ихы дацэыпхашыон...

Уажэы итагылазаашыа мачк акара иеаамхны, инапкэа иаб иааикэыршаны дааигэыдихэжэалеит. Ахаан ихы иадимбалацыз рыцхашыарак ааизцэыртцит, игэгы мыцхэы иаапшкаханы, илагырзкэагы ихэца ифытагылеит, аха ицсы ааивганы раанкылара илиршеит.

— Сацоумцан, саб, угэы уасыршыит... Уара умала иухаразшэа... Хцоит мышкы зны, анцэа ихэар...

Ица иихээз ажэакэа зегы рахынтэи, иара иитахыз гэникылахыан атахмада:

— Нас, Цабалка сугома, сыцкэын?! — ахэычы игэыгра акырза еипшын атахмада ихэашыа. Еица иауразоуроу мцак неихкэеит Арзакан. Имаршэакны дшытыхны ацэартгэы аҕны днышытеитцеит, ихы ышытыхны ахчгы нацеитцеит.

— Хамцазои, уара?.. — ибжыы тхааза еица иажэакэа ицкэын инеизикит, иблакэагы тырхаха днеефацшит.

— Уара, уахы уцсы угашт, саб, уцыанатгыы убри ауп. Хара хауп... Зыцсадгыыл аҕны имиз — анцэа апсадгыыл иицэзом, — атцыхэтэантэи иажэакэа иаб иахарц итахымкэа зымфа ацэажэара дафын. — Хара хапсра ара ика-

лоит, ҳақсгъы ара иаанхоит, даеа мѡак ҳамазам... Иҳаѣашѡшьаз атѡыла ҳахьчалоит, ҳаѣатахѡхаанза, — абри ауп ҳара ҳлахьынѣа...

Зхала зажѡа уазқѡа рхѡара иаѣыз лыпшѡма дшанханы дгыланы дизып-шуан, лааира изгѡамтазакѡа ахмачыр азна азы лыманы иааихъаз Шьанда.

— Зык ижѡыр иѣахызар... — лажѡакѡа аалырццакит дшаагѡеиѣаз анылба.

Ажѡак ахымхѡаакѡа ѣынч ахмачыр аалымихит иара. Бара бѣа аанарго ллакѣа дынѣапшит, ларгъы уаҳа ажѡак мхѡакѡа ииѣаххаз еилкааны дын-дѡылѣит. Изнапык ихѡдаѣьал шыѣаз инатданы, маѣк аѣара дѡықѡыртѡа-ны, ахмачыр иѣьышѡ инадикылеит, «зык унахѡа саб» ихѡеит, аха иара иѣьышѡқѡа ааирѣырѣ иѣахымызт. Акыр идиѣалеит уи нахысгъы, аха азы иѣахымхеит аѣаҳмада.

— Хырѣѡызѡак узаазгап... — ихѡеит усѣан аѣа, аха уигъы шиѣахымыз ирдыруа маѣк аѣара иѣахым аанарго ихы неиѣьа-ааиѣьеит.

— Угѡы иаѣаху акрыѣазар ихѡа саб, иузаазгоит, — дыниѣѡѡажѡеит еиѣа.

Уажѡы, уанза аастѡа, иаҳа зыпсы зхалахъаз иблақѡа ааитѣьхны, иѣа дниѣапшит аѣаҳмада, иѣьышѡқѡагъы маѣзак аѣара ччаѣшьык на-рыѣѡыххит.

— Ихѡа, саб, ихѡа!.. — акы дшахѡоз агѡара игахъан.

— Аѡы ѣтахуп... фырѣьанк аѡы, — уажѡы иажѡакѡа зынза еилган.

Азныказы даадыршанхеит, ахааназ иаб иѣынѣи дыззыпшымыз уи иажѡакѡа. Изымбатѡбарахеит, ѣаѣьаѣас акѡзаргъы, аха ихы идыруа даа-ѣалеиѣьѣеи аѣьаама иаѣѣауаз, аѣьаф змоу арыѣѡѣ ажѡара акѡым, иара усгъы азбахѡ зѣыѣазмыршѡоз, изжѡуагъы «агъааурқѡа» хѡа ирышьѣаз, мезиѣаа зѣыпшуаз, дара ргѡанала, амсылманра иара иаѣара иныѣьызго уаѡ дҳамам хѡа ирдыруаз иаб, уажѡы иаалырѣьаны дзыхѡаз. Ари ахаангъы дыззыпшымыз ак акѡын. Машѡырла иѣыѣѣьазар хѡа даазхѡыѣит азныказ. Иаб дзыѣѡиаз аѣѡардаѣы иѣьныѣкны, иѣьынхырнааны, иаҳа изаҳауаз хѡа иидыруаз иарма лымҳа шыѣаз ихы назааигѡатѡны, дмыѣѣакзакѡа иажѡакѡа нѣырхѡаѣауа рхѡара дналагеит, Арзаѣан.

— Саб, уаасзызырѡы!.. Иухѡаз ѣабыргны иухѡама? Аѡы уѣахыѣѣьѡу-ма? Упсы иаѣаххама аѡы? — аѣьхѡѣанѣи ажѡа ѣыдала днаѣьыѣѣѡеит.

— Иузыпшаауазар... — иблақѡа ѣьрхаха дниѣапшит. — Даѣаказы сухѡом... фырѣьанк... сабаѣѡа... — уаҳа изымхѡеит.

Иаб иѣхѡара шааигѡахаз агѡара игахъан, аѣсра иаѣу иажѡа шынагзатѡу-гъы идыруан. Аѣсны ахѡѣак, ѣабал изызхаз, ахѣѡара аныѣаз, ѡынѡажѡа шыѣѡса инартысхъаз, амсылманрагъы аѣьырсиан дингъы инеиѣараны ирхатѣьылоз иуаажѡлар ирылаазаз, мшаѣы иазаарыгза ржѡыѣѡ ныхѡакѡа мѡаѣызгоз иреиуаз иаб, — ипсадгъыл аѣы даныѣаз ишижѡлоз идыр-уан, ихѡа ихѡонгъы иаҳахъан. Аха иѣѡара абжеиҳарак — амсылман дин ныѣьигон...

— Исыпшаауеит, саб, уара иануѣахха... — абас ажѡа наитѡаны дниѣхыѣит.

Иагъараан аѣсреи-абзарей дрыбжъагылахъан, акыр аибашъьрақѡа зхыз-гахъаз Арзаѣан, аха иугѡамхѡуа уѣылааит хѡа азѡы дишѡихъазшѡа, уажѡы имаз аѣагылазаашъь аѡыза дѣагылап хѡа, иѣабыргыѣѣьаны ахааназ

дазыпшымызт. Ахацахаа иааигәалашәаны ихы иаатагъежыт, саатқәак уи аңхьа Чачыл ишыжәрашыцыларазы икаитцаз илабжьарақәа, иара Чачыл иажәақәа... Итцабыргны аңсра иаха дазыразхарын, иахьатәи реицәажәара анафс, иашта дынталаны афы стахуп хәа иахәара. Иара дымнеикәа, ҕара азәы инашытышыагы имазамызт, иаб дзыхәаз, дызлоу ауаа рҕны иаргамахар итахымызт... Еибашьрак аныкамыз абжьааңны акәызтгы, иеы днақәтәаны дыштыхысаа иагъа ихаразаргы Бурсанза днеирын, — шака итахыз ааигарын. Уи қалақь дуун: афы ртиун, изжәуаз аурымқәа рацәафын. Аха дызтагылаз аамта аҕны, уи афыза аиҕырцаара алшартә икамызт. Бурса ацара-аара аамта рацәа атахын, акысгы, аибашьра иалагаз рырхәтақәа уахь инеихьазар ауан, арахь аибашьрахь инеиңхьаз ахацәа еизганы амфәа иқәигалар акәын. Уртқәа рыдагы, иаб иңсымтазы (уи ауаа дышхымтцаз агәра игахьан) дзыхәаз, иңшаазаргы, аха иңсы изахьымгзар, иара ихата иңсы ахьынзатоу игәы итцо, ахьаацәгъа изыннажьрын. Ахатца дызқәымшәо акгы шыкамыз акырынтә иңишәахьан, аңстазаараҕы акыр аҕьабаақәа зхызгахьаз, Арзақан. Уажәы уигы даазхәыцны, ихатқьс даи-аины избеит, Чачыл иахь анеира.

Ицәтәыму азә иакәзамызт Чачыл, — аишызара, аибаазара рыбжьан, еикәлацәан. Уртқәа инарчыданы, иаха еизааигәазтәыз иҕан: бжышықәса раңхьа имфәңысуаз Балкантәи аибашьра еицалахәын, зарма шыапы абзырбзанхы ихнатәаз Чачыл, дшабаанза амца далганы дызгаз, иңсы еикәзырхаз иара иакәын. Уи азы, чыдала Арзақан пату иқәитцон иаргы.

Чачыл икашья чыдақәа рдыруан дызлаз иқытауаа. Аңстазаараҕы зегьынҕара ишыкоу еиңш: ҕоукуы дыртахын, ҕоукуы ргәаҕы дааиуамызт, аха иара ихата игәаңхон иңстазаашья. Дызгәамңхоz хәа иказ ҕоукуы: «Дук дахгәаңхом» шизырхәозгы, — дыргәаңхон, аха ирызгәатазомызт. Агәра ганы ирдыруан, зны-зынла иаатырҕьақәа цәгьазаргы, дышуаф-иашаз, азәы изы бааңсрак ихы ишатәеимшьоз, фыстаарак ихы алагалара шикашьямыз. Акырынтәгы деицгәартахьан, ҕара азә бзиарак данакәшәа, иакәшәаз иаастагы уи ибзиара иара дшеигәырғоз. Абартқәа ирызхәыцны, иргәамңхо ҕара ак иамхахәаргы, дыршәтон, ичханы инаи-всуан.

Арзақан ашта дынтытцуан еиңш, ашыжь аахысгы аеиңсхарчны иказ ажәван, ахаҕахәа ақәа ноунажыт. Дахьнеишаз днеианза дшыбаазарыз дбаазахьан. Чачыл иашта дынталаны ихьз хәаны ибжыы наиргеит. Азныказ имаҳаит, мыцхәы абжыы цәгьан ҕааихак амазамкәа афны ахыб иасуаз ақәа. Амзырха аҕынза днеины, еиҕа ибжыы наиргеит. Ашә аартны иаадәылтцыз Чачыл, илаңш наикәшәеит, иаңхьа игылаз Арзақан, ихы инаркны ишыапы аҕынзагы лаңшыла дааимидеит. Абжьааңны иидыруаз, еснагь зәыриашаны еилыхха иказ, уажәы иереиңыны деикәыбааза иаңхьа дгылан.

- Убаазеит, уанаңалбеит, арахь уааи, амцагы еикәуп...
- Уахь снейзом, — иааңицәеит, иара.
- Уеааурбап...

– Мамоу, Ҷаҷыл, уск азы сузааит...
– Акы уаниеит?..
– Саниеит!.. Ахаан саниап ҳаа сыҕамызт, аха...
– Сахьухао акрыҕазар... – рцәажәара аҕны иҕаз Нач илмаҳарц, иаар-
тыз ашәгы дааханы инидитцеит.

– Уара удагы исыхәо ҳаа уаф дыҕазам... – деиҕаацәажәеит, аха дыз-
зааиз изымхәакәа даамахеит.

– Ихәа, уанацъалымбеит, иҕалазеи?... – ишиҕазшъа еицш игәамтра
наиласит.

– Агәамтра уеомтан... Аҕы сҕахуп, Ҷаҷыл! – игәаҕыт.

Иаҳаз иаихиҕаара изымдыруа, диҕацшуа дгылан Ҷаҷыл. Зны лафны
ихәома ҳаа даахәыцит, аха ихәашъала уи алаф ишацәыхараз ибон.

– Исымоуп, Арзаҕан, иустоит..

Рылапшқәа неиқәшәеит аҕыцъагы.

– Иззутахузеи ҳаа уцаазом... – ихәеит Арзаҕан.

– Уи уара иуусуп, – иааҕахитцәеит ацшәма.

– Мачк ауп истаху: фырцъанк, җ-фырцъанк.

– Аҕназы иутахума?

Ус ауп аанарго ихы ааиҕеит, уажәы.

– Уца, сара иузназгоит...

– Уааласы!..

Ҷаҷыл иашта дынтытны, иҕныҕа амҕа днықәлеит Арзаҕан.

Рацәак мыртыкәа, игәашә днылагылары, ихъз ҳәаны ҕитит Ҷаҷыл,
уи иааира иазыпшны злымхәкәа кыдыз иаргы агәашә аҕынза дааины
инидигалаз аҕы зҕаз акәмаан ааимихит.

– Арахъ уааихәагы уасхәом... Сзыниаз мышкы зны иуасхәара сыҕоуп...
Иҕабуп, Ҷаҷыл! – шьта уара уца аанагон.

Ҷаҷыл илаба наитцарсуа днықәланы дцеит, иаргы уи изааигаз иманы
аҕныҕа дныҕаналеит.

– Бара бусқәа ҕатцала... – ихы налықәикит лабхәа дизыцапшъо игылаз
Шьанда, ажәакгы мхәазакәа дындәылцит ларгы.

Ампахьшъы зкәыршаз, аишәачараан азазы рхы иадырхәоз, хәба-фба
цәыца зкуаз, ахҕагы змаз абҕатә кәмаан азна аҕы тан. Иакәыршаз ам-
пахьшъы цъара инықәтаны, ауацъаҕ аҕны иқәгылаз ахмачыр аақәхны,
иҕаз азы нкаҕыны аҕы нҕеитцәеит.

– Саб! Узыхәаз узаазгеит... – ибжы наикәиргеит, иара дшааихъаз
гәатаны изыпшуаз Мсауст.

– Ҷамҕак... ҕамҕак... – абас ибжы нҕикааит. – Сҕықәыртәа, – ина-
цитцеит.

Днаицхрааны иаб днықәиртәеит, аҕы зҕеитәахъаз ахмачыргы иқъышә
инықәикит. Аха уи азимырхеит аҕахмада, имч зегъ еизыркәкәаны иарҕа
напы ҕышьтыхны ахмачыр ааникылеит. Уажәы-уашьтан инеиматәаны
дцәуарашәа, иқъышә канзақәа цыс-цысуа, илацәақәа хҕаны хамҕакы
дтәан, нас иеаамхны, иблақәагы аахтны, имч ааизганы аныхәара
иенацшыгеит:

— Иаа анцәа... ҳақсуара умырзын... ҳақкәынцәа урхылапш... Ақсныҕа амҕа рыта... Ыанат сашытам... Ақсныҕа сыңсы га, — уаха имхәеит, ихәар-цгыы даламгеит.

Инапы цсыда қачқачо иикыз ахмачыр иқыышә инадикылеит, иңа-гыы днечихрааит. Дазышабаны итаз аҕы зеггы нылбааидеит атаҳмада. Днаицхрааны еиҕа днаириеит иңа, ихчнызгыы ихы инатцеитцеит.

— Ух гәышыа... — даақәыцсычхаит Мсауст, иижәыз агәахәара шинаҕаз аргама иныңшуа, маңзак аҕара ихы-иҕгы ааихалашеит.

Уинахыс иблақәа таа, акы дашытазшәа атуан ахы дыңшуа диан.

— Заҕба! — иңкәын илымха иаатасит уажәы иаб ибжыы, дласны днечи-хагылеит иаргыы. — Мышкымзар мышкы... Ақсныҕа амҕа шәиҕоит... анцәа. Зыма... Сабацәа рхәыштаара... Шәхы шәыхыча... — уаха мхәакәа еиҕа илацәақәа неикәиңсеит.

Заҕба, Арзақан ихәычыхызы акәын. Ус дишытан иаб. Аха Мсауст уи иҕыҕаимыршәиҗтеи, абар шыта акыр жәашықәсақәа цуан.

Лацәааихышь камтазақәа иаб дцапшыо дидтәалан Арзақан. Дтынчмызт зыблақәа хҕаны иаңхыа ишытаз атаҳмада. Уажәы-уажәы дааиташәаны дынтыҕзааны: «Цабал, Цабал, Цабал» ахәара дналагон. Уи даақәытцит шихәоз: «Зыма, Зыма, Зыма» хәа деиҕаналагон.

Ус днечиуан атх аҕы ааҕнашаанза. Уи нахыс, уаха ибжыы хәа мырго, илацәақәа хҕаны дышытан. Дындәылтны амзырха днықәгылеит Арзақан, атх лашыца далңшуа. Цытраамтак аатцуанеиңш, илымха иаатасит, цбара акы наилалазшәа интыҕзааз иаб ибжыы, дласынгыы ауадахы иҕынеиҗеит.

Дмахцсахуа дгыларц даҕын, акырза зымч қаңсахыаз Мсауст.

— Уабацои, саб? Иуҕаху кыҕоума? — днечиаххит иңа, днышыҕеитцарц иҕахны.

— Заҕба! — еиҕа ихәычыхызы неикәеит. — Уара... Ақсныҕа хамцазои? — иблақәа тырхаха иңа диҕаңшуан.

— Ақсныҕа хназышытуада, саб, хназышытуада?... Хаи, уаргыы саргыы... — мцак наихкәеит, иҕнутцка деилырхуа гәыңшааракгыы даамеханакит.

— Хагәнаха... хагәнаха рзымгааит... — абарт ажәақәа ихәеит атаҳмада ихгыы ахчы инылахаит.

Уинахыс ажәакгыы имхәеит, ихәартәгыы дзыкамлеит. Аңсеизгара дала-гахыан, дызнысыз аңстазаара цбара иархахыаз, Бабалиңа Мсауст.

Амра агылара маңк аҕара шагыз, аңсеизгарагыы даақәытцит. Илацәақәа неикәыцсаны, даарҕеины: «Уңсы тынчзааит, уааңсарақәа хазбзиараха-аит...» хәа иажәақәа нахәаны, рацәак ибжыы тымгақәа даақызы-қызит, иаҕыа ақәра нитцаргыы заб иңсра згәы ҕнакааз Арзақан.

Лассы ақыта иналаҕит, амзырха днықәгыланы, артәаа-артәаахәа ахәхәара иналагаз, лабхәа дшыңсыз ала шәацыхәара зуаз, Мсауст иҕаца Шьанда лыбжыы.

Ртәыла ианахыз, жәытәнәтә аахыс рабацәа аңсы данроулак, ҕаха-хаха дыҕаҕатаны дырцбон, ахҕатәи ма аңшыбатәи амш аҕены, рхы-ргәы далх-ны иахыыртыңыз аңсыжыртақәа рҕны анышә дамардон. Аха иахыаанагаз

ари атэылафны даеакала ифкан: ауха ма ашыыжь зыпстазаара иалтыз, ашыыбжьон амра нхышэтанза анышэ дамардон. Ашыыбжьышытахь ипсыз — адырѡаены имѡа дыкэыртѡн. Ус фазшыас ирыман, жэытэнатэ аахыс ари атэыла икэынхоз ауаа, рдин ишранахэоз ртаскэа мѡапыргон.

Уи акыр рѡадыршыцылахьан табалаа, айхаразак, зыпсадгьыл хатэ ззымдыруаз, ари атэылафны ииз иаазаз. Аха чыдаракгы ыфкан: — дара иреиуаз ипсы анихытыз аамта иампшзакэа, уахык афны датэдырпхьон, уи ашытахь анышэ дамардон.

Дара рфазшыала, Мсауст уахык афны дыгѡатцаны, адырѡаены анышэ дамардар акэын. Аха уатэазы айбашьрахь амѡа икэлараны ифаз иаб ипсыжразы еилаирхар итахымхеит. Атагылазаашьа неидхэыцланы, айхабацэаггы дынразтааны, иара иизбаз иазааганы, уи аены амра нхышэтанза иаб анышэ иамадара избеит. Абжьаапны апсы данроулак ишыфартчалоз, — егырт акытакэа рахь ашэацхэацэа рдэыкэтцараггы мап ацэикит: «Аееидкыларэ иафуп, харпырхагахарым...» ихэеит. Уигы иамаарамкит. Ихьшэаны акэзарггы, ирахашан, адышшыларазы ианааилак фалон, уи азы аамта анцэа иратэеишьар.

Акыта зеггы еизаны, амра нхышэтанза, айбашьра фкны итахыхьаз ипацэа ѡыфьа рыпсыбаѡкэа ахьамаз рывара днаганы анышэ дамардеит, Бабалица Мсауст.

— Иара иишаз — иара дигоит, аллахь рахмет ииѡаит! — дихапхьаны иус даалгеит, уи азы, ргэыларэ ифаз акыта афынтэи иаарыпхьаз ахэафьа.

— Мсаустггы изкэатып Цабал изыфамлеит... — даакэыпсычхаланы даацэажэеит тахмадак.

— Анышэ нышэуп... — деиѡаацэажэеит ахэафьа.

— Ипсы уахь ицахьеит... — ибжьы тымгакэа иажэакэа неихэеит Арзафкан, аштахьггы ифэинеихеит.

Амра акыр иѡхалахьан еипш, цафа арха фкны рѡеизыргахьан, ааигэасигэа ашыхарпкэа рфкны ишытаз Апсуа қытакэа иреиуаз ахацэа. Аха макьана имааицызт, акыр инаскьагаз, Ескыишьахир азааигэарахь зкытакэа шытаз. Урт апста итысыр акэын, атысраггы мариамызт...

Еизахьаз хыпхьазарала ѡышѡык мапк инарыцын, иааираны ифазггы, уаа шэык рафара ыфазар рыхэтан. Абас, агэыцьбара змаз, айбашьракэа рфкны апышэа зырхахьаз, рцэапханы рацэамзарггы, аха абцэар иазрыцхьамыз табалаа рхацэа, иаауаз ар ду фэыбаса рыкэтцара рылымшарггы, ирныпшыртэ еипш аахакэа рытара рылшарын. Иарбанзаалак лахьеикэтцарак рымамызт, ахатцара ада даеак ыфам хэа ахэыцшыа змаз урт ахацэа.

Ашыыбжьон ааиаанзаггы, еизахьаз иаарылагылеит, уаа шѡык рафара зхыпхьазара ыфаз Ескыишьехиртэи акытакэа иреиуаз ахацэаггы.

Айхабацэа рхы неилакны цыза хадас ихьз рхэеит, — Бабалица Арзафкан: зегь рааста арпызара фкны апышэа змаз, ажэлэр рфкны захатыр чыдала ифаз. Амцахаракэа рпызацэа уггы аханатэ иалырххьан. Уи нахыс зеггы неыжэланы рымѡа иныкэлеит.

Дара ркытакэаггы зтазкуаз афалакь Инагиоль ианналалаз нахыс еиц-

гэартахъан, җаҗбаҗас азәык-ыңыак рылаңш иныңдамшәозар, абжъааңны еиңш ауаа шыҗамыз, еснагъ урт ахъеилагъежъуаз ахәхәхәтрәтә дәқъанқәа зегъы рышәқәа ыңашыхаа ишаркыз. Уафытәыфса рылаңш дыңдамшәеит, акыр ианынаскъагы. Излаңшуаз ңыашыахәыс ишытырхит, уажәада, абас уааңсырала иҗаңны ари ақалақъ зымбаңыз ңабалаа.

— Рымцахә ыңәааит, арт зегъы бналаны ицама?! — җааиҗит, аңызаңәа иреиуаз Мамсыр.

— Иахысхәара сыздыруам... — иажәа налейтеит даеазәгы.

— Шәара ара шәааңшы, акаимакам¹ дахытәу ақынза хнеиуеит, — хәа дааңәажәеит Арзақан, нас зегъы днарылаңшны, Бадреи Ңармеи ибжы нарықәиргеит, ааигәа иҗаз даргы, рхада иажәа инахымқакәа, рыеқәа рышыхәақәа надырбаны инаишыҗалеит.

Ақалақъ амфә җшәақәа инарыбжыыс-аарыбжыысуа ишнеиуаз, рыблақәа иаарыхылеит, изызңоз ахыбрагы.

— Анахъ шәыңшы! — иеы ағәра аҗакуа, иҗаңыз инапгы наирххеит Бадра.

— Иубазеи? — җааиҗит Арзақангы.

— Ахыбра ақә шәахәаңш! Рбирақ лбааргахъеит!

Иибаз иахиҳәара изымдыруа, иеағәра дааханы зны дааҗылеит Арзақан.

— Хнеип усгы, зәыр дыҗазар аабап, — ихәеит.

Ахыбра ааигәасигәагы уафытәыфса дыҗамызт. Амзырхақны ианнеи инеыжәыңаны, рыеқәа ааныжыны амардуан инафәлеит.

Абжъааңны аус иңызуаз гәыңык ауаа ааикәыршаны иҗың ақны дықан акаимакам.

— Ақалақъ уаф дахзам, иҗалазеи, акаимакам?! — наикәҗиҗит Арзақан.

— Аибашыра ишалагаз умаҳазаци?! — иажәақәа меыҗза иааҗирқъеит, аргама агәамҗра иамеханакхъаз иара. — Зегъы бналеит...

— Акаимакам! Хтәыла аға дақәлеит, уара ара утәуоп. Иабақоу ууаа? Абңыр изаңоумаргылазеи? — акыр иааирңыбареит Арзақан уажәы.

— Ауаа зегъы бналеит хәа уасхәахъеит, — иажәа меыҗқәа неиҗыҗқъеит еиҗа.

— Нас, уара ара узтәуозеи?! Анқъа зны аңхашыарагы уман, акаимакам. Еидкыл ауаа! Иуманы унеи аибашырахъ! Аҗырқәа дгыл ашәартара иҗагылоуп.

— Иабақоу ухыбра иахакнаҳаз абирақ? — уажәы, хаха азңара наииҗеит Бадра.

Азныказы иихәарыз ифамшәо иапхъа игылаз дрыхәаңшуан Осман, аха нас ихы ирқъиарашәа дааңәажәеит:

— Аңадишыах хиңсахит... Мазала дықәҗңны дҗеит. Уаха иҗазам, еилабгеит, аңсы ахыҗит, инҗәеит Османлы... — османаа рбирақ шыҗа иззаҳҗа-хузеи аанарго, аңәажәара даҗын.

¹ Акаимакам (җырқә.) — араион ахада.

Асултан итәыла ныжъны иқәтра азы ирахаз ажәабжъ рцәымғханы иааитцанаргәгәеит рыхыкғы, аха уи акғы ахырымхәаит.

Асултан дара рзы чыдала бзиақ кәимтәцзаргғы, цабалаа ргәы издуун. Агәра ргартә еипш ирахәхъан, уи аңсуаа дышрымахәыз, — ихәсақәа пшьык шаңсуа тыпхацәаз.

Цабыргны, ргәы еихънашьуан, пшьык аңсуа тыпхацәа пхәысс азәы иахымаз, аха еилыркаауан уи дышсултаныз, уи азы даеа уи акара имазаргғы шауаз.

— Осман-Лымхәхтәа! — атыхәтәан ибжы наикәиргеит Арзакан. — Иаарласны ақалақыуааи ақытауааи аайдкыланы аибашьрахъ ианноумга, аџбатәи улымхагғы уцәызует, ажәа устоит!

Уи ақәғимтзеит иара. Ибжы ихәлашәазшәа ажәак ифытымшәо, иблақәа тытны ицарашәа ашьа рыхтәаланы, илымха ахтәара игәалазыршәаз нылбааидарызшәа дрыхәапшуан. Еиликаахъан урт шаңсуааз, адунеи аҕны зегъ реиха иитәхымыз ишреиуаз.

— Арахъ иааг абирақ! — ақәардә аҕны еикәырҕеы иқәыз абирақ гәеитәхъан Царма.

Уи иажәақәа имахәазазшәа дышгылац дгылан Осман.

Ихала ишиимтоз даазхәыцны Царма дааласны ақәардә днықәсны, амзаға асахъа зныз атырқәа бирақ ахықәыз иаақәхны, пату ақәцаны инарҕеы-аарҕеы иааникылеит.

— Ари атырқәа бирақуп! — шәара аңсуаа ишәзалоузеи аанарго ибжы нытцаны ҕааитит, игьало икәныз иахәа амхәстагғы ааникыланы Осман.

— Убри акара ухатцазар, абри атырқәа бирақ аашьтыхны хәпхъа унагыл! — ибжы наикәиргеит усқан Бадра.

Уаха реынмырхәкәа, ианааиуаз еипш еихабы-еитцбыла игәеибатаны, инеишьтагыланы индәылтит рыхыкғы.

Дзызхәыцшаз иман акаимакам Осман. Ма иуаа ааизганы бцарла еибатаны аибашьра ахьцоз инеигар акәын, мамзар, изынханы иказ илымха ахтәаразы ажәа изтәз ражәа рзынамыгзартә еипш рызныкәашьак илиршар акәын. Ахпатәи амџа иара изы иказамызт. Аңсуаа рказшьақәа чыдала издыруаз дреиуан иара. Урт иахъанза адунеи иахықәыз хәаацәгъас имазижьтеи акыршықәса цуан.

Изхаицәымғыз иара иеипш издыруаз маңымызт. Жәабака шықәса уи аңхъа, «Атырқәа ҕақәа раамта» хәа изышьтаз аамтазы, аңашъа ичыни иматуреи змаз Осман-пашъа, асултан икаитцаз адтала, Османлы ахадара ирҕагылеит хәа ирпхъазаз џба-хпа қыта ир иманы днарықәлан: иишьыз ишьит, икнахәтәыз хәа иипхъазоз кнеихаит, зыңсы нхаз зегъы иткәеит. Усқан, Осман-пашъа инапатқака иказ иреиуаз цюуку адта ритеит, аткәацәа инарылаңшны, зегъ рааста иңшзоу пхәызбак дизааргарц. Идта нарыгзеит иматцварқәа: еидырцалахъаз аткәацәа инрылаңшны далырхит рыбаҕеы иааиз тыпха қәыпшк. Иңсы лылахеит, анцәа игәаңханы иишаз, аңшзара иакны иагоз уи аңхәызба. Акыр диргәыбзыгит, атх ицеиџылшарц лыдигалеит, аха инапаҕеы дизаагомызт, иара ишихәаз еипш, «аңашъа дузза» ицшьталара дақәшахәтмызт... Абга даџызаха, дынлымтасцыпхъаза

аҕаҕыҕа дицхауан. Уаха илымухаҕеит, лхы илзатэамшьашаз здигалаз уи атыпха.

Аха, атыхэтэан, лымч имырхеит. Зны ашьа лҕыхны дипкеит, нас, ишитахыз ихы даирхееит. Ашамтазы, изхара данлылатхаҕы, иматцуаркэа дынриҕан, ылытагыланы дахьынтэааргаз дыргеит, иара игэалаҕаны дтахэхэа аҕаа иенеитеит.

Ари ахтыс, изырччашаз ажэабжь бзиаак аҕаны, аҕашья ируаа инарылаҕит. Икалаз илымха аҕынза иназеит, ар ирылаз, Маан зыжэлаз аҕсуа фицар қәыпшк. Амцапшь иҕатэаны дизнеит, изхара дыцэаны адэахы иаадэылтхьаз Осман-пашья.

— Асултан дузза иматц зуа аҕашья иуатэамызт, имчыдоу пхэызбак абасеипш лызныкэара. Ухы ишпатаэушьеи?! — ихэеит днееҕагыланы, уи атыпха кавказаа дахьреиуаз чыдала игэы иалырсны.

— Уара уоума исатэоуи исатэами сзыртцо, наҕ унаскья! — аҕеиоҕхэа днаитцакьеит иара.

— Ахатара узыҕамцеит аҕашья! Ашхырцааҕытра унапы тушьит... Уи атыпха кавказаа дхаиуан ахьмызг хатцаутцеит. Ухы иатэоумшьараны иатэоушьаз азы уқэнага уоуроуп, — дхьатырц игэы итамызт згэы цьбараз афицар.

— Схатара пушэарц утаххазар, иусырбап, аҕсуа тыпха пшзак дысзааугар! — ихамыждаразы иажэакэа неиҕытиркьеит Осман-пашья.

— Уара узыҕэан хык арзра сцэыхьантоуп, аҕашья! — абас иажэакэа нахэаны, еилагылаз афицарцэа зегы ишырбоз, ҕамчыла дааисуа алажэ еипш дипкеит, атыхэтэан, иҕама аатцааны аҕашья иереицны дахьышьтаз днееххын илымхақэа руак нҕитэеит.

Афицарцэа еилаҕьежыт, рпашья абас изныкэаз дырхэынцарц иалагеит, аха иара иеримтеит. Даргы рҕыза иакэын, рҕааныркылеит атыхэтэаны. Иара игэиҕанны, изнапык ала аҕама шикыз, зегы днарылтын, ааигэа иҕаз, аруаа рыкрыфара ашьтахь афатэ цэынхақэа еилыртытуа ирылаз алақэа днырзааигэахан, уахь дышнеиуаз аагэатаны иаатгыланы ихэапшуа иаагылаз лаҕрак, иикыз аҕашья илымха ыршэны инамтаиршэит, иаргы уи иазыпшызшэа, адгьыл аҕны инкашэаанза инамтасны, аҕыпхэа инахэлабгеит. Ари зегы збартаз афицарцэа иреиуаз ыцья-хык аҕашья илымха зфаз уи ала ытыркья инашьталеит, аха иара, инкэаратца-аакэаратцо, уаха аерымтакэа аанда инахыпан, иныташэа ицеит.

Зашьяк змамыз ари ахтыс мышқэак рыла Стампыл иҕаз аруаа рфицарцэа инарылаҕит: цьоукы рччагас рхы иадырхэон, цьоукы асултан дузза ипашья илымха ахтэара цэҕоурак аҕаны ирыдыркылеит. Иаартны ирымхэозаргы, аха дара-дара рыбжьара «ачкэын диашоуп, аҕашья ус еипш аҕыашья ихы иатэеимшьандаз» хэа иалацэажэозгы цьоук ҕалеит.

Иаалыркьяны ихы-иҕы аалашеит уажэы. Ашьазагэаза зхылахьаз, акырза итасаҕэаз иблақэагы аакэеицеит, итып даахытцны ауадаҕы даҕаалаҕеит. Хшыо дук шизааиз аҕара еилыркаауан, икэшамыкэша иҕаз иуаа,

изакэыз еилыркаарц азы уажэы-уашьтан ак ихэап хэа, рлымха кыдцаны изыпшуан. Иара макьана акгы ихэомызт. Аха нас җааитит:

— Ажандармцэа аашьтыхны ақытқэа шэынрылаланы, абьар зкыша ахацэа зегы еизыжэга, иаарласзаны! Еизыжэгароуп абнахь ицаз ақалакьуаа иреиуоу ахацэаггы! Шэааласы! — дагынарытцэхэеит атыхэтэаны, дарггы ытцеибаркьаны ирыдитцаз адтца анагзаразы еишьтагыланы амардуан инылбааит.

Акаимакам Османтэи аимпериаҗы инхоз ажэйтэ аурымцэа дреиуан. Аха дызлареипшымыз ыкан. Урт, жэйтэнатэаахыс иныкэыргац ақырсиан дин ныкэыргон, иара, данычкэыназ инаркны идин цсахны амсылманра идикылахьан. Иара иеилкаарала, ас еипш ахымцапгашьа, дахьынхоз атэылакны имцакэа изаанартуан, ауафрахь дкылнагон. Дагкылнагахьан аиашаз, аллахь ицхыраарала ацашьа ичыни уи иакэнагаз иматцура ныкэи-гартэ акынза дхлахьан. Итцеггы дхаларггы каларын, уи атыпцха лцэа анциеыз амшазы, уи апсуа фицар цьбара дицэымшэазтгы.

Осман-Лымхатцэа милатла дшапыркэаамыз акыр ихарштны дыказарггы, ахацахэа иааигэалашэеит, аурымкэа рыр амшын изхытцны аибашьра ишалагаз аниахаз инаркны. Уинахыс агэтынчымра дамчехакны даман, ихы шымцапгарыз издыруамызт: иашьцэа аурымкэа рахь диасрызу, дуафызтэыз апыркэцэа дшыртэу даанхарызу. Аха аибашьра ианналагаз инаркны, атыпцантэи аурымцэа амтцахалафцэа ирпыланы ишрыдгылаз ажэабжьны ианиаха инаркны, иааигэасигэа иказ апыркэцэа иахьрахэуаз, ани аби нмыжьуа рзагьра дафын. Макьана дкылпшуан: иеынкылан дыкан ганк иеамтқакэа...

Акаимакам дзыфназ ахыбра амардуан ианналбаа даатгылеит Арзакан, ифызцэаггы днарыхэапшит. Дарггы, ргэалакэзаара шыбзиаз аргама ирныпшуа игылан рхада изыпшуа.

— Арцарцэа! — иеацаза ибжы надирхаит уажэы. — Анцэа хазшаз иахпыхьаиршэеит! Ишьтышэх абирак! — атыхэтэантэи ф-ажэак иаха днарыкэыгэгэеит. Али-пси рыбжьара, икэныз ахэачаца атра итазамызшэа иаатицааит ускан Цьарма. Бадреи иареи неицхырааны рсадмырхалакэа, абирак иамаз абырфын шашэакэа рыла ахэа амхаста ифахыкны инадфархэалеит, егы аеацэггы апынтца шыказ инадырakit.

— Уара ишьтых! — ихэеит Цьарма, ашьтыхра ада ус амамкэа ианаадырмазеи, иагынаидигалеит.

— Уара иаха иукуртоуп, ишьтых уааласны! — абас нахэаны, шытахьла днаскьаны ифыз дизыпшуа даагылеит Бадра.

Иаргьа мафала ахэа амхаста нтарсны иаанкыланы, иахьынзаизауаз иеынеитцыхны, абирак зыдфахэалаз иахэа ышьтыхит Цьарма. Уи аамтца иазыпшызшэа, акырза аеааргэгэеит, иара усгы амфа иныкэлазар инаркны ирфахэмаруа асра иафыз апша. Уажэы-уажэы днышьтыпцрааны ажэфан дазцарашэа, аха ахахэ далхызшэа иемиртысуа дгылан Цьарма. Мыцхэы инаалон ишэыз икэымжэеикэатцэа, изара ткэыцэаа, ахазы-ртракэа рыла ифычаз игэышцы ихэамц инапызаны. Иара усгы апшзара

иакны иагоз ихиҕыцкыа иаха иарҕшзон, — изамѡақәа злаѡычаз мыцхәы изымыҕацыз ижакъеи иҕатқаҕеи. Аңша иаршәыршәыруаз, амзаҕа шкәакәа асахыа зныз абираҕ цәаҕшь иацлабуазшәа, иатцаҕырбо иацшәыршәыруан ихтарҕа аҕацәкәаҕы.

Инапкәа рыла изара нтарсны иаанкыланы, ҕымтзакәа дгыланы уи дизиҕшуан, зхызҕы лашарак ықәыз Арзакан. «Анцәа игәаҕханы иишаз!..» — абас гәаныла даацәажәеит, Ыарма иҕшра-исахыа, игылашыа агәахәара инаҕаны.

Икыта еиуаз, зхәычра аахыс иидыруаз урт аѡыцыаҕы, игәакны атыҕ ҕха ааныркылеиҕьтәи акраатцуан. Рызхашыа, ргылашыа, ҕыршәак амамкәа рыҕстәзааратә хымѡаҕгашыа, дара-дара рыбжыара патуеикәҕтарыла реизыҕазаашыа, реилкыара, зегь рыла раҕсуара иахзызаауа аныкәгара реахыақәдыршәоз азы. Иара идаҕы, урт еицгәазтахыа рацәаѡын. Аха Арзакан, абасеиҕш илаҕш наидырхаланы уи арҕыс дихәаҕшуа дҕамлацызт уажәада. «Анцәа амашәыр уацәихычааит!..», абас еиҕа днаикәныхәеит гәаныла, аха иаартны акгы имхәеит. Уажы илаҕш неизикит, ихыиҕы ихалашо, иѡыза игәы издуны изыҕшуаз, ишыаппынҕа дныкәгылар иҕахызшәа акара зеынеитцыхны игылаз; ишәыз акәымжә цәаҕшь мыцхәы изнаалоз, Ыарма иаастаҕы зыжәѡахырқәа акыр иҕбааз, зыхтарҕеикәатцәа нытцыркыаны изхаз Бадра.

«Азә иаткыс, азә деиҕьуп! Анцәа антцыра ду шәатәеишыааит» — абас гәаныла деиҕаацәажәеит, урт арҕарцәа рахы имаз агәадура итеҕы иаазханы.

— Османаа рбираҕ шәаҕа иануп. Хызы алыжәгааит, арҕарцәа! — аҕацахәа ибжыы нарыкәиргеит еиҕа.

— Еицалахҕааит! — инеицырхәеит даргы.

Шыта изыҕшу хәа акгы шыкамыз, амѡа ишыкәлатәыз даазхәыцны, итыҕ даахыцны ааигәа иҕаз Арзакан иҕы днадыххыланы аҕы ианкны иаҕхыа инаиргылеит Бадра. Иарҕыа напала иеаҕәра аанкыланы, иарма напы ашыкыл инакәырҕәҕаны, еицбык ишикәнагаз патула аиҕабы иматц уны дынеиҕәитцеит. Уи данаалга, аиҕабы ирҕшра шикәнагамыз даазхәыцны, ашәарах даѡызаха дласны, иара иҕы ахыҕылаз ахы иҕынеиҕеит. Изырҕатаз иаргы изымдыруа, уи аамҕазы акаимакам дахытәалоз ауада ахышәахы аѡаҕшразы гәаҕхарак ааиоуит, даҕыѡаҕшит инымѡатәшәа. Иблақәа даарыхылеит, ахышә аартны илагылаз акаимакам. Иблақәа ашыазагәаза рхыланы, рытра иаатыцны реаархарашәа икылцаны, инеиҕәлахыа, збираҕгы шәыршәыруа изхагылаз Ыарма дизиҕшуан.

— Улаҕш уҕым иануп, ахәынга... — ихы наикәкны ибжыы нтицеит, ца-балаа зегь реиҕш алаҕш бааҕсы амчи, амышыҕацәҕьареи аҕстәзаараҕкны атыҕ шамаз агәра згоз Бадра.

Уажы Ыарма иахы аҕшра даакәытцы, иҕака игыланы изыҕшуаз, Бадра ихы неизикит, акаимакам.

— Аидара хыанҕа шәатдалеит, аҕсуаа... Ишәзышыҕымхуа аидара... — ибжыы нтицеит.

— Хара гәырѡас хҕоумтан! Уҕы ҕумжәан, иузеицәоуп, — дынихзасуа иажәақәа ндәыкәитцеит иаргы.

— Наҥ уикәат, Бадра, анцәа дицәымгуп, уиламцәажәан, изууазеи... — дыниқәтәкьеит Арзакан.

— Шәара, азы иаанагаз шәоума, хара — атыркәцәа хбираҥ хамызхуа, анымхахымтәақәа... Шәара шәоума, Османлы ахьчара зылшо!..

Абарт иажәақәа нахәаны, амзаатә изаазшәа ибжы нытцаны, ччарашәа акы ааизцәыртцит акраамтагы иеизнымкыло уи дафын.

— Уеыжәла, Бадра, уеыжәла! — агәамтра зныпшуаз ибжы нтицеит, Арзакан.

Дласны иеы днадыххыланы, дџаңаны дынџеыжәлеит Бадра, ахырхарта нарбаны, агәрагы неитеит.

Аха аңыашәтә! Абжәаңны ишыҥанатца ахы шьткәыцәа аҕынанахарц ахатыңан, ишьхынҥсылазшәа аҕемиртысуа итцагылан. Ускан ишьхәақәа наирбеит, аха иара шгылац игылан. Шәымтак ашьтахь ихьыдышьшыны акаҳара ишналагазгы гәеитеит.

Али-ңси рыбжара ахыухәа икәадыр днахыңаны, иеы ахы иеыназа-аигәтәны, изнапык ахәда иаакәыршаны, егы инапала ахы ашьышьра дналагеит.

— Умшәан «Цабал» (иеы ус ахьзитахьан), ара сыҥоуп... Умшәан, сџыза, уеыргәгәа... Уара ухатцоуп, уеалухроуп... — абас дуазыруа ацәажәара дафын Бадра, атыхәтәан, икышәқәа надкыланы иеы азамџа шыҥаз акырынтә днагәызит. Мацк ашьтахь иаагәеитеит, уи алабжышқәа аахыҥкәәланы, азамџа ишынахьшыз. Аҕы цәыуоит, хәа рхәо иаҳахьан аихаба-цәа рҕынтәи, аха уажәада имбацыт. Ахы-ахәда ааигәыдыхәхәаланы: ашьышьра, агәыдкылара, агәшәахәара дафын уи нахысгы. Ашьапыкәгыларашацәыуадаџыз аргама ибартан, аха дызфыз анаџс дызлацхраашаз акы идыруа дыҥамызт. Иаалырҥьаны иҕызы-ҕызуа агәынқра иналагеит иара. Рацәак мыртыкәа џынтә-хынтә раҥара иаазқәыршәшәеит, атыхәтәан аимсара инаңшьнагеит: зны аңынтә аҕынтәи аҕақь нахәылҥьеит, уи инашьтарххны аџнуцқала иаагрытыз аблаам наҕытыхәхәеит. Уинахыс, еиҥаазқәыршәшәан, лассы ахгы шьткәыцәа иџышьтнахит, ашьара иқәланы амч шаиуз аныңшуа, ашьапкәагы аатцәкәашеит, џынтә-хынтә раҥара акыркыырбжы ақалақь иналаџит.

— Иуххьандаз «Цабал», иуххьандаз! Шьта уалцит, акы уацәымшәан, сџыза! — игәыргәара изнымкыло ақәцәажәара дафын Бадра, аңырцәқәа инацәақәа нарылшыа иаарееиуа.

Уажәоуп иангәеиҥаз, Арзакани Цьармеи џеыжәтны иеи иареи рааигәара ишаагылахьаз. Иаагәеитеит даҕеакгы. Уаанза игоз игыгшәыг бжы аанкыланы, дыҕеырччо ахышә дкылагыланы дшырзыңшуаз, ныгак азна азы наикәыртәазар аҥара, аңхзы даганы иҥаз Осман-Лымхәхтәа.

— Уара уңынышуп, Лымхәхтәа!.. — ихы наикәкны, тыркәшәала иажәақәа наикәиҥсеит уажәы, зшьара иқәҥьарц акгы згымыз Бадра.

— Ари аџыза ахәынга адунеи данымзароуп... — амцаңшь дамҕеа-накхьан Цьармагы. — Аҕы хазына, илаңш иаиркит.

Арпарцәа рацралашьа аагәтәны, реикәыртәара шатахыз даазхәыцны, акыр иаармаананы даацәажәеит Арзакан:

– Алаңш атәы сыздыруам аха... аеңәышь чмазара хәа ак ыкоуп... Аха аеаңәнагеит, уаргыы уацхрааит, иуххьандаз Бадра!

Уи аамтазы рлымхақәа иаартасит, еиҭа ччарашәа иналагаз акаимакам ибжбы. Аха рацәак иеадмырхалакәа даатгыланы, иҭаҕа игылаз иажәақәа нарзикит:

– Шәара ари атәыла шәанаалазом, аңсуаа хамапагыақәа. Шәиазаауеит шәдарақәац ыҕамкәа. Уи абираҕ шәыхәазом, азәгыы шәыгәра игазом, шәыңсахыџцәоуп... Забацәа ртәыла ңсахны, азы ихылаз шәоуп шәара... Азәгыы шәыгәра игазом... Абри шпашәзеилымкаауа ахыдақәа!.. – абас иажәа шхамқәа неиҕыҭырттаны, иахагыы иеыныхҭданы аччара деиҭа-налагеит.

– Арзақан, ухаткы, азин хата!.. – мыцхәы игәы иҭдасуан, Ыарма уажәы.

– Хадхалазом, Арзақан, ухаткы! Иңсы ҭанатцы бзиарак хзихәыцзом... – дацраланы ҕааиҭит Бадрагыы.

Ахәыңқәа ирџызаха игьатцәыгьатцәуан, ашьаңьбара злаз арҭарцәа.

– Ииҭахузеи иаб иңсы днагааганы... – иеизнымкылакәа, аиҳабы иҕаң-хьа зхәара ихәҭамыз ажәақәагыы неиҕыҭҕьеит Ыарма.

Акаимакам ирзиҳәаз ажәақәа, аҕамеиңш игәы ишалаҕацахьазгыы, аха инмырпшуа дгылан Арзақан. Идыруан, амцаңшь зыгралахьаз арҭарцәа азин анриҭа, хыхь иџахаланы, уи дҕәаҕәаса дшышьҭартцоз.

– Ибираҕ хархынхәыр, – абри ауп ииҭахыҭцәҕьоу, иахьамзар уатцәы им-цахә шыцәо аргама ибоит, – имыруадаџкәа иажәақәа неиҳәеит Арзақан.

– Уара уџыза еиҳаб дук ахшыџ иҭара шсаҭәам сзымдыруа сыҕам, ухаткы! Осман дуаџы ҕангыашуп, хашыҭахьҕа дынхажьыр сҭахым, – игәы иҭцхоз неиҳәеит усқан Бадрагыы.

– Саргыы истахым, арҭарцәа! Дуаџы ҕангыашуп, дыңсахџуп. Аха хара хала акы анихь – хара хакәхоит аңсахыџцәа. Аимпериа ашәарҭа ианҭагы-ла, уи фырхатцала изыхьчашаз акаимакам аңсуаа дыршьит хәа хзырхәоит. Хара хаңсахыҭрәуеит, аңсахыҭцәҕьа дфырхатцартәуеит! Уинахыс, иахьа хазҭахушәа иахҕаччогыы, реазҭдәылхны хамцахә арцәара реаңшьаргоит. Зыңсыжә иацәшәаны збираҕ лбаазгаз ауаџы, ҕәрышь кылҭәак даңсазам, ңсык диџызоуп. Ауаа ржыашьа дақәшәаргыы, дызшаз дахьирхәуеит...

Абас, акыр инароуны игәаанагара рхы иҭагаланы иахьынзареиҳәоз, уаанза изымчехакны измаз агәамҭра акыр инархыңсаахьазаргыы, аха ргәы назомызт. Акаимакам дара рахь ииҳәаз ажәақәа рхы иҭагьежьюан, иаргәатеиуан, дахьмырхәыкәа ианажьра иазыразымызт. Аха рнапқәа ҕахәан, аиҳабы иажәа ахыҭашьак рымамызт.

– Иахәҭоу уара иудырп, ухаткы!

– Анцәа хахымырхәааит... – игәынамзара изымзеит Ыарма.

Азныказы уи иажәақәа имаҳазазшәа рықәҕымҭуа дгылан, Арзақан, аха хамҭакы ашьҭахь деиҭаацәажәеит.

– Зеиңш ҕамло ыҕазам, ауаа хәаңсақәа рыла иҭәу ари адунеи аҕы... – уаха иажәа инацымҭакәа, арҭарцәа иматц аура иахьымыгзакәа, ихала дынҕежәлеит. Еиҭамхакәа рыҕеқәа инарықәтәеит даргыы.

Ахы шьткэыцэаа иааитцакэашеит, шэымтақэак рақха ақсразы амач згыз, аха зэацэызгаз Бадра иеыз.

Уи аамтазы, рлымхақэа иаартасит, ғыц ахэхэара иналагаз акаимакам ибжы: «Ақсуаа бзиақэа, аллах ду шөитцапш, сыңсы штоу сшэымшьын, сбирақ сызшэырхынхэ, ма хызатэык шэысземеигзан!..»

— Хаузеигзарымызт, аха... — инымқатэшэа ғ-ажэак неихэеит Ыарма.

— Гэырқас дқаумтан, иезыпсеитэыз ихала ипшаауеит, — ихэеит Бадрағы, збирақ зхашэыршэыруа инеиуаз ифыза лақшыла дааимданы, иагнацитцеит. — Уамашэа иунаалоит!

— Иахнаалатэкыоз дача бирақын, ссыза гэыраз... — атакс ғааитит Ыарма уажэы.

— Уигы разкыс ишцақмоури, мышкызны... — еснагыейцш агэкаҳара иеейтомызт Бадра.

Уинахыс аиқэцаажэарақэа иааркэатцит афыцагы.

Мыцхэы инхацеит ыара ак рмыхьзааит хэа, акыр ргэы тынчымкэа урт раара иазыпшны еилагылаз табалаа, иаалыркыаны рыба иаахгылеит, архэара иаавтчны, рыеқэагы даргы, цагы-цагы рыхкэа шьткэыцэаа, ргэышпкэа ргыланы иаацэырцыз, османаа рбирақ зхашэыршэыруаз урт ахык. Еилауатыррахеит уи нахыс: рыбақэа ирбоз ыашьахэыс икацданы, рыбажықэа неикэырга-ааикэырго аиқэфытра иалагеит. Изыкэтээз рыеқэагы рыпшэмацэа ирытцакэашо, рагэарақэа рымпытыржэаарц ртахны ирыхо иалагахьан.

Акырза данырзааигэаха иеы агэра нафакны иаанкыланы, зегы дрылапшуа даагылеит Арзақан, нас иаргэа напгы ышытыхны иаартыз имаға надирбеит, лассы тынч изымгылоз аеқэа ршыапышытыбжықэа рыда, уаха бжык мгауа иаатынчрахеит.

— Акаимакам зныкэагыша дақэымшээз абирақ, хара имаххит, сашьцаа! — шэақыткыарак иафызаха ибжы ғаца нарылеитцеит Арзақан. — Абирақ атцагылара знаало, уи ахьчаразы зыпстазаара иаемеигзо роуп, ус икоуп жэйтэнатэ аахыс. Исхэо табыргума, сашьцаа?

— Итабыргуп! Итабыргуп! — итацэыз ақалақ иналашит, дыдратцас иаагаз аибашьцаа рыбажықэа.

— Иахьанахыс, абри абирақ ахьмызг хара ихахьмызгуп, — рыбажықэа анааикэтэа еица дналагеит. — Иақэнаго хзырфеер, ахатцара алахгоит, ихазмырфеер... — азыказ даатгылеит, аха нас иацитцеит. — Ихазмырфеер, Шипка ашьхарпкэа рфы хабацэа ирыхьыз хэхуеит, ғыцгы ахтэара хаатагылоит. Абри абирақ, — дынхьапшны дагынахэапшит, Ыарма ишытыхны иикыз, ацша иаршэыршэыруаз абирақ, — анцэа ихазкаиршэеит! Хьзы алахгарц ихайтазшэа исзааиуеит. Нас ишытыхны хатцагылап, хабдуцэа, хабацэа рышытахь ыкамкэа, рақха ирзыпшу рзымдыруа, рымала реырзымшыуа адунеи ианықэаа издызкылаз ари атэыла ахьчаразы! Ххы хэмеигзап: хапсцэа анышэ иахьамадоу, хтаацэарақэа ахьыбзазо, хзыкэаарыхуа адгыл ахьчаразы! — агэышытыхгажэа дазказан Арзақан. — Исхээз шэазыразума, сашьцаа? — днатцыхэхэаны еица днарылапшит.

– Хазыразуп! – ҕыц адрухэа инеицдыргызит зеггы.

– Иа анцэа, хымзг хаумырган!.. – уажэы ихы ышытыхны ажэван днатцапшит.

Иара усгыы ашыацэбара здакэа иртахэмаруаз цабалаа рхацэа, рцыза хада иажэакэа ршыа еиланаршхьан, амцапшы рфыкэланы знык аибашыра хналагыланы ихалоу пахшэандаз хэа ргэы рытцасуа икалахьан. Уажэазы уи азхан. Иус идыруан Арзакан.

Ападишыах итэыла ныжыны дыкэцит хэа акаимак ифэнтэи иахаз ажэабжы зынза даламцэажэазеит. Акы, иахьынзаиашаз издыруамызт, ыбагыы, уи цабыргытцэкыазар, ихыбгалаз аимпериа абирак атцагылара цак амамызт, дзацхыагылаз ауаа алакшакра иамеханакыр ауан.

Апшэма ацэажэара дналагазар нахыс ицамгыло итцакэашоз иеыхэа, уажэы, иажэа данаалга, шыта амца сыта ахэарашэа агэра импытцжэауа ахара иалагахьан. Ишыхэа наирбеит, иаргыы шытыксаа даманы афына-нахеит. Адгыл цырцэажэауа инытибаркыеит егырт рыкэаагыы. Аохаа тшэара еилагыргэыруа ибжысуа азиас иаызаха, акыр итшэаз акалакь мца бжыртэаа ибжыаланы рфынархеит. Апызацэа дрышытагыланы днеиуан, апша иаршэыршэыруаз абирак ыахаракны изкыз Цыарма, уи иваракны дыкан Бадра. Иаадэылцны асоф аакэгылара рзымгэагызар-гыы, рпенцыыркэа рцардакэа мацк акара инаха-ааханы ицэытыцшуа урт ирзыцшуан, зыцсы заны зыфнкэа ирыфнатэаз акалакыуаа.

Акыр инаскыахьанеицш, еицыз рыблакэа иаарыхгылеит, апста иаатыцны акыаьара иаакэлахьаз, иаха-иаха ааскыара иафыз ауаа рацэа. Акыр ианааигэаха игэартэит, урт реихарафзак: ахэсеи, ахэыцкэеи, зыкэра неихьаз ауааи шракэыз.

– Ахтэацэа роуп... – ражэакэа неиларыцсеит.

– Уаха ирылшарыз, изыхычо камлазар... – ыааитит, зэагэра иаахыахьаз Арзакан.

– Ашэакь змоу ахацэагыы рылоуп! – уи аагэеитахьан Бадра.

– Ахатцеикэа зшыоу зеггы хацэазам, – ашэакь акэым абзарбзан рымазаргыы. Унарцыланы, азэык-ыцыаьак аранза иаапхыа.

Ахада идтца нагзо, дааласны ршыамхы инанамго акынза икараха ааира иафыз ахтэацэа днырпылеит, даргыы аатгылеит: икоу рзеилымкаауа, рымца апхыа игылаз, кабеи кэымжэылеи еилахэаз ахацэа ирылацшуа. Лассы урт иреиуаз ыцыа иманы, Арзакан иапхыа даагылеит.

– Шэабантэиаауа? – ибжы нарыкэиргеит, зытыркэшэа акыр ицкыаз Арзакан.

– Бурсантэи хаауеит, беи, – ипсеивгара ицэыуадафны даацэажэеит, урт ахацэа руазэк, асааранзагыы днахырхэаны иажэа инацитцеит. – Арыцхара ду калеит, ар ду хакэлеит: цца змам, рыцхашыара злам...

– Ирфэагылаз азэрыкоума?

– Ирфэагылода, беи!.. Ажэлар абцар рымазам, измазгыы реырзеит... Ажандармцэа ыкоуп, аха ирылшозеи... – ацэажэара иеналеигалеит афбатэи ахатцагыы.

— Аанкылашыак рымазам, — игәы имҗахъан, актәи ахатца. — Бурса ианазааигәаха: җафны, җмазара зегъы ныжъны җшыамхы җеахаргеит. Аишые лхымаҗәақәа рыштыхра дзахъымзеит, зегъы уа инхеит. Җаҗста-заараҗы иҗарҗаз зегъы ақәылацәа ирзынҗажыт, — инеиматәаны атәы-уара дналагарцаз маҗк акәын игыз уи ауаф. — Схәычы бзиақәа, сыпҗацәа пшзақәа иахъа уатәы хатца ицашаз, уа исцәынхеит. Истииндаз... Уанза истииндаз, җәрышықәакгы соурын... Сыҗәсақәа... закә җәса пшзақәоузеи инсыжъыз... Аха иреитцабыз Аишые дрылызгеит, ара дсымоуп. Аха сыпҗа-цәа, иахъа-уатәы хатца исыштышаз сыпҗацәа... — асааранза ахырхәара деитаналагеит.

— Унапы иаку ашәақъ иазууазеи? — аҗефәхәа наикәҗеит, аҗызатәа иреиуаз азәы.

— Иухәашьоузеи, беи? Ахатца ашәақъ икызароуп... — агәаарагъы иеыназикхъан уи ауаф.

— Ацәа уцәоуп!.. Удсы уманы уанаауаз, упҗацәа ухъандаз, — җааитит даҗазәгъы.

— Аҗадишыах иакәзар дыбналаны дцеит. Ар ракәзар, рхабар ыҗам... Иҗаҗсыхәоузеи җара агәаҗқәа... — ирыпҗаз ала дафызаха иеизнымкыло аҗыҗра даҗын уи ауаф.

— Иухъзузеи, ахатца? — җыц ихы неизикит Арзаҗан.

— Сафер сыхъзуп, беи! Саб җьевдет ихъзын, уи иаб ихъыз сгәа-лашәазом, ипсхъеит афыҗагъы, аллах раҗмет ритааит... — еиштыргыланы иажәақәа рхәара даҗын.

— Сафер! Иабауаҗаи уи афыз аҗәабжъ?

— Аҗадишыах дшыбналаз атәу?

— Аиеи. Иуазхәада, иабанзатцабыргү?

— Бурсаа зегъы еимырҗа иалацәажәоит, беи!..

— Уара ухаҗа агәра ганы уҗоума уи дшыбналацәҗыз?

Аҗак аҗатцара дахымццакуа зны даатгылеит, аха нас деитәацәажәеит.

— Ауаа ирхәо ауп... Сара арыцҗа издыргәышьоузеи... — иереиҗынгы даагылеит уажәы.

— Иузымдыруа узалацәажәозеи, Сафер? Убз тахыртцәар уҗаума... — иеналеигалеит Мамсыр.

— Уиҗәатц, — иахаз еитеиҗәеит. Ахтыс ду ухәан-схәан ду ацуп... Ижәлар иаҗа данырҗаху, инеилажъны аҗәтцра ихы иатәеишьом, аҗадишыах, — уажәы ибжъы акыр инеитыхны иажәақәа дынрықәыгәҗәаны даацәажәеит, Арзаҗан.

— Шәара кафкасаа шәреиуоуп, — җааитит Сафер ивара игылаз, акыр иҗкәыназ ауафы, — «сымфашьозар» хәагъы нацитцеит.

— Умфашьазеит, җаҗсуаауп... — дыницхрааит азәы.

— Аҗадишыах иус сара сзалацәажәом, дықәтит хәа ирхәогъы цабыргны сзәхәыцуам. Урымтәылаа рыр Османлы иақәлеит, абри цабыргуп. Бурса иалалахъеит, сыблала избеит... Атыҗантәи аурымқәа амыргәыргъа рхы иҗоуп: ирдылеит, ирымцакәашеит, ицәахны ирымаз рабҗарқәа цәырыр-

геит... Бей-афенди! Ажандармцәа рыда абцар зку уаф дыказам, дара уртгы, цкба еидызкылашаз уаф дкамлеит. Мышкы зны еидыркылап, аха уи аамта атахуп. Иахъазы, шәара, Кафкас еиуоу шәыда псыхәак ҳамазам.

– Хара ҳада изыкәгәыгуа уаф дрымамзар, арт рускәа кьатоуп, – уажәы аңсышәала даацәажәеит Мамсыр.

– Иухъзузеи, ахатца? – дыниазтцааит Арзакан.

– Махмут сыхъзуп, бей, сырцафуп, Бурса сеиуоуп.

– Махмут! Иахъынзаҳалшо аңхаста раҳтоит. Аха ар дук раанкылара, имариоу усзам...

– Имариазам, бей-ефенди... Аха ҳаидкылара зылшо шәара шәоуп. Ажәлар шәыгәра ргоит...

Инеиҗаңшы-ааиҗаңшит, Махмут ицәажәара ажәак рафмыршәакәа иазызырфуаз аңызацәа.

– Ихәатәу ззымдыруа азә иакәзам... – дирәхәозу дирцәозу аилкаара уадафны иажәа налөйтөит Мамсыр.

– Абжәаңны ус ицәажәондаз, ҳаныртаху ауп... – иеналөигалөит даәазәгы.

– Ицәбыргны ихәҳаз ажәабжк ыкоуп, бей, – Арзакан ихы изкны еиҗа ацәажәара дналагеит, Махмут. – Кафкасаа ишәеиуоу, Етембөи ҳәа изышьтоу хатца дук ар реизгара дафуп, Бандырма азааигәара. Изцарц зтаххаз хәләит, аха иахзеиҗымкааит.

– Убас шакәу цәбыргыцәкәаны иудыруама, Махмут? – икылкаа илакта дынтәңшит уажәы.

– Ицәбыргуп, бей, аллах иныс! Карацәабөи еиуоу ачаркәаз цкәынцәа азәырфы уахь изцахъөит, сфызцәагы рылоуп.

– Уфызцәа цазар, ураа узымцөи? – җааитит Мамсыр.

– Аееизгара ҳахъзаанза ар амфә ааныркылахъан, абцаргы ҳамамызт...

– Иуххъандаз, Етембөи! – иаҳаз ажәабжк агәахәара шинаҗаз иныңшуа, акыр иеаадырхаланы ихы фышьтыхны ажәфанахь дыңшуа даагылөит Арзакан, зызбахә иаҳаз уи аедыгъа хатца исахъа налибаарц иҗахызшәа.

Иаалахҗөыхханы ражәакәа неиларыңсеит, ираҳаз ажәабжк агәахәара знаҗаз егырт аңызацәагы, рыхкәагы неидыркылөит:

– Карацәабөи ибазо, сымфашьозар абзахцәа роуп...

– Ус ауп... Ахатцарагы, алөишәагы рыгзам...

– Бандрма, Балыкьөсир, Маниас ахьырхәо шьарда ирацәоуп ҳара хтәкәа: аубыхцәа, ашапсыгцәа, нәтхәаңбаа. Урт зегы абцар ианатцагыла!..

– Икәылаз рымцахә дырцәөит ухәарц утахуп... Иухоумырштын уи аганахь аурымцәа шырацәоу. Хатцарагы рыгзам...

– Махмут! Ажәабжк бзиа ҳзааугөит, иҗабуп! Хнеизакны «ачаркәазцәа» ззышәхәо, ҳара кавказаа, Тьрқәтөыла ада ххы ахькыдахкыло даәа тәылак ҳамазам... Османлы ҳаргы ҳалахәуп, азәгы ихәзитом, уи ахьчаразы зыңсы ззымгәаңгуа уаф дхалазам.

– Ус шакәу здыруөит, бөи! Хәуаажәлар ирдыруөит, патугы ақәыртөит,

Чанақ-калетәи аибашырағы иашәырқшыз ахатцара ду. Аибашыра аеа-лархәра зтаху сөызцәа цытөык ыкоуп. Худкыл, беи, ухарқхашьом!

Арзакан атак акатцара иеыназикит, аха ахәаха имтакәа Сафер дныб-жыацалейт.

— Шәара ихәқәлаз шәрабашыырц шәцоит, ус аума?

— Нас, уара хуабашыырц хәауама! — дагыниқәтәкьейт Мамсыр. — Ари аамта зқәырзтәу азә иакәзам, дышәмырцәажәан, — игәамтра наиапы-захьан.

— Ихәааит Мамсыр! Аригы дуафуп, акы даргәамтцуйт.

Идыршәаз, аха ацара зтахым ала деицшха, ибла тшәақәа шафь-шафьо, зны Мамсыр днеиқацшуа, нас Арзакан иахь днацшуа дгылан уи ауаф, урт афыцъагы ацсышәала реицәажәара змааназ изеилымкаауа, ишигәамп-хозгы ихы-ифы ианыцшуа.

— Сара сыздыруа, Сафер-бзиа хәа сархәоит! — уажәы цыдала Арзакан ихы наикәикит.

— Акы уацәымшәан, Сафер-бзиа! Хәгырабашыуйт, икәыбасагы икәахцойт, — шыта уеанкыл аанакон Арзакан ихәашьа, аха иара аеа-анкылара дацәыхаран.

— Аллах дузыразхааит! Аллах духылацшааит, беи! Ацха иафызоуп уажәақәа, — ынтә-хынтәка асааранза дагыахырхәейт. — Агәагыра шәы-моуп, афеирым кафкасаа! Сашьаду, Ибрахим, аллах рахмет ииҥааит, цъа-наҥка дцахьейт иара. Уама ихигахьан: Румелиа, Арабистан, зегьынцъара деибашыхьан, амедалиакәагы иман. Убри ихәо саҳахьан, — «кафкасаа аибашыракны атырқәцәа иаарывакәыло ахатцара аадырпшуан» хәа. «Аи-башыра ианналага нахыс рхы рцәызуейт, ахыхьчара закәу рыздырзом, аҥацәа рышыра ада акы иашьтазам» ихәалон. Аллах рахмет ииҥааит, самцъа¹ бзиа! Даныцсуаз иеимаакәа сара исиҥейт: «Уара иумаз, салуо-гәалашәалап» ихәейт. Рцаршықәа акыр иацытцхьан, аха сара саалаган иззахит. Уамашәа иснаалон, агәыла цкәынцәа уи азы исыташытыуан... — дамханагалазаны ацәажәара дафын Сафер, зычхара хыжжыз Мамсыр: «Шыта иазхоуп» хәа дынитдахәхәаанза.

Мыцхәы ацәажәара зкашья иалоу ауаа реицш, ашәаргәындара илан Сафер. Уажәы, Мамсыр ас данитдахәхәа икаитцара изымдыруа, зны ихы царкәыланы даагылейт, аха нас акыр иеаамхны ибла тшәақәа рцыцкәа уажәы-уажәы инеикәыцсо, Мамсыр днеиқацшит, аха дкылкаа иара иахь ицшуаз уи илацш изнымкылакәа, ихы царкәыланы деиҥаагылейт.

— Мацъанак иоуп, уи акара аамта икәырзтәым, — еилагылаз азәы иб-жыы нарылейтцейт.

— Беи-ефенди! — еиҥа дныбжыацалейт, Сафер. — Бзиаак шысзухәаз ака-ра еилыскааит, аха тырқәшәала иухәазтгы иаха еилыскаарын. Хтәыла шәықәынхойт, арахь иахмахауа бызшәала... — иҥегь ихәарц итахын.

— Уажәа разаны уцәажәала!.. — иажәа анагзара дахьымыгзакәа, да-гынаитцакьейт ивара игылаз Махмұт.

¹ Амцъа (тырқә.) - аб иашья.

— Хбызшөөлэ хцөөжөөзар, уи азы уара хуазтцаар акэызма?! — дь-
нихзасит азэы.

Иатахымыз ак шифьтцкьаз акара ихафьы иаины, дласны «сатамза-
аит, сатамзааит» хэа ахырхэара деитаналагеит, аха нас уи даафьтцны,
иажэакэа цыдала Арзакан инеизикит.

— Бей-ефенди! Исзеилымкаауа акызатцэык ыкоуп, убри сазтцаарц ста-
хуп, азин сышэтар. Атак смахакэа сгэы тынчхазом, уинахыс уаха сцэа-
жэазом.

— Иутаху уазтцаа, аха иааркьафьны...

— Итабуп, бей, уара ууаф бзиоуп! — дагыааиеихырхэеит. — Шэара,
ачаркьазкэа ззаххэо кафкасаа, шэтэыла хэыцкэа шэзымышьчазакэа
шэыхтэаны арахь шэаанагеит, нас шэылшашьас икоузеи хара хтэыла
ду ахьчара?! Гэыграс ихамоузеи, шэара... — изтцаара дахьырмыгзар хэа
дшэаны еишьтаргыланы иажэакэа рхэара дафьын Сафер, аха иажэа да-
алгаанза, рбыжкэа рызнымкылакэа еицфакны инеилагызит, ари афьыза
аефныхэа хьантэ иазыпшымыз табалаа рпызацэа.

— Хаи, уабажэ ипсы унагааганы... ихаефнухэо закэызеи?! — зегь рапхьа
ибжыы нтицеит Мамсыр, иахэа амхастагы днамтасит.

— Уеаанкыл, Мамсыр! — артэаахэа ибжыы нтицеит, Арзакан. Аха аеа-
анкыларэ ззымариаз азэ иакэзамызт, уи ахатца. Аефныхэа кэзтцаз азэы
ипсычерак ианазмыжьуаз, агэамтцра аеатара зказшьаз, зыхшыф ааста
згэыцбара апызара азтэз табалаа рхацэа дреиуан. Урткэа ирыхкьаны,
акырынтэ ипстазаара ашэартэ итаиргылахьан, ацбабаа рацэа ихигахьан,
изныкымкэа абахтэ дтатэахьан, акыршыкэса абрагьрагы ныкэигахьан.

Уажэы, азныказы ишьара дныкэфьаны агэамтцра дшаамтанарсызгы,
Арзакан иажэакэа илымхэ ианаатас, зны днытцаккеит ихы ицэызрашэа,
аха лассы дааиташэан, амца неихкьеит. Иахэа мфанымтцакэа, ишьтых-
ны ишааникылахьаз икын. Аха иеы агэышпы ргыланы, итрысны Сафер
дахьгылазахь афьинанахахьан. Ипшэма дзыргэамтцыз уи ауаф еыхэцэыла
инаисны ишьапы дыкэнаркьарц шатахыз даазхэыцны, иеы ахырхарта
аарблакьаны дамыршьыкэа инаивеигеит, макьана ишьтыхны иикыз
иахэагы длаханы инаивеикит.

Иара иеипшыны иеыцбара аказшьагы. Аеазеикэымкуа, апшэма
иафэрхха иикыз агэра имнажэарц атахны уажэы-уажэы ахара иафьын.
Ишьамхкэа уаха днырымкылакэа, деихэткэыкэлан дахьгылаз днатэеит,
ипстазаара ашэартэ иштагылаз зхакны иааихьаз Сафер. Уажэы, днатэа-
анзагы, атра иаатыцны ихапыцкэа зчаарыбжьазкхьаз ибыз ашьа
алыжжуа ацхара дафьын. Уи инатэз ахьаа акэзан, макьана ипсахэа штэз
злеидыруз.

— Ас еипш ак халаижьуаны здыруадаз... — ихы иркьиарашэа Мамсыр
дыникэцэажэеит Арзакан, иешааникылахьаз аагэатаны. Азныказы уи
иажэакэа имахэазашэа, амамикэара ифьсны фьцха дыпшуа икэадыр
дантэалан иара.

— Ахьмызг сатцалахьан... — ибжыы тахэае даацэажэеит атыхэтэан. —
Исхугеит, иуххьандаз!

— Иара иштәыиз азә иакәын, аха абас маңынанк изы хнапы злаҳ-
кыашьрыз...

— Дзыштәузеи, изымдыруаз дазтааит. Ифны дыкоуп, иажә дақәитуп.
Хара хауп: иагъа бзиа кәхтаргы аепныхә хзацәымцо, хашьтахь ыкамкәа,
иахцәипшу хзымдыруа... — игәы тахәаеын Мамсыр.

— Аепныхә рыстап хәа имхәазагәышьеит... — иажәа налеитцеит ааигәа
иказ Мзалеи, — аха хара зегъы епныхәаны игәнахкылоит. Хашәа ирыцха-
хааит, абас еипш аразкы хазтаз.

— Зызбахә умада, Мзалеи? — даалтны уажәы иажәакәа уи инеизикит,
Мамсыр.

— Аурыс, уаха дарбану! — итдаашьа агъаацәеишьеит.

— Хабацәа ртәы зумхәозеи, урт маалыкыцәазма?!

— Уртгы ирцәагхаз ыказаап аха... — даамахеит.

— Иарбанзаалак акы рцәагымхазеит ххыртцәара зтахыз рыцхраарафәы.
Рызбахә соумхәан... — ихафәы ицсаххәан Мамсыр.

— Цабалаа рхыртцәара аурыскәа ирхараны ауп, хаихабацәа шала-
цәажәоз...

— Мзалеи! Дмаршьанзаргы, д-Маршьанымзаргы, цабалаа ихаиуоу
цәара азәы, зныкыр ак схароуп ихәо уахахьоума?! — иеизаанкыломызт
Мамсыр.

Ихәашьакәа игәампхазаргы, атакс иеихәашаз мазеины ишимазгы,
уаха ажәа имхдара итахымкәа ичааникылеит, Мзалеи. Акы, уи иказшьакәа
идыруан, дшацралахьаз ибон. Цбагы, уи иара иааста деихабын.

— Хабацәа рыкәзбара акгы хнацәзом, Мамсыр, уххязгеит! Иаххәахье-
ит, еитаххәахьеит... — шьта учаанкыл аанакон Арзакан ихәашьа. Иар-
гы қарала деитцбызаргы, азин иман: еицыз ар хадас ихьз рхәахьан,
иахьынзеицу — дреихабын.

— Сажәакәа ухы иалазом... — уаха иаартны акгы имхәеит Мамсыр.

Ишьра азәгы дашьтамызт. Дара рзы зегъы ак акәын, уи ипсы тазаргы
итамзаргы. Цабыргны ашхам рфеитәеит, аха еилыркаауан, хьаацәгьак
рыстандаз хәа идырны иажәакәа шимхәаз, уи иеипш дара рзы ихәыцуаз
ауаа ари атәылакны ишырацәафыз, урт зегъы рышьра, рыбызкәа ртахцәа-
ра ацшьаргазаргы рымч шақәымхоз, иагышатахымыз.

Дызлацшыз мыцхәы ишицәымгәхаз иныцшуа, дахьгылац дгылан Мах-
мут — артафгы.

Арзакан уи даагәатаны, ихы инаркны ишьапы акынза лацшыла дааи-
мидеит.

Игылашья цыашьахәын уи ауаф: ижәахыркәа мыцхәы ихьыдышьшы,
инапкәа ракәзар, уажәы-уашьтан иахьфакыз инамфрны инкахарашәа
зынза иноужьны, ихы-ифы ажәала еитахәашьа амамкәа еицакны, иоура-
зоуроу ацхзы даганы.

— Иухъзеи, Махмут, угәы бзиами? — Арзакан изгәамтақәа икышә
ччацшыкгы нықәыххит.

— Сыпхашьоит... — аарла даацәажәеит иара. — Абни ауафы хәынга иа-

жәа газакәа рзы сыңхашьоит, беи. Дшъызар, аллах, ифьнтәи гәнаҳарак калазомызт.

— Ҳара дзаҳшьри, дызшаз дйбааит... — уажәы илапш нақәшәеит Маҳмұт дахьгылаз азааигәара адгьыл аҥны ишьтаз ашәақь.

— Изтәыда уааигәа ишьтоу?

— Ҳасан... икажъны дцеит!

— Уара иаҳа иунаалоит, Маҳмұт, ишьтыхны иаанкыл!

Ақыр зыңсы ааихъаз Маҳмұт иаҳаз игәы иахәаны: ашәақь аашьтыхны, ифнапык рыла игәы инадтаны даагылеит, ихы-иғғы лашарак нықәыпхеит.

— Ахысшьа удыруама?

— Ашәақь абыржәада исымкзац, беи... Аха ахысшьа стоит, ирласны истцит...

— Иутцап... Амшәгы акәашашъа адыртцит... Иабақоу уфызцәа хәа узфыз?! — дахьынапшуаз ибартан ахтәацәа зегъы еимпны ишцахъаз.

Дласны ишьтахъка дынхәпшит Маҳмұт, уажәоуп иангәеитаз азәгы дшыкамыз.

— Ашаитанцәа... Ашәаргәындақәа... — уаҳа иихәарыз ифьтцамшәо, еитә ихы итәркәыла даагылеит.

Итагылазаашъа даазхәыцны мацк акара дагъаарыцхәишьеит Арзақан, иаңхъа зееикәыпцсаны игылаз, аңхашъара злаз азә шиакаъыз зныпшуаз уи ауаф.

— Урымжъар акәын, Маҳмұт... Аха аңсәзаарафы ус еипш калалоит, — итагылазаашъа даамихырц итахын.

— Сшәыдышәкыл, беи, шәара сшәыцзар стахуп, — дагъаағьатцәығьатцәит. — Ахысшьагы стоит, аибашъышьагы...

— Маҳмұт! Ҳара мап уцәахкуам, арпыс бзиақ уоуп. Аха, иаҳа ихәартоу уск уеаңшьоугар стахуп. Абри асанцъақ¹ аҥны, абцъар акра зылшаша аха-цәа мацфзам: агәы змоу, ахатцара злоу, абцъаргы змоу. Аха еидызкыло дрымазам. Абри уеазкы, Маҳмұт! Иуманы уҳазнеи, ацхыраара хтаххоит.

— Беи-ефенди! Итабуп сыгәрагаразы, сеазыскуеит, — ихы-ифы ааиха-лашеит Маҳмұт-артцафы.

— Хаузыпшуп, Маҳмұт!

— Аллаҳ итаххар, зегъы ишахтаху икалоит...

— Итаххароуп, Маҳмұт, итаххароуп! Итахымхар, ахьмызг хатцалоит...

Итың днахытцаанзагы ибжы тымгакәа дкәындшәындуа дназлагаз иматанеира нагзо, уаанза дара знысхъаз амфә даныланы ифынеихеит, Маҳмұт.

— Акаимакам уикәымгәыгын, Маҳмұт, дшаитануп! — ибжы наихыг-зеит азәы.

— Иара иқәгәыгъагы иаңсазам, акгы изырәеизом, — фыц ибжы нарылафит Мамсыр. Азәгы шәикәымгәыгын, азәыр хәцхраапхәагы шәымгәыгын, османаа ииазаахъеит, иңсхъеит...

¹ Санцъақ (тыркә.) — араион.

Ихьыз ихатагы изымдыруа, ихы ааилагьежны днытцаккеит Арзакан, Мамсыр, иажэакэа ылымха ишынтасыз. Дыниццахэарц итахны гэзыхэа-ракгы ааизцэыртцит, аха ынтыкала иеааизганы, игэамтра цэырымгакэа ахэаера илиршеит.

— Изизмырееиуазеи, Мамсыр?.. Азэы хикэымгэыгзо ус иауама... — агэынамзара ацын Мзалеи ихэашыа.

— Баша ххы хмыргазап... — еица ғааитит Мамсыр, иагынацитцеит, — Азэгы ихы ак адитар итахзам ари атэылафы, зеггы аллах изыцшуеит...

— Икэгэыгуеит азы!..

— Нас, харгы хикэгэыглап, — ижэдыруеи Ацсныка хирхынхэыр, — даеазэгы иажэа налеитцеит.

— Азы ахыштырахы ихынхэуеит рхэоит, уаха халахы ак анзамкэа икоу-ма. Ххынхэуеит, хара ихалымшар, хэцкэынцэа...

— Цыра акы агэра хамгар, цстазаашыас ихэмоузеи, уххызгеит!.. Хгэы кахэжыыр иахнатоузеи?! — игэы наитцасхэан Хэазачгы.

— Ахжыра иахнатап хэа узыкэгэыгуазеи, Хэазач? Алакэ — лакэуп, ацс-тазаара — ахатэы леишэа амоуп, мыцхэы иагыцыбароуп. Ауаа умжэан!

Рыцсы — Ацсны иканы, дара Тыркэтэыла... Ус цстазаашыак роузом. Цабалка ахынхэра шэагэазымхэыцын, ишэхашэыршт... Уи лакэуп, алакэ! — атыхэтэан дагынатыхэхэазеит.

— Хгэы зуштыуазеи, уанацьалбеит, хгэыгракэа зхамухуазеи?! Анцэа даахэаны сухэоит, даеакы уалацэажэа, — ибжы наимкэеит Хэазачгы.

— Зызбахэ ухэаз анцэа иоуп хназмыштыуагы, — даагыларц игэы итамызт Мамсыр.

— Хзыхиркэо уазцаандаз, иаргы уаргы шэнеидтэаланы шэанеи-цэажэоз, — уажэы атэы налеитцеит Хэазач.

— Сыхзасра уаакэытны, ухала уаахэыцыр еилукаауеит, уи уацэаашыозар, сара иуасхэоит!..

— Хшыамхы умыркэадан, Мамсыр, уххызгеит, — фыц иеналеигалеит Мзалеигы.

— Ишэахар шэтахым аха, хара хразкы збоуп. Даеа жэларык уацс рзыкалара, даеа тэылак ахычара. Иагы бзиа халшаргы итабуп амазамкэа... Уажэы амца хэзнугы иара ахатоуп, хымха-цымшыа атахара. Хэцсы хэигзарым, аха дук ихалшозеи? Ар ду аауеит, хара шакаф хэакада?! Диа-шагэышэан Сафер, баша дсамхашыхэан.

Атыхэтэантэи уи иажэакэа ихы иналкэеит, уаанза ихэашыакэа чхэауа игылаз Арзакан.

— Хэи, Мамсырхеит, иухэыцуа зеггы иахыа иумхэар камло утазыргылазеи?! — мыцхэы ибжы наимкэеит. — Хцеира хара хамшала ыцпныхэак рмоуааит хэа мфакы хануп, уара?! Хамфэхукарц утахушэоуп уцэажэашыа шыкоу. Аргама угэы еикарам, итрысит сгэахэуеит...

Арзакан иажэакэа хэызба царны инаилалазшэа, Мамсыр акэадыр ашыкылкэа иеынрытаны дласны иеыфеитцихит, иаргыа напы ахала иахэа амхаста иназытрысны ифарбака иааннакылеит, аха интикэыцэаанза игэамтра даиаины иаауижыит.

– Иууазеи, Арзақан, сшыбзоу сышыра уеазукма? Усыдызцалазеи, уанаңалбеит, схәыңны субама... спушәарц утахума?.. – аееикәкра изы-мариамызт.

– Аеынкылашыа уеузақәмыршәеит...

– Уи азы угәы трысит хәа сахәатәызма? Иахыа субама?!

– Ара уззымдыруа уаф дықам. Саргы ахахә салхзам, – атамзаара шытеитцарашәа иажәақәа неихәеит Арзақан, уаха даламлакәа ишыкылқәа иеынрытаны иеыөеитцыхны ирзыңшыз аибашыцәа ихы нарықәкны иб-жы нарықәиргеит: «Хдәықәышәтца!» хәа. Уаанза рееихарцсны игылаз егырт апызацәа, рыцсқәа ааивыргеит, Арзакани Мамсыри реикәымчра баапсракахы икылымгакәа еилибакааны ишеибакажаз агәра анырга.

Абирақ зыркыз иахәа иоахаракны ишыштыхит, аибашыцәа рапхыашәа игылаз Цырма.

– Ахахәи, табалаа рыцкәынцәа! Ашәак аацәырыжәга, ахыырцарцәа!

Лассы, ақалақ иналаөит: ар рашәеи, ахысбыжықәеи, дыдратцас игоз аеышытабжықәеи.

Рлахыынтца иапыларц инеиуан табалаа рцеицәа...

Иаха-иаха анаскыара иафыз урт, ашыа зыхтәалахыаз иблақәа ирбонатцы ахышә дкылагыланы дырзыңшуан, акаимакам. Дышгылац дгылан уинахысгы, аха уажәы ажәөанахы дыңшуа. Дадырсызшәа ашә азааигәара иеымыртысуа дгыланы уи дизыңшуан Иунус. Ари ауаф акаимакам цәгыарак аныкаитцо изиркаитцоз хәынгак иакәын. Аха башамаша хәынгак иакәмызт, – апышәа змаз хәынган. Зыматц иуаз ибзиазаны идыруан уи дзакәыз. Кәрышы кылтәак акара патук изикәымзаргы, аха ихы дадкыланы диман, цыара уадафрак даниаргы, ифытра днытцакны дихычон. Дыззицахыз идыруан. Идыруан уи даницәыз, икәшамыкәша ауаа хәынгақәа шмацмызгы, аха иеипш зеипшыз дафәа хәынгак ицшаара шизымариамхоз.

Иара игәаанагарала, цсыцқыала зыматц иуаз акаимакам иказшыақәа бзианы итахыан Иунусгы. Уажәы, уи дизыңшуа дахыгылаз еиликаауан, ацсуааи иарей рыбжыара икалаз ахтыс, ус баша ишранимыжыуаз. Ахышә даадтны зтыпакны иаатәаз акаимакам, астал икәыз инапқәа дырзыңшуан.

Дтанагалазаны акы иазхәыцуаз Осман-Лымхахтәа, иаалыркыаны инацәақәа астал инықәыкша-нықәыкшо иааирхәмарит. Уи аагәазтәз Иунус изы еилкаара дук атахымызт, ипшәма дызтагылаз ауадафра далызгашаз цыара ак шихәыцыз.

– Иунус! – фәаитит уажәы, дласны дөагыланы. – Ачарқыаз матәа цшаатәуп!

– Ухазы иутахума? – атакс фәаитит иара.

– Мап, Иунус, уара узы!

– Сара иазыуазеи, беи-ефенди?!

– Жәафык, жәохәфык ирыдамхаргы иршәырцаша иаарласны ицшаа!

– Ари акара амафәа апшаара...

– Атерыцәа ыкоуп, идырзах. Ахы, ианутаху сара иустоит.

– Еилыскааит, беи-ефенди! – дагынаиеихырхәеит.

– Аус ду ҳақхъа ишьтоуп... Сара издыруеит, уара иудыруеит, аллах идыруеит. Уаха азэггы имаҳароуп! Еилукаама?

– Еилыскааит, беи-ефенди! Аха... – акы ихэарц дналагеит, аха иеаа-никилеит.

– Акы ухэарц утахын, – Ҷааитит акаимакам.

– Хыык ирдыруа амаза... – еиҗа иажэа намыгзакэа иеааникилеит.

– Сара схы стиуам, аллах ҳаитиуам... Ахқатэи – уара уоуп!.. Исхэаз еилукаама?

– Еилыскааит, беи-ефенди! – днаеихырхэаны дласны дындэылтцит Иунус.

Арзақан дназлаз апызацэа аханатэггы ирзеилымкаауа иҕамызт, – иагъа ахатара аадырцшыргы, иаауаз ар ду шрызнымкылоз. Аха иаахынхэны ацара рхы атэашышьак рымамызт. Иандэықэла аға иңылар акэын, дрызнымкылазаргы, аха ирылшоз ала аахақэак иртарым...

– Абра ҳарпылоит! – абас еиңш Ҷааитит, Арзақан, акыр итшэаз ақста иахынқалаз.

Рыекэа иныреыжэтцны, урт рхылацшра знапы ианыз ақкэынцэа ина-рытаны, ахысразы иманшэалоуп ҳэа ирқхъазоз ртықкэа аанкыланы, ар рңылара рҶазырхианы иаатэеит, амра аташэара рацэак агымкэа. Аха уаанза, шэақьтқьарак иафызаха инарылафит, рңыза хада Арзақан ибжыы:

– Шьта шэаазырфы, цабалаа рцеицэа! Мышкы ииз, уеизгы, мышкы дыпсуеит! Хымзгыла ақсра, анцэа ҳазшаз ихатэеишьарым... Ҳабдуцэа, цсадгылда ианықдырха, рыдгылқкэа ирхымбаакэа издызкылаз атэыла ахмызг – ҳаргы иҳахмызгуп! Абри атэыла ада, ҳазхыпшыша даҶа тэылак ҳамазам. Ус анакэха, абри адгыл ада, ҳақсқэа зыхтнахцаша даҶа дгылк ҳара хзы ықазам... Иарбан тэылазаалакгы аға данақэла, уи атэыла хьчатэуп! Убри ахьчаразы ишьа дамеигзакэа иазказтэаз, убри иоуп, абри адгыл ағны сара сыңшэымоуп ҳэа ихы Ҷаҳаракны изхэар залшо! Ҳара, аурымкэа рахынтэи цэгьарак ҳаздырзом. Аха хзыпну атэыла ианақэла, анцэа иҶынтэи рҶагылара хуалуп. Уарбанзаалак уанхысуа аурым думбан, даурысушэа иңхъазаны икылкааны ахимца ижэтца!.. Цабыргны ҳрацэафым, аха ҳара зеггы – ҳақсуаауп! Иа Анцэа ҳазшаз, хымзгык ҳаумырган! – ажэвангы днатцапшит атыхэтэаны.

Шьардаамтак мтыцкэа ақста итысуаз амҶа ианыланы рҶаархеит, аидарақэа зқэыз рыекэа рағэра ирынкны иаауаз аршьақауаа. Зтықкэа ылхны иаатэахъаз цабалаа еицгэартеит урт рааишьа. Аргама ирныпшуан, цъара Ҷагыларак рзыпшуп ҳэа рхажыгы ишыҕамыз. АгэаҶанызаара рцэызхъан, цынгыла дук рмоузакэа иаауаз аурымцэа.

Ахы иаҶаркыртэ еиңш ианааскыа, ишихэтэз еиңш рақхъа дхысит, апыза хада Бабалица Арзақан. Уинахыс, ахимца рыжэтара иналагеит. Азныказ иааилахеит, имаҷымкэа ацэызқэа зауз аурымкэа. Аха аамтак ашьтахь рҶааизганы, рымҶа зкыз рахь ахысра иналагеит даргы.

ЕиҶахысуан алашьцара иаарымнахаанза. Иара усгы акыр илашьцаз аҶааа тшэара, иҶэызгаза алашьцара анынахатэа нахыс, иааҶуа иалагеит, цхыраарак змамкэа ишьтэз ахэра зауз аурымцэа рыруаа рығызбыжкэа...

Насыңны, макъаназ кыс рымамызт табалаа реибашьцәа. Уи ауха ус ирхыргеит.

Адырѡаены ашамтаз инаркны ажәыларакәа ирылагеит амтахалаѡцәа. Аха зтыпкәа маншәаланы итәаз табалаа, рааигәара иаамышьтуа ацәызкәа рытаны ихьарцон. Хатцарыла рхы аадырпшуан аурым еибашьцәаггы. Аха ртагылазаашьа еипшымызт: зтып ылхны итәази, иаартны ажәыларакхь ирзаауази.

Акырынтә ажәыларакәа мѡапыргеит уи аены. Аха лытцшәа дук рымамызт, рымѡа кны итәаз ахацәа рахьынтәи ахәра зырттаз цытѡык калазарггы, макъана рымч ыкан.

Еиҭа ажәыларакәа ирылагеит ахцатәи амш ашьыжь инаркны. Аха ижәылацыпхьаза аахақәа рыртон, цхьака измышьтуаз, кәымжәыла еилахәаз аибашьцәа.

Амш ашьыбжьышьтахь инеихьанеипш, зынза ахысрақәа иааркәаттит, ажәыларакәаггы ааныркылеит. Уажәы ахысбыжькәа рхатыңан ацста итаѡуан, зыхәра ахьаакәа ззымтәахуаз амтахалаѡцәа рығызбыжькәа. Жәыларакәа акгы ыкамызт дача сааткгы. Гәып-гәыпда иааидтәаланы мацк акы инацхарцггы рыенацшьаргеит.

— Абарт ржәыларакәа ус баша иаанырымкылазеит, агәтынчымра изцәыртцхьан аибашьра аказшьақәа здыруаз Бабалиҭа Арзакан. Абзарбзанқәа рхы ианадырхәа, хамцахә дырцәоит... — ихәеит уажәы. Ивара иказ азәы инеииркыз амгбалса мацк акара аамхны иҕы интәицарц иҕыназикуанеипш, илымха иаатасит макъана ахауа иалаз абзарбзанхқәа ирхылтуаз аршәаа быжькәа.

— Акрыфахаггы шәырымтәит, шәыгәнаха... Шәышьтал! — артәаахәа дынтытцәаит уажәы.

Адуinei аилабгара иалагазшәа акара абжы баацсқәа рхылтуа ацста атапжәара иналагеит абзарбзанқәа иаарышьтуаз аснариадқәа. Ацакьақәа ирҕахауазггы, амѡа ианахалозггы, азиас акаараҕы инкахауазггы, зеггы адыд абжыцәгьа еипшха, чхашьак рымамкәа аибашьцәа рлымхақәа иртагәыргәыруан. Саатк акара ицоз апжәарақәа анааикәтәа, «ипсыда инхада» хәа инеилауатырит зшыапкәа ирыхгылартәеипш иказ.

Дара рзы, — мыцхәы ибаацсын абзарбзанқәа ааха ирынаҭаз алтшәа. Уаа жәыхәмык рыпсқәа рхытцхьан, ахәра баацсқәа зауз, — ѡынтә урт рааста еихан.

Уи аамтазы игәартәит, рыҕерыпхны ацста ишааталаз аҕа ируаа. Урт рахь ахысра тартеит табалаа реибашьцәа. Еидшыланы еибашьуан, еижәыланы ирзаауази дарей. Азныказы акырза ирцәааизарггы, аха атцыхәтәан ахьатра рықәдыршәеит. Аха иаалыркьаны ирахауа иалагеит, рышьтахьала ааѡра иалагаз ахысбыжькәа. Апызацәа иреиуаз рахьынтәи азәы, икоу аилкааразы уахь иишьтыз ачкәынцәа аныхынхә еиҭархәеит ирбаз, ираҳаз. Аҕацәа рыбзарбзанқәа ҕааихак рымамкәа ацста ианҭагәыргәыруаз аамтазы, рышьтахька иказ амѡа ианыланы рычешаархаз, уаа ѡынѡажәаѡык ракара абцъарла еибытаз ауаа. Рапхьаза ирҕагылеит, — урт

гэартаз аекеа рхылацшра иазкыз ачкэынцеа. Акыр еифахысит, аха лассы рымч мырхакэа ишиашаз ацста инталаны табалаа реибашьцеа ирабашьуа иалагеит. Рееифыршар акэхеит. Алашьцара иаарымнахаанза ирфеагылан: рацхьакала ижэыланы иааиуазгьы, рышьтахькала ахимца рыжэызтцозгьы. Ишылашьцарыз иаалашьцаны ахысракеа анааикэтэа, макьана кьыс змамыз апызацеа ааизганы, Арзакан ацеажэара кайцеит:

— Ишыжэбо, ѡ-мцак хрыбжьаркит... Хацхьака икоу еилкаауп, аха хашьтахьала ихалахысуа абаанагеи? Ма, хыхьла иакэшаны хашьтахьагьы ииасит. Ма, — хашьтахька икоу, махзымдыруа цюук роуп... Усгьы, егьысгьы, — ара, уаха аангылашьа хамазам...

Адырфеаны ашамта инаркны, ацста итагэыргэыруа ацжэара иналагеит, аурымкеа иаарышьтуаз аснариадкеа. Аха табалаа реибашьцеа урт рыла цырхагак роуа икамызт...

Уи ауха атх агэтазы еипш, еикэшахатны апызацеа ирызбаз ала, рыцс-цеи рыхэцеи рыекеа инарыкетцаны, ари атып ааныжьны ицахьан. Ацсэеи, ахэра змази, — досу ркытакеа рахь идэыкеыргалеит. Макьана аибашьра зылшартэ иказ зегьы, — ишиашаз Амфакырта хэа изышьтаз афхаа тшэарахь еихеит. Ага иаанкыларазы, ари атып иаха иманшэалан, абзарбзанкеагьы рацеак ишэартамызт, — атып ус икан. Абра даара реыршэеит ацста итысны Анкарака ацара хыкекыс измаз амцахалафцеа. Мчыбжьык иазынацшуа ажэыларакэа ирфын, абзарбзанкеагьы рхы иадырхэеит, ацста тырблааит, аха иамыхэеит. Ари акара рыруаа рыцста-заара ахтынцаны атшэара рнапакны ааргаргьы, — уинахыс ацста атысра ирзаанашаз ауадафракэа ирызхэыцзар акэхап даргьы, — уаха раамта ари атып иакэмырзкеа, акыр шытахьла ицаны, иахыкэшаны даеа мфак ала Анкарака идэыкэлеит.

Уаа фажэафык ирзынацшуаз табалаа реибашьцеа, абри атшэара ахьчараан итахеит. Еицыз зегьы нцеозаргьы, — хьатцшыак рымазамызт. Уи атшэара, — ркытакеа рахь инагаз амфакэа аазыртуаз гэашэк ирзафызан.

Зыцсы нханы иказ табалаа иреиуаз ахацеа, аибашьракэа Анкара амцанахь ианиас, реадкыланы Чаркьаз Етем изцеит, ир ирыланы еибашьуан аибашьра антэамтахь инеиаанза. Ескышьехир амцан, икалаз ачархэара иахкьаны уи ир анатцаха, — табалаа иреиуазгьы рыфныкакеа ихынхэыр акэхеит. Ахмат еихэеит, уи ачархэара шыкалаз атэы сзеитеихэарц, — иаргьы мап мхэакэа ишиахахьаз ала сзеитахэара дналагеит.

— Ажэа ахы мхэакэа атыхэа узхэом... Уи ачархэара зыхкьаз хэа издыруа узеитасхэап. Амцахалацеа ирабашьуаз атыркеа ир хыцъара еифшан, хфык арнапхгафцеа ахагылан. Урт руазэк иакэын Черкьаз Етем. Дакан Исмет зыхьзыз даеазэгьы. Абри Исмет атаацеара даламлацкеа дыкан. Етем иаб иашьа ицхак дыкан. Анцеа итахны иишаз азэ лакэзаарын... Баирам ныхэак азы, Етем иахэшьа диманы дахьнеиз, ари Исмет ицсы лылахазаап. Хатэ фызас дитаххеит. Иара акырткеа дреиуан, аха кафкасаа рказшьакеа еилкааны, лтаацеа рахь «шэуара стахуп» хэа ауаа наишьтырц ифадшьеигеит. Ари захаз, иара иааигэара иказ захэуак, Етем икны дне-

ины, абри ауаф уахәшья лыхьыз ихәоит, лтаацәа рахь ауаа наишьтырц игәы иҫоуп хәа иеихәазаап. Етем иахәшья ақәырт дауитахуаз... Даалаганы, иаб иашья адырра иитеит, абри ауаф ихьзала азәыр шәызнеиуазар мап рцәышәкроуп хәа. Ус еицш иагьыкалеит, мап ицәыркиит, аңхәызба дирымтеит...

Аамтақәак цуанеипш, арнапхгафцәа реизарафы иахьяаикәшәаз, Исмет иеизнымкылакәа, еилагылаз зегьы ишрахауаз абасеипш ҫааитызаап: «Етем, уахәшья хатә цхәысс дыстаххан, аха мап сцәыркиит. Уара уаңыр-хагахеит хәа сазхәыцуеит...» Етем уеизгьы амц ихәазомызт: «Ааи, сара истахымхеит» хәа атак иитеит.

— Изутахымхазеи? — ихәазаап иаргьы.

— Шәара шәтацацәа рхы-рҫы тахәхәа аҫапа рҫатцаны ихәәены афны ишәыртәоит, хара хтыпхацәа даҫа аазашьяк рымоуп, ауаа ирылахәуп, пату рықәуп, — ихәазаап Етем.

— Шәтыпхацәа алапсра шрылашәаазоз атәы здыруазтгьы, шәыуара сахәазомызт. Шәлапс шәара дшәымаз... — иҫы тызәзәаа хәынгарыла дцәажәазаап Исмет, уигьы азырхакәа иахәшья дьлницәхалазаап...

Етем уи зычхауаз иакәызма, зегьы ишырбоз камчыла дааисуа алажә-еипш дидҫазаап... Абри ахтыс аныкалаз ашьтахь, абас мызқәак аатц-уан еипш, аибашья иаҫнатцы атцахарак змыхьцыз, Етем, датцадырхеит. Есқишьяхир азааигәара ицоз аибашьярҫы амцахалафцәа кыдцаланы дшыриааиуаз анырба, ир рышьтахьала, Исмет ир рыжәитеит. Ачархәара изыруит, дрыпсахит. Иара итәала, ишья иуит. Уинахысгьы ицрымтцзеит, итакра иашьтәлеит. Аибашья антәарахьы инеихьан, идыргылап хәа ргәы итаз ахәынтқарра ҫыц аҫны доусы иааникылашаз аматцурақәа ирыз-хәыцуа иалагахьан... Абасала, аибашья ахы анартцысы, рапхья урт рҫа-гылара еиҫызкааз, Етем дзапхьягылаз Кавказаа шракәызгьы, атыхәтәан уртқәа рхадырштит, атәыла иаҫацәаны ахьыз баапсы рхыртцеит. Етем бзиақ дшақәйдмыршәоз ағәра анига, атәыла нижьыр акәхеит... — уажәы, иажәабжьхәара дааҫытцны ҫымтүа даатәеит Ахмат, аха нас инацитцеит. Атәымцъара насып лашак соуп хәа иақәгәығыз, алакәтыс акра иашьтә-лаз диеипшхоит, иагьа ихы аҫьабаа аирбаргьы, аанкылашьяк имазам, уажәы-уашьтан иааныскылап шихәа, иара ныташәа ицоит. Ауафы насып назак иманы дҫаларц ахылшо, ипсадгьыл аҫны мацароуп. Атәымцъара — дхархәагоуп...

(Иацу ыкоуп.)

ИВАН МИҚАИА

Ажәинраала ғыцқәа

ҒЫЦК СЫЗХӘАНДА, ҒЫЦК СЫЗУНДА

Ғыцк сызхәанда, ғыцк сызунда,
Азә иахаша, ихәаша.
Изтаһу зегь сгәы шәтапшында,
Самырпхашьо ижәбаша.

Сзышьтоу мышкызны сзахьзанда,
Шәаргы саргы җзыргәырғаша.
Азы шыцәоу зны избанда,
Ицәахны исымоуп исхәаша.

Сызмиләту сыжәлар ғианда,
Рлахьынца мра рхалаша.
Рхы, ртоурых, адунеи иахьзанда,
Зегьы аиаша разхәаша.

Ғыцк сызхәанда, ғыцк сызунда,
Сгәыгра шәахәа усықәыпха.
Ажәа уакәыз са сымеида,
Апсуа иажәа усзылпха!

ИЦҚЬОУ ЗЕГЬ БЗИОУП, ИСНААЛОИТ

Ицқьоу зегь бзиоуп, иснаалоит,
Ауафы цқьа ихы-игәы разза,
Иашта сҗалоит, сашта дҗалоит,
Аныхәапхьыз Анцәа ихьыгза.

Ицқьоу зегь бзиоуп, иснаалоит,
Ахәыцқәа рыбжьы җацаза,
Ампыл иашьтоу рыпсы схалоит,
Схәыцра рышьтоуп икәкәаза.

Ицқьоу зегь бзиоуп, иснаалоит
Апсабара иатцәаза,
Апшалас гәыбзыҗа испылоит,
Ашәтышқәа рыффы хааза.

Ицқьоу зегь бзиоуп, иснаалоит,
Исхьысуеит мрашәәхәә п̣хаза,
П̣штәы рацәа адгьыл иқәло,
Схы-сгәы шытырхуеит сҳаракза.

Ицқьоу зегь бзиоуп, иснаалоит,
Кәәпеик ашьха-зыхь ласза,
Снафыхәар, ахрагьы сафалоит,
Слабашья аг̣са царза...

АП̣СТАЗААРА ХРАҘАЦОУП

Исцәызыз аиха, исып̣шааз еихауп,
Абас саахәыцлоит зны-зынла,
Ап̣стәзаара храҘацоуп, еилкаауп,
Имариам ахалара зныкала.

Сафәан, скыдын, ицәк̣ьон сшьапатца,
Ахахәк̣әа фышәшәон акакала.
Шәарак тазызон зынгьы сгәатца,
Уигь сеацәызгон, сеик̣әхон п̣шзала.

Ныхәап̣хьызк сык̣әшәон, шәип̣хьызк сышытан,
Абас снейуан шеишықәсала.
Ацәг̣а сахықәхәан, абзеира збартан,
Сызшаз Анцәа ду имчала.

Сызхысыз амҘаф исп̣шааз ык̣оуп,
Имацзаргь иаансыжьюеит п̣саҗала.
Гәыла-п̣сылагь иара сазык̣оуп,
Ауаа цқьак̣әа рашта иҗаларц.

Исцәызыз аиха, исып̣шааз еихауп,
Абас саахәыцлоит зны-зынла.
Ап̣стәзаара храҘацоуп, еилкаауп,
Имариам ахалара зныкала...

ИШЕИШЕИУА АМРА КЫДУП

Ишеишеиуа амра кыдуп,
Ажәѡан мшын иатәа газгоит.
Адуinei ссируп, иагъѣыцуп,
Сара схала ус избоит.

Ажәра снаалом, исыцәтәымуп,
Сѣара гәылшәан икәашоит.
Ашьха схалоит, зегъ сымчуп,
Ахаҳә җыххаа исырхәашоит.

Адуinei ссируп, иагъѣыцуп,
Ашәтқәа рыбақәа тыҗхоит.
Лаҗшы-хаа, гәыҗха сыцуп,
Адгъыл тынчуп, агъсашьоит.

Адгъыл икәугъ ргәы еитдыхуп,
Рыҗстазаара хыс ицоит.
Анцәаулҗха, ратәца шытыхуп,
Уи назаза игәра ргоит.

Рура, рѣаѡра, аарыхуп,
Зегъы-зегъ рымоуп, ирызхоит.
Гәырѡа рыцым, ирыхухуп,
Атынчра амра җха рхаҗхоит.

Адуinei ѣыц иахъа ихәыцуп,
Изхәыцызгъы дысгәаҗхоит.
Сара сзыхәа иаргъы дѣыцуп,
Хамтак акәзаргъ игәра згоит!

ИАХЪА АРГАМА СЫМШ ЕИЛГЕИТ

Ихтит ажәѡан кказа,
Амрагъ цәыртцит ихааза.
Анцәа ихәазар амш еилгеит,
Иаҗылаз зегъы иргәаҗхеит.

Ашьац җшқа иатәаза,
Адгъыл икәлеит иҗшзаза.
Акәыкәу, акәыкәу абжъы геит,
Иакаҗәазгъы шыок кәлеит.

Акарматцыс абжыы гәыкза,
Хәычгы-дугыы ирхыгза.
Иахьа рапхьаза ишәәхәеит,
Җаанбзеила снархәеит.

Смаҗа дыџуа дгәырҗаҗә,
Иџызҗәа дырзасит аҗәҗә.
Дук мырҗыкәа урт еизеит,
Ампыл амбахь ипҗырзеит.

Амш сыхнахын уажә сласза.
Сықәра схыпҗраан икәкәаза,
Аапҗын иналаз исыҗәеит,
Иахьа аргама сымш еилгеит.

ИБАРГӘУЗЕИ ИҢЫНЧЗА ИЗЫҖӘӨ

Ибаргәузеи иҗынчза изыҗәө,
Хьаак иҗрымхо, зыпҗсы зшьө.
Аҗәашьы лаша, ахала ианыҗәө,
Аҗх кеикеиуа ианнаскьө.

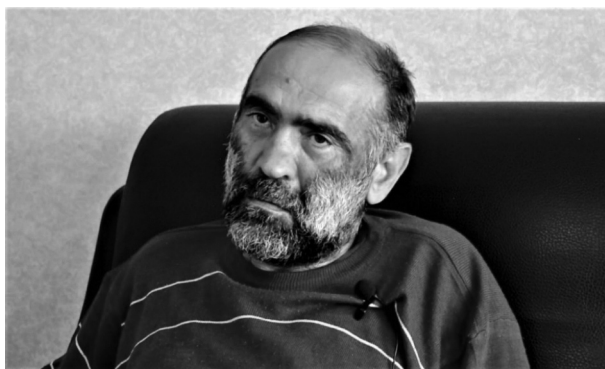
Ибаргәузеи иҗынчза изыҗәө,
Мшык аџнутҗка зус иахьзо.
Иибаз иаҳаз, зегь ддыргәырҗьө,
Апҗхыз ссирқәа анихьзо.

Ибаргәузеи иҗынчза изыҗәө,
Гәакьак иҗәгьара имбо.
Ипҗхыз хаа игәатҗа иҗымҗәө,
Ашьыжь каххаа ианизшо.

Ибаргәузеи иҗынчза изыҗәө,
Уатәтәи амшгы дамыршәө.
Уи дмыргәаҗуа, иара ихәө,
Игәыхәтәыхьзаган данахьзо.

Уаха уаҳа схы сызтымго,
Ахьаакәа рыкаҗоуп сызҗө.
Аҗәа хаара са сзызгәамҗө,
Сахәапҗуеит исывсны иахьҗө.

АҖСНЫ АФЫРХАТЦА БАТАЛ ЛАКӘИЯ ИҖЦӘАЖӘРА

Лхаа ртцейцәа еидызыкылоз агәып «Ураган»
адцакатцәа Батал Шоҭа-иҭа Лакәия
иҖцәажәра антцан 2022 шықәса латцарамза 8 рзы Лыхны ақытан

– Батал, аибашьра иазку шәгәлалашәарақәа рахь хнеианза, хала-
цәажәарц стахын шәара шәтаацәара, шәхәычра, шәышколтә цстазаара.

– Харт аҭаацәарафы хәык аишьцәеи хәхәшьейтцби хәкан. Ашкол саналга Ворошиловград (ускан ус ахьзын, уажәы Луганск) аргыларатә ццарайуртә сҭалейт. Уантәи арра сырҭейт. Сақәшәейт Черниговтәи аобласт аҭны асержантцәа рышкол, АСТИОР хәа иашьтоуп. Шықәсыбжак убра исхызҭейт. Убри аамышьтахь Лубны хәа даҭа қалақьк ахь хәиарҭейт. Даҭа шықәсыки бжаки уа исхызҭейт. Арра ашьтахь санаа, сҭара латәарадатәи аҭәшахьы ииазҭейт. Хқыҭафы аусура салаҭейт, амашьына сақәтәан. Нас Гамсахәырдиа иусқәа анцәыртц, Гәдоутә арратә комиссариат ахь иҳаҭхьейт. Жәафыкка хәкәын Аҭсны асержантцәа рышкол иалгахьаз, арраматцура аганахьала. Убрахьынтәи сара сақәшәейт Ачадара аабатәи аполк аба-
зафы еиҭыркаауаз Аҭсуа гвардия. Ҷыц арра инарыпхьаз аҭкәынцәа срыцны ҫымчыбжька Охәрей апост афы хәкан. Уа апост аҭны ииасуаз амашьынақәа, иаужьтәу анхәрхәалак, иаухажьуан, егьырт аанахкылон. Хара уа хәныҭаз аибашьра ианалагоз аамҭазоуп. Уа атыл хәа акгы амазамыст. Ааигәа инхәқәоз аҭсуаа ххәы наргон. Доусу илшоз. Ҷнак, иҭан убра хыбрак (авулканизация), убри аҭнытцка хтәан, инаргаз мгыалк, ҭәыдк, ртәык ыфо. Ииасқәоз амашьына дуқәа ирықәтәаз, хәзхатәаз ачеиҭыка анырба, рмашьына аадыртын, ашәишәиқәа зны, ахәатцысқәа зны, ачашәқәа аадырган, убра хнеидтәалейт. Хәхәицәажәоз, дара злацәажәоз, ирхәоз ала иубартә иҭан ҭычи-қәычи шракәыз еиҳарак илаҭеиуаз. Аибашьра ианалага, ишәымдыруеи, иҭакыз аушьҭны, абҭьар рыҭан ишаарышьҭыз еибашьра.

Асовет аамҭаз арра иргоз зегьы Қарт ала аҭын ишырышьтуаз усгы. Аҭсуаа аиҳарак аиҳәақәшәоз абҭьар атәы ахьырымҭаша – аргыларатә архәҭақәа, автомобильтә баталионқәа рахь аҭын. Убасқангы иазхәыцуан

дара, мышкызны еибашьрак калар, аибашышыа здыруа апсуаа мацхартә. Уи азыноуп Гәдоутә араион зеггы акны асержанттә школ иахысхьаз жәфык-жәафык хзыказ. Аибашьрафы быжьфы-аафык азәазәа рхагыла-зароуп, еиха аибашышыа здыруа, имфакәытцало. Уахынла ыкоуп, еынла ыкоуп, хсаалак ыкоуп зхәаз еипш. Жәафык иреиханы узырхылацшзом аибашьрафы, улацш рыхьазом. Убри акынтә архәта мацкәа реихабацәа рцәабаа гәгәоуп. Урт роуп аиааира кәзцо.

Абас ахтыскәа рыфиашыа анызба аамышьтахь, Гәдоутә, Замостианка хәа иахьашьтоу, аймаакәа рзахуа, ацкәынцәа ртәаны, ацех хаман Ладариа Алхаси сареи. Ешыратәын, дыцсхьейт рыцха. Иашьа ицсы тоуп, изшьапык хтәоуп – Иашка Ладариа. Убри Иаша иашьейтцби сареи хайцын. Ускан иара Замостианка хәа иахьашьтоу жәаба-жәеиза цех ыкан. Есхымз ацара еизахгон ацехкәа змаз. «Аидгылара» азын цхыраара хасабла. Аибашьра ианалагоз ашыкәсан Цьон Кәарацхьелиеи сареи ихадын ацара аизгара (иара дтахейт рыцха, Цьума Кәарацхьелиа иашьа). Аибашьфы деибашьы-ртә деибытатәыми – иабцар, ицбацханы, ифатә-ижәтә. Аибашьра иацхра-ауа калар ами. Абас хшааиуаз иалагеит аибашьра.

Лыхны ханеикәшәа, ара еилатәоу, еизааигәаны инхо – Алхас Шьакрыл хәа дхаман ацкәын. Рацхьатәи аидысларакәа раан (1989 шыкәсазы), Акәа абцар икын хәа ицәгьа рхәан, дтаркит. Карт дтакын. Нас Урыстәылака диаргеит. Убра дахьтакыз итжааны, ицтаккәази иареи бналеит. Уахьынтәи Ацсныка дааит мазала. Абас азәы дузидымкыло иказ цкәынан.

Хара Гәдоутә аибашьра алагеит хәа анхаха, акыртцәа Акәа иааихьан. Хәааидкылан, «Камаз» сыман сара, хнакәтәан, хааит Бамбора. Досу исызго хәа апсуаа аурыскәа рырхәта итан. Харт хнацшаацшын, уахьыфнало ааигәа ахыб афы азенитка ыкәгылан. Алхас рыцха, ицсы сакәыхшоуп, – «Батә, абриоуп игатәу», – ихәейт. Иара ахьыкәгылаз атыц акны амашьына ааигәа-ны иадыргылан, илбааган, иакәцаны иаахгейт. Априцел амазамызт. Адырфәены уигь хәацшааит. Уа Лыхны иаарылаххәейт, ари абцар атәы здыруа дыказар хәа. Сарсания Нурбик, Гагра дтахейт рыцха, убри идыруан. Дааит. Акариер хәа иахьашьтоу атыц акны халахысит. Патронакәак еидахкылеит. Нас иара «Камаз» акәымкәа, ГАЗ-66 еиха иазыманшәалоуп хәа иакәыргылан еибахтейт. Харгьы хәкәтәаны хтыцит. Азәазәала, фыцәа-фыцәала акәымкәан, взводцас, 20–25-фык ракара хайцны. Аибашьра иалагаанза апулемиоткәа фба хаман. 1989 шыкәсазтәи ахтыскәа збаз, аибашьра шыкалоз, иеимыргазозар, ибартә икан. Ажәытә пулемиот ТТ апатронакәа згоз Алхас рыцха итәы ианшьцәа Гәыргәлиаа рфы икан, Кәтол. Егьи еиха ифыцын, БМП иакәгылаз акәын, анапкыртакәа атан-егьины икахтцит.

Хайцны итытцыз Лхаа ацкәынцәа, хацшераа, акзатфык фнытцкәтәи еимактәыс ихамаз – фыцәа-фыцәа, хфы-хфыла аишьцәа хайцын, рыуа афны иаангыло, аихабы иоума, аитцбы иоума хәа хәтфәы-хәтфәы хааимырхуа, убас хайцын. Уа Цлиаа, уа Габриаа, уа Лакәиаа, уа Шьакрылаа.

Гәдоутә ацара еизганы изахтакәоз, «хцә-хцә бцар шәхаркуейт» зхәоз, рызегь рфьртцәахит. Азәгьы дхамбазейт. Валера Аибей Пашка Арзынбей

ацәшәара ҕамларц азын. Ишәаны, ианиатәу игылан имышырц, иангылатәу – имиарц. Җара зегь җаихзызаауан. Зегь аишыцәа җакәын – школк еицтаз, җаблак аҗы изызҗаз. Убриакынтә, җаизыҕазаашыа збоз зегьы, иҗад-нагалоз, җара иҗацзар ртаххон. Убас абазақәа җацлеит. Бесик Шебзухов агранатомиот икын, җара дҗацын, рапҗыаза шыхала иааз дреиуан. Аштаб акны ажәыларә иазкны аҗыа җанеицәажәоз, еицқәоу, шақәа еицу ашәкәы ианыртдон, җ-хырхартак җәа ргәы итан. Җарт җхыпҗыазара убаскашык кәлеит, җаишустартә. Убри акынтә х-хырхартак рыла хдәыкәлеит. Гәыпк, Алхас рыцҗа иманы, Мамзышыхала – ахпатәи ахырхартала идәыкәлеит. Цақатәи агәып акны сара сынхеит. Убра аштаб акны җааҗаныс ааба-ааба патрона ршон. Җара иҗамгазеит җахәтаа, ма измазам иацтан ирышәт җәа. Ааба атыпан, ма жәохә-жәаф патрон разартә. Җара еицыз җхала иҗацшаауан апатронақәа. Иҗамаз җароума, хьума еизганы азәы иахтон, уи дцаны апатроноума, аминаума, ицшааны иахзааигон. Амина асаат атан, җара ианахтахыз аамтаз ипжәо, җхала иҗахтон. Хтып анахәцсахуаз уа ишытацаны хдон, дара аннеиуа аамтаз иқәыргылан, ипжәартә. Иара ажәыларә җалагаанзатәи аиҗахысрақәа раан дтахеит Гәымба Алиқ. Җара җжәыларатә хырхартәҗы танкки БМП-и җацын, уи азын җара еиҗа иахзы-мариан ажәыларә. Рхыргәҗартәқәа ианырхаҗца, аминаршәгақәагы хҗеит.

Рапҗыа мшынхықәла хдон. «Энергетик» хнеит. Насоуп арахь җан-чүцәыртц. Архәтақәа реицеибашышыа атцаразын җара зегьы хзын рапҗыатәи җышәан Гагра атарцәра. Җара ирласны җаитатцуан. Дара рҗаир-план анхылалакгы, җахыыҕаз акәымкәан, дара данреихсуазгыы ыкан. Абас, пхаста дук хмоузакәан, ибзиан итахартәит, ирласынгы. Асасааирта «Украина» җанавс, уа уажәы ажәытә Гагра уалсны уанцо аҗшырта тып ахыыкартаз, убранза хнеит. Ацҗа җыц катцазамызт. Уаватцәны уцар акәын. Убра аидарашытыхга машыынала ак дыргылақәоит җәа иаҗын, БМП-гыы убрантәи ихысуа игылан. Убранза хнеит аҗыны. Нас җымшқа рнашс, хгәып зегьы җаицны (Алхас ицқәазгы), «Гребешок» җәа иахыашытоу халбаартә, хыхыла җахәнеит. Ускан Мухамед Кыылба дҗацын. Убрахь җаныхәноз, цақагы Гурам Чычба дтахеит рыцҗа.

Гагра Сарсаниа Нурбеи дҗацәтахеит. Хыхь иҗацәтахеит иҗацыз афабри-каа ақкәынцәа рацәашы: Арсиа Феликс, Ноифильт, Гельмут җәа немец-цәақәак ыкоуп, убарт рахәшыаца дтахеит. Ицсы сакәыхшоуп, Капашевизе Тимур җәа дтахеит ақкәын. Уа җахәнаанза, пшыхәра ицаз Алхас Шыакрыли Астамыр Габриели җареи җаицәызит. Хысбыжықәак җахәит рхәеит ақкәын-цәа, аха җара хадта нахәгзар акәын. Ххәлеит иахыхәдыз. Уа җахыхәлаз, дара ртехникақәа акы блит, аха ГАЗ-66 еибган. Сара уа ахәра соуит. Сшыапы рхәит. Итахазгыы ихәызгыы убри ГАЗ-66 азна хқәлеит. Уа дара итәаз ргәып «Белый орел» ахызын. Рсиа хбеит, амашыына итан. Җахыыл-бааргоз Дәрыпшытәи хҗыза чкәынк ахы иаахан, дтахеит, Виталик Агрба. Дахыақәахтоз атып җамазамызт. Абри Тимур Капашевизе җәа зызбахә схәо (амашыына аш ахарпан), «амра сатцашәырцш» җәа дхәхәеит. Хәыз-бала ипжәаны, амра датцәхартшит...

Уантәи ханылбаа, Ысоуҕа изцоз цеит, сара ахәышәтәыртахь сырҕеит. Убра иҕахеит Алхас рыцхаҕы, Габриа чкәын пулемиотчикс иҕамазгы. Иара иҕахаз Астамыр Габриа 1500–1800 патрон икәәкәа икыдцан иныкәи-гон. Атанк дафызан.

Гагроуп рапхәтәи аҕсыҕбара гәгәәкәа ахьхауз. Нас Гагра ашьтахь ихәыз уафцас хшьапы хәкәгылаанза иҕаичахауан. Марттәи ажәыларан Владислав ифны уахьнавсуа иамоу албаартала халбааит. Уа цаҕа Гәым-ста аҕашә дара рган ала метраки бжаки аҕара еиҕа иҕаракуп. Знык азы аҕынза узылбаар, нас дара итдырҕыо уара иухыкноуп ишцо. Дара рганахь заҕа узынаскыоз аҕара имаҕхон ашәартара.

Хара цаҕатәи ацха тарцәны фба-хҕа саат кыисда ирыртә иҕахтеит. Уи хара дцас иҕамаз анафс иҕахцазоуп. Хара дцас иҕамаз Ачадаратәи аплатформа акәын. Уброуп сашьейтцыбгы дахьтахаз. Уа иҕахақәаз еи-цыз хҕынтәи зегь хааста еитцацәаз ракәын: Шьаҕкыл, Ыарсалиа, Ылиа. Черкьесскынтәи иҕацыз аҕкәын Гончаров Мишагы убра дҕахеит. Аи-башьрафы 18–19 зхытца еиҕа рылшоит. Еиҕа ргәагыуеит. Сара исықәлоу шьта, иагыа агәагы умазаргы, уа уфроуп, ухәазароуп, уҕароуп, даара ицәыцәгыоуп. Аибашьрафы маха-шьахалагы амч аҕахуп. Насгы ақәра маҕ ашәарагы маҕны иацуп.

Марттәи ажәылара иахнарбаз, иҕахцаз алкаакәа рацәоуп. Сеитцы дҕахеит, сара еиҕа сырхәит. Сашьейтцыб афны данаарга, хәхәшьаду афны дыҕан. Хаазарафы иҕадыз лара лҕабаа, хазхылцыз рҕабаа аткыс еиҕамзар, еитцамызт. Леылшыит. Рфыцәагы анышә еицахтеит...

Гәдоуҕа сышьтан. Сара хык ауп исықәшәаз, еиҕа имариан сыхәра. Исыцшьтаз ахацәа ртәы усгы еилкаауп, аха убра Есма Аршба хәа дыҕан, цсьхәра дцон лхала. Убас деибашьуан. Илыллыршаз рацәоуп. Убри леипш инханы иҕоу, аибашьра иалахәыз аҕыцхацәа, фырцшыгас изызхауа афар ирымазароуп. Рызбахә зынза имацуп иахьа.

Хара ашкол хантаз зҕабгы-чкәынгы зегы арратә зыҕатара хыхысуан. Автомат аимыхшьа, аибыташьа зегы ирдыруан. Иахьа арра иахысызгы, знык имхысыцгы ыҕоуп. Адыррақәа маҕхеит. Уи иазыхынхәтәуп. Хара амшыни ашьхеи хрыбжәтәоуп. Амшын атәы тызцаауа дҕамазам. Сара дсықәшәеит чкәынак, арра даныҕаз азатцаҕа аҕжәашьақәа ртәы зды-ртцаз, асовет мчраан. Дара ақыртқәа рыҕба амшын ихгылан. Убрахьынтәи абзарбзанқәа ахьхысша хәаакәыртдон. «Азатцала сызсаны сызланеиша сзыцшаа, ипызжәоит рыҕба» иҕәеит. Пицунда аокеантцааратә институт инаркны зегы харкшеит. Фба рыман, азатцаҕа узлазсоз амыругақәа, афбагы ҕычны иртихьан, иахзымпшаазеит. Нас аштабаа сашьтоушә анырба, «ус уаргәакуазар, иааххәап» рхәеит. Ахә анеилыркаа, «ускатәи аҕара хзеидкылазом» рхәеит. Иахьа хара хҕагылазаашьа шыҕоу ала, амшынгы ашьхагы иазҕазоу ауаа хамазароуп. Ара хыцхьазарала азнеира аузом. Ахәынтқарра дуқәа, амилат рацәа реибашьышьа хара иахнаалазом. Хара ххыцхьазара баны, халшарақәа гәатаны, хаибашьышьа хазызароуп.

Хаґацаа зегы еидгылан.Дгычума,дпапума,дмилициоума – зегы еид-
гылан,рхәоу еибытан иахғагылеит.Хара хганахь аидгылара еиха имацын.
Азәык-фыцбак ирхәозароуп, аха изхәо рааста иказцо рацәазароуп. Ара
иказцо мацхеит, изхәо рацәаөхеит.

Марттәи ажәылара хара хзын хшыфртцага дуны икалеит. Уи ашьтахьтәи
хжәыларатә хымғапгашья аеапсахит. Уи ацхьагы хара иаххәон, шьхалоуп
ишжәылатәу хәа. Настәи ажәыларакәа хеырзыкахтдон «Золотой Берег».
Баталионцас хаибыртон.

Настәи ажәылараан шьхала хрышьтит. Вертолиотла хганы хдыртәеит
Двуречие. Хара хаамышьтахь уи авертолиот Ахбзык итадырхеит, аде-
сант шдыртәоз. Убыстәи Ахалшени, Гәыма ақытақәа тарцәуа хеынаххеит.
920-тәи ахарақыра, Ацианда, Акәа-ГЕС, Шьрома ағадахьы амөеихысырта
акинза халбааит. Хара хәхәнон-халбаауан, ихакәымшартә. Мчыбжьык
акара аатцхьаны, иөеит аихабацәа. Қарала ихаихабацәаз. Карабин
қәакегы, еибытан. Нас дара ирықәлақәазгы икартцаша мачхәызма, уахь
имнеиргы. Ус рхәеит:

– Шәара шәагыибашья, шәыхәгы шәхала икашәцо, ма шәхәы хара
икахталоит, – рхәеит.

Ҡымшка акрахфартцеит. Ахымш аены рахәи, еи, иаарбоз зегы леидца-
ланы, ираццаны италеит. Аштаб ахь ихапхьан, хәхьнеиз, – Уара утәқәа
ахыкоу еиха ирзааигәоуп, рымға ццәаны ирымхтәуп икарцо, мамзар
амлакра калар аеит, – рхәеит.

– Амлакра калазом, даеа қытак тахарцәып, абарт хрышьталар атцкыс, –
схәеит.

Изхысхәаауа, аихабацәа хәа мөак хәкәызцашагы хандыркьалоз
еихан.

Аткәацәа рганахьала азәгы дыркысыр хаузомызт, харгы харкысзо-
мызт. Ауафцы, абцар шьтазцаз, хаикысзомызт. Уи хазшаз хаибап.
Жәафык иреитцамызт иткәаны хнапы итцсыз. Ешыра хантәаз, аресторан
ахыкоу (аамтак азын уа хақан) ахаирплан злакарыжья аурысцәа иры-
ман, убарт дрыцын Ларик Маргания, хөыза цкәын. Адик Отырбеи сареи
дара рөы хақан.

– Уатәы хаирпланк хылар, иазахуа жәбап! – рхәеит.

– Ишәызкажьыр, ихәатха зегы шәара ишәзаазгоит, – схәеит.

Ус хаихлафааит. Иара ус иагыкалеит. Хара хәхьтәаз, иара аресторан
атыхәафы, итартәаны икатан. Ихылаз ахаирплан икаижыыз азәгы цхаста
инамтеит. Иандыржәа, иара дтыцеит. Ипарашиут анаат, иахбеит. Дласкьо
даналага, ибзиан дахбон. Иаргы хаибон. Абцар шикәыркуаз аниба,
автомат кьаф АКСУ иман, икаижыит. Уи Лыхнытәи хөыза цкәын Гурам
Бганба (дтахеит Ахалшени) ишьтихит. Иара уи атыпан ацша ацоуп. Зны
анахь дагон, зны арахь даанагон. Шьоукы арахь исырөит, шьоукы анахь.
Афбатәи акәу, ахпатәи акәу сгәалашәом, Ешыра алада уахьыфтало дтәеит.
Дөышьтысхит. Курткак ишәын, ацхынтә, еибаркны.

– Стечкина умоума? – хәа сцааит (аиашазы, истәхын Стечкина атапанча).

– Исымазам, АКСУ акэын, – ихэеит.

Иаңхьа автомат амагазин тан. Сразтааит икаижьыз «азэыр ахэра шэнаҭама» хэа. Ихэцыз Дэрыпшьтэи Арсалиа чкэыни Хэупория чкэыни печкатас игылаз, алға тызгоз, адэахьыка ицоз, икаижьыз аныткэац, ацэкэырпа еихнахит атруба. Ачышэ иагеит. Уаха кыс азэггы имоузеит. Убарт а́кыашыт ауп, җырхагас ихэуз. Нас ачкэынцэа хайцхыраан, иикыз автомат ада, икресло, ипарашиут зеггы смашына интаҳтан, иарггы днакэхартэан, Адикы сарей дхаман аштаб а́фы хааит, Ешыра. Серге́и Дбар рыцха уи аены имшира ы́кан. «Ахамта бзиа сзы́кашэтеит» ихэеит. Иара а́пырфы дизтааит иацы Шыцкэара уара уоума иказыжьыз хэа.

– Мап, – ихэеит.

– Ухаирплан аномер арбану? – ихэан, ихэеит аномер. Нас а́сшэахь ха́иасит. – Гэдоу́така дыжэга, – ихэеит Дбар.

– Уахь дызгаша шыоуки дрышэ́т, хара ари длазышьты́з рахь х́цоит, уаткак аашы́тыхны, – схэеит.

Абри ахьеибаххэоз аниа́ха (иара дкапитанын), – Товарищ полковник, вы кадровый офицер? – хэа дтааит Дбар иш́ка ихы нарханы.

– «Да», – ихэеит.

– Расстреляйте меня здесь, не отдавайте меня на растерзание в Гудату, – ихэеит.

Исыздырам Гэдоу́та еиха изацэ́шэоз. Арахь ирахта́кэоз зеггы мчыб-жьыкахь знык инаган иркэабон. Рыфатэ иагмы́зт, рыжэ́тэ. Ата́тын рыгмы́зт. Хара мызкахь знык а́еыкэабаха хаур бзиан. Дара есымчыбжа́ иркэабон. Иара убра а́еыкэабарта́фы дсыкэ́шэеит е́нак уи а́пырфы. Абас хрызны́кэон аткэ́ацэа.

Ари а́ада ашьахь Лиосик Цыгэ́ба итэ́кэа, егы́рт агэ́ыпкэа, хайцын. Уахы́тэи дара ртэ́ык арахь дылбаа́хгар, нас дхартомы́зт азын, уа дхаман. Арахь Лиосик игэ́ып а́кынтэ аа́цытэи чкэына́к дха́цэ́тахеит, иба́а хазты-гомы́зт, убри дила́хапса́хуеит хэа ха́фын, х́рацэ́ажэон. Ари хара иха́маз дыстарши́нан. «Астаршина да́хтахзам» рхэ́еит. «Ила́ххи» рхэ́еит. Да́хган, Аа́цы җы́ара даанхажы́т. Нас х́анеи́цэ́ажэа-егы́, ааи анырхэ́а, дха́пса́хуеит хэа х́анааи, да́хьяанхажы́з а́а́на́та́фы а́казарма́фы дтэ́оуп, ата́тынры́пхра да́фуп.

И́цы са́кэыхшоуп О́тар Го́гьяи ры́цха, зны А́кэа-ГЕС илбаа́хгаз аинрал иара дима́н. Дара ахы́тэаз х́неит, Адикы сарей хай́цны, машы́нала. Иара О́тар «Мерседес» ама́шына иман. Изхы́схэ́аауа, има́шына гылоуп, абри аинрал, и́форма-иара, ама́шына азэ́зэара да́фуп.

Ры́цы са́кэыхшоуп, ира́цэ́а́фны а́чкэынцэ́а, ашэ́кэы ре́анымта́закэа́н-гы, р́җабаа гэ́гэаны, и́карта́з ра́цэаны и́ка́кэоугы́ ы́коуп. А́зэы сырбандаз хэа да́фызар ауеит, да́еа́зэы ихы зы́рымга́кэан.

Аибашы́ра аа́мышы́тахь ахэ́ынтқарратэ́ хамта́кэа рыш́ка х́аннеи, ссиа иану рахы́нтэи 10–12 р́кынза дасу и́каи́та́з, ды́ззалкаа́хаз анта́ны еи́кэы́ршэ́атэхеит. Ус́кан зеггы хэ́ычы́хызла ма́цара акэ́ын х́азлеиба-дыруа́з: Хы́жэар, Се́ка, Па́кья... Нас рыхы́зкэа, ры́жэла́кэа, рабхы́зкэа,

рышықәсирақәа пшаатәхеит, еиқәыршәатәхеит асия. Убарт ахамтақәа рызтаарағғы ииашамкәан ирызныкәеит ирацәафны. – Уаала, иуанаршьаз угап, – хәа ансархәа, – Исыцеибашькәоз ртәкәа? – схәан, – Урт насоуп, – рхәеит. – Уажәы акомандирцәа роуп, – рхәеит. – Ус акәзар, сара стәкәа ианырго сарггы изгоит, – схәеит. Ус иаггысымгазеит.

Убарт ахамтақәа ршарақәа рфы ирацәазаны акәаматцамақәа збо сана- лага, зынзак сгәы ахшәеит. Ахамтақәа рганахьала хара хгәың ишхәхәта- мыз ихазныкәеит. Сара исанаршьаз иаггыныкәсымгац. Абра иааганы сан илыртан, егырт рҭацхьа ипхасшьоит акәымзар, иргъежыны дара ирыстоит. Сразтаауеит егыртггы. Уртггы убас ихацхьазоит рхәар, ихаргъежыуеит. Иахьа хазтагылоу аамтаз уахьынапшаапшуа иубо – фырхацәамзар уаф дыказам. Афырхатца даныкала, «антифырхатцаггы» дкалар ами. Ара «ан- тифырхатца» дыказам, рызеггы фырхацәоуп. Ус ацстазаарафы икалазом. Алаба ахггы амоуп, атыхәаггы амоуп. Ас адунеи афы икамлазац, абра ада.

Марттәи ажәыларәан ихацәтахаз рнышәынтрақәа еилацсаны, Шәача иҭацданы икахцеит. Ацәгьарафы иудгылаз, абзиарафы духаштыр калом.

Аибашьрафы, гәыпдык ахьеицу, изызхәыцуа дыказароуп. Еиха иҭы- рпшыгоу. Аибашьрафы икан афицар чынқәа змакәаз, аха измамкәан агәыпқәа ирхагылақәаз еихан. Аибашьрей аррей еидхәалами. Иара иаҭырпшны ами ишеибашьуа.

– Шәалацәажәон аибашьра алагамтаз арратә зыкатцара бзиа змаз ауаа шмацфыз. Иахьа, шәара шәгәанагарала, уи азтааразы атагылазаашьа зейпшрои?

– Акәатәи амилиция ашкол саншьа Витали Смыр ихьз ахуп. Зтцара хзы- ркәшаз анаурыжьуаз, саншьа Рушьбеи «хаиццароуп» ихәан, хцеит. Хәхь- фәиз, аушътымтацәа зтаарақәак рыстан, рцәажәашьақәа саарзызырфын, сара асержант издыруа – дара ирыздырзом. Арахь дара лейтенантцәоуп. Ианаму, ма Урыстәыла ишътны атцара дыртцалатәуп. Арт афицерцәоуп. Уатцәы акы аныкала, жәафык-жәохәфык иццаны ианушът, анышә иаиҭеит, иахәтоу адыррақәа ахьимам азын. Иара цсатала иаххәозар, аибашьра ианалага закаф еибашьыз уахәапшыр, зынза имацфуп. Егры ирны Ацха капшь ианаи ауп Гәдоутә ианхәа аибашьра ишалагаз. Иабаказ МВД? Иабаказ егырт амчратә структурақәа рфы аус зуаз? Иара аибашьра аамышътыхьгы Гал сменала ицатәуп анырхәалак, дара реихарафык чма- зафцәахон. Ақытауаа ракәын ицоз.

Уи зеггы ишахәтоу еиҭкаазарц азы иказароуп ахәынтракратә идеоло- гия. Аидеология змам – аҭиара зҭейпшым хәынтракратә. Ахәынтракратә гәыцәк амазароуп. Жәлары зеггы хьи-пси мгәеи хәа идәықәымларц.

– Иарбан жәылароу зеггы ратцкыс иманшәаламхаз, еиха изызхәыцны еиҭкаатәыз, еиха шәцәызқәа ахьырацәахаз?

– Марттәи. Убыскак еилацгәаны, еилакәакәан икартцеит. Гагра антәхар- цәуаз, БМП-ки танкки рыла Гагра зеггы тахарцәит. Хара хәамацара БМП ае-

кипажи ақыртқәа р-БМП хаткәеит.Аминаршәгақәа ѡба-хҭа хҭеит.Атанкқәа аус зуаз икажьны ицақәаз ыҕоуп.Урт хҭеит.Марттәи ажәыларәан атехника хәа иҳамаз азы имырзеит.Хара ибаазаны азы ирыз хтыпан дара тәазтгы, уаҳа аҭаххазомызт.Анахьгы узымцо,арахь узымхынхәуа хҭадыргылеит.Аҭны уавагылан,дара рҕынтәи уеуцәахырц уалагар,аганахьала иуаахар ауан.Убас хҭадыргылт,анахь уцар амуа,угьежьыр амуа.

– Марттәи ажәыларәфы иҭахаз шәашьейтцбы иҭсыбаѡ шәзалгама?

– Уи дтыргеит.Сара схәын,аха Хазарат-иҭа ибаталион хҭанафы иҕан.Уи днеин,дацхрааны,дҭигеит.

– Шаҕа шықәса ихытцуаз шәашьа?

– 22 шықәса.Сара 24 схытцуан.Иара ѡшыықәса дсеитцбын.Дара иҳаитц-бацәаз,насгы аҭазатцқәа хәццар хаузомызт,ҭшыхәра ханцоз.Иҳац-заргы,хашьҭахьҕа иҳаргылон.Рациак рҕәәҕәа иқәахҭон,аха аибашьра мыждафы еитцбу,еиҳа еиқәхархарц иахҭахызгы хәцәҭахақәеит.

Аибашьра ианалага Славик Маргания хәа дҳаман.Шәача дынхон.Армиан хәа иархәон.Убри имацара убасҕак ҭарала ацхыраара ҕаитцеит,иахьа згәы икыдсылақәо жәаѡык ртәы еилауцаргы,иааигаз акәша-мыкәша изнеизом.Уи аганахьгы иҳаман иҳацхраауаз.

– Иарбан ҕазшьақәоу, шәара шәгәәанагарала, имазарц ахәҭоу аҭсуа еибашьѡы?

– Зегь раҭхьа игылоуп агәымшәара.Уаҕеи уареи шәылаҭш ааикәшәә-ны,уаншәа – уишьуеит.Уеикәхарц уҭахызар – душьыроуп.Аиҕахысра уанақәшәа,раҭхьатәи асекундқәа рҭакы дууп.Угәы мтрысыроуп.Хадгыл ус иҕоуп,шьаҕақәак рыла аҕеыҭхьакырҭа уҭшаартә.

Хѡы-ҭшьѡы аҭкәынцәа хәцын,Афганистан еибашьқәоз.Ааигәа дыҭсит рыцҳа,Гела Ванача.Ғагра БМП анахҕа,ақәтәашьа здыруаз иара иакәын.Афганистан дақәтәан.Аҕышәа змақәаз ыҕамзи.Агәыҭқәа рҕны азәы-ѡыцъа аҕышәа змоу аныҕоу,егьыртгы ирласны ишьтыркаауеит аибашьышьа.Иҭсы сакәыхшоуп,Иурка Камлиа хәа Лыхнытәи дҳацын,Двуречие хандыртәа (Ахалшени хамгазацызт) «хамхысып,амцақәа еиқәахамҭап» хәа еибыхәан хәҕан.ҭшьынтәҕа-хәынтәҕа ахысбыжьқәа геит.Сҕынасхан снеит.Хәак еихсуеит,ирызшьуам.Иуркеи сареи халақәа ааикәшәеит.Ажәада,лала дҭааит.«Ухыс» схәеит.Убас дхысуан,тапанчала ардәына ала иҭаиршәуан.Знык адаггы дымхысзеит.Аҭкәынцәа иҳацқәаз абас,азәк дубар,азәк духаштуа иҕан.

Ғагра аамышьҭахь харт еибаххәоз,абарт аѡнкәа ашәипхьыз рыдлазом амшын ихыган ихдыртцәаз ааины иѡналар,убарт роуп аѡнкәа рыҭара зыхәҭоу хәа.Хара Ғагра иҭахарцәыз зынзагы иауа инашәан уадоума,ѡнума,акгы нахамкылазеит.Хсия иану рҕынтәи азәгы дыѡуа ашәыга дашьҭамлазеит.Исыцыз убас расхәон:«Акы жәгагы,хҭа жәгагы – аҕоуп.Ианыжәгах,хҭаны ижәга,нас руак ааҭины,иҳацәҭахаз дыҕоуп,ибжанатәыз

дыкоуп. Абри иутииз ахэтак аахыхны, убарт ирыдта. Таацэак уршэиуа-
зар, Ө-таацэак ацэымза аркны урныхэартэ амца ақэцашья уакэшэа». Иануганахыс ашэицхьыз шаду ззымдыруада, ацсуатдас иаазоу. Хазшаз
дузьязом, хара хшеибажьо еицш. Ана азэы ихьз ануцар, даеазэы даур-
бап егып аха, иаратэы канамцар аузом. Цыара икшоит, иуцышыкласуеит.
Ахэара қахцеит, «абарт итацэыз аөнқэа, арепатриантцэа рахь ицхатэуп,
ишьттэуп ауаа, азэыр өналозар, урт роуп изтатэу, изыхэтоу» хэа. Аха амца
ақэцашья иакэымшэазеит. Уи хара иаххарам.

**– Аибашьцэа, ажэлар зегьы хайцш, агэынамзара ду рызцэырнагоит
аибашьраан Ацсны иалтцны ицаз ауаа рхымцаагшья. Ацсадгьыл амца
анакү ныжышьас иамои?**

– Урт иреиуаз абжафык иахшыуеит хэа иалагеит, абжафык ирыхьчон.
Икан урт иреиуаз ихацхраауазгьы. Азэы 80-фык иахшэахцаша ар рыматэа
хэааигеит. Чашылак аазгаз ыкоуп. Ишиашоу ақытарахь иназышьтқэаз,
штабла ашэкэы ианырцап хэа акэымкэан. Уртгьы ыказар ами. Урт рыда-
гьы иаузом аиааира. Аха уртгьы ртып рдыруазароуп. Рхы рдыруазароуп.
Икартазгьы ашэкэы ианызароуп. Дара рыбжьарагьы азэы хамтак итатэу-
ма, азэы имхтэума, уигьы ашэкэы ианызароуп.

**– Иахьатэи ххэынтқарра аргыларачы аибашьфы тыпс имазарц ихэтои,
тыпс имои?**

– Хара еицыз Алхас Шыакрыл цызас дхаман. Иара ашэкэкэа ирацэа-
ны дрыпхьон. Абри ихэон: «аибашьрашьяхь аполитика халамлароуп»
хэа. Аибашьра анцозгьы издырқэоз ыкан, уахь хцэыртдыр хыхькылнаго.
Апхьанатэ «ант аахашьтзом, арт нахашьтзом» хэа ианрылага, убасканоуп
хзеилибамкаауа ханалага. Аполитика ашка иандэықэла, шэымш аабзи-
ахааит хэа хэаны ицақэаз хайкоуп. Плиа чкэын дыкоуп, Отырба чкэын,
сара – хмачыфзам изгэамцхакэа иаакэгьежыны ицақэаз. Фырпштэык
ахасабала исхэоит. Зны снеит дара рыкны, Отар Гогьиа Самара дтактын,
ипшэмапхэыс дааит, қыадқэак лтахын, саннеи, – Иахтазом, – рхэеит.

– Абри ицабаа ззымдыруа абра итэада? Ари ақьаад анишэымта, хара
зынзак хажэбаргьы шэтаххоума?! – схэан, сцеит. Нас сфызцэа ианраха,
Владислав икынза инаргеит. Ицсы сакэыхшоуп, иатахыз зегьы қыадла
еикэиршэеит, доурышьтыртэ дацхрааит. Абас ус хэычык уанақэшэо, адузза
икынза умнеикэа, изызбаша ауаа уандыркыало еихауп. Арахь дара зызку
арманшэалароуп. Уи атыпан, еицэарымтэуазар, еигьыртэзом. Иара цсыу-
атдас уазхэыцуазар имцапысуа, иаххэап, аихабырахь хфык еицнеит. Азэы
аеы дақэтэоуп, егыи агэра икуп, ахцатэи ашыкыл икуп. Аеы иакэтэоугьы
дцар ахьитаху доурышьтзом. Агэра зку анахь дигар итахуп, ашыкыл зкугьы
иауижьзом, уигьы феидак дашьтоуп. Нас уи цашья змам чымхеи. Ацсуа
дызлаудыруа инамыс, ипату аницэыз, имгэа аныхтэик, дахькылнаго
иара изымдыруазаргьы, иазхэо азэы диоур ами. Иазхэо уаф даныкамла,
ахэыцбахчафы, ашкол афы, атаацэарафы – уи рыцхароуп.

– Аибашьцәа рыңсы дырзалымхуа дҕалеит Актәи Ахада Владислав Арзынба. Дызустада хатала шәара шәзы Владислав?

– Ускан Владислав иакәымкәан даеазә дыҕазтҕы, азеипштә иааира зыҕаломызт. Уи иҕабаа хәы амазам.

– Хапхьяҕа ауадаөрақәа шахзыңшыз аибашьра анеилга ашьтахьгы иубартә иҕазма?

– Аилибамкаарақәа усқангы ицәыртқәахьан. Иңсы сакәыхшоуп, Владислав аибашьра ашьтахьтәи лабҕабатәи хаицәажәарак аҕны, – Акадртә зтцаара зегь реиҕа ихьантахеит, – ихәеит. – Иахья иааиуеит быжьы-ааы еиқәибатца, абри даҕ хәа. Дастоит. Нас мчыбжьык ашьтахь еиҕа еиқәибатца иааиуеит, ари иауҕаз хаифеит, дамухыроуп хәа, – абас игәы иаланы ихәон.

Аамта хьанта аныҕаз, амҕи аихаҕамачеи рыда хашәалахә аазго аныҕамыз, иҕахаз аҕацәа азын амҕы рызшаны ирыртон. Абна иадхәалаз хачкәынцәа идирҕатон Владислав. Ускан даеа хашәалахәык Аңсны иамазамызт, Ритцоума, Цицундоума, хашәалахә рымазамызт. Иахья иҕоуп аҕабаа збо, ңхзашала изырхауа амал, убарт руалафахәи аибашьра ибжанатәыз ртәанчахәи еидукулозар, зынзак иҕибаҕом, еиқәнагазам. Сара азәгы иңхзахә саҕрагылом, аха урт рыңхзахә иахья абас ианыҕала, хара хшьахә зынзак илаҕәымзар аҕын.

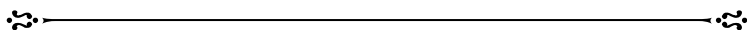
– Аңсуа хәыцқәа, аҕар, ианатахха ҳаңсадгыл рыхьчартәеипш раа-зашья ҳақәшәоума иахья?

– Сара схәыцаахижьтәи исахауан: «Хатца имцо азҕаб анцәа дхаумтан, арра имцо аңкәын анцәа дхаумтан». Аңсуаа ус ражәа иалоуп. Аңсуара ҳалацәажәо ханалагалак, ақәаматцама рацәоуп хәа иныҕәызгар зтахым иаахьырхәоит. Уаҕагы унацәақәа рыла еиқәуңхьазартә иҕоуп, еиҕа ихадоу хәа иҕоу. Иахья имаҕхеит ахәынтқарратә идеология. Акцентқәа ңсахзароуп. Аматериалтә аҕынтә адоухатә ахь. Ахәычы гәыбҕанс иуҕои, даниы инаркны иани иаби ицара аума, иаазара аума, ихәышәтәра аума, зегьы ңыбатыхла ада ахәынтқарра аҕынтәи аҕы имбозар. Иибо ами игәникыло. Аңсуара уи абызшәа адагы ахымғааҕашья ацзароуп. Аңсуа хәа сара исыңхьазо – зхәы иаҕәхәан изфо. Убри иоуп иаңсыуоу. Уи азәгы аҕы изирҕатцазом, иара иҕахымхакәа. Сара адуцәа сызхаану иаархәоз акы алхны иузкажьзом. Ааышья, аңхьашья шырзымдыруазгы, ҳатқыс иҕәышын. Рыңстазаашья, ршьа иалаз еиҕа игәғәзаарын. Иахья хара иахпырхагада? Ахәычы изызхауа дышхәычу иеилыркаатәуп ибызшәа аҕама ицәымзыртә аҕатцара. Ари ахәынтқарра иаусуп. Урысшәала уцәажәалар, иуҕахы-иуҕахым, аурыс культурахь уианагоит. Ңсышәала уцәажәалар, ңсышәала ухәыцлар – утәы, учыдара еиқәурхоит. Убри аҕа-нахь ихагу рацәазоуп.

– 30 шықәса рапхъа иҕатцаз аҕхақәа хрызхәыцуазар, аңсуа жәлар бҕьарла еиқәыршәазар аума?

– Аибашьра ианалагаз абҕьар шаҕа имачыз ижәдыруа ауп. Бҕьарк ҕыҕыа-хҕы ҳадыңшылон. Иара абҕьар умамзаргы, уеибашьырц анутаххалак, уаҕа иабҕьар имухуеит. Аҕьапҕхангы убас. Харт иахъа аполитика ағәра заҳамгои? «Җба-җба бҕьар шәҳаркуеит, шәзеибашьуазар» хәа зхәоз шаҕа хдыркыз жәдыруеит. Аңсуа ианакәызаалакгы хәызбак иган иадхәалан. Аңсуаа рызегы рган ишадхәалоугы, зҕы иҕоу аңшәма, зшьымта хаау хәа далкааны акәын ишииршьуаз. Аңсуа иахәызба, адуцаа рҕынтәи сара издыруа, аҕама уанҕахо, иаразнак итытцзом. Зны иаангылоит. Иантугнахыс ашьа каутәар акәхоит азын. Уархәыцырц азын. Абҕьарҕатцашьаҕы еҕьырт амилаҕкәа иреипшым аңсыуа чыдароуп. Абҕьар рылгара акәзам, рытароуп иатаху. Абҕьар хкы ахархәашьа дыртатәуп, иара хәа имоу абҕьар хкы. Дара аурыс иавтомат акәзам, америкаа ртәоуп ирку. Иахъа убри абҕьар акышьа хдыртцозароуп. Ианимаххлак, акышьа хдыруазарц. Ара Аңсны акәым, Тырқәтәыла, дара атырқәцәа абҕьар аныҕәгара азин ахьрымам, аңсуаа аҕьаадкәа аццаны, аныҕәгара азин рымоуп. Сара азәык-ҕыҕыак рҕьаадкәа збахьеит, абҕьар ныҕәыргоит. Уа ирылшеит аңсуаа ари аҕыза азин роуртә аҕатцара, ишымариамызгы. Атәымдгылаҕы иҕоу аңсуа иныҕәигоит, аҕны иҕоу уи аҕыза азин имазам. Ара зыҕсадгыл иану иабҕьар изныҕәымго иҕамзароуп. Хзыхьчо хәа хзықәҕыҕуа хәмазар, хабҕьаргы ма хәхчы иатцәхцарын, ма нышәк иахцарын.

***Анҕамта ҕалҕеит,
атекст акьыңхь иазлырхиеит С.О. Хәңьым***

АШӘАХСҢА

Ажәабжь

Ёнак, Очамчырантәи Ақәақа саауан. Амра амшын инзаалауаны еипш, адәығба астанциафы саакылсит. Аперрон инадцны ишындәықаларатқәба игылан аелектричка. Сшьапқәа аасырццакын, рақхьаза саазыхьаз авагон сынталеит. Азәырфгы тән иара. Еихарак афар ракәын. Аены мөышан. Асабша ауаа зыфнықәкәа рышқа иааз Ақәатәи астудентцәа хынхәны ринститутқәа рышқа ицон. Уеизгы атыққәа маңымкәа иқан...

Сахьаафналаз, авагон агәтаншәа азәы аценцьыр ааигәара дтәан. Ажәабжь ссирк имхәакәа дықамызт, ауаа жәпа идеизаланы изырфуан. Иаргы уафы лахәыхк иакәын. Ажәа цшза ифән. Ибжы ахаңа-хаңахәа игон. Сахьихәацшуаз – уафы ацшык, знырхара дууз азә иакәын. Қаралаггы – даара фынфажәақа шықәса ихыцуазар қаларын. Уаха дықамызт.

– Сузар, арахь уааи, Сузар! – ихәан, азәы ибжы аасықәиргеит, сахьтәара хәа итацәыз атыққәа срылацшуа сахьгылаз.

Снацшызар, абар Қарасхан. Абрақа ауаа зыдеизаланы иқаз ауафы ди-ватәан. Ипортфель ишьамхқәа ирықәкны икын. Иаргы дааскьашәа иун, абри ицәажәауа итәаз ауафы иареи рыбжьара атыцгы аасызтаирцәит. Ишысхәаз еипш, сара сахьгылазггы атыққәа маңзамызт, аха дансыцхьах, снейп схәан, сааины рыбжьаратқәба саарыбжыатәит.

– Шәеибадыр, ари сара дысфызоуп, ддукатуп, иаргы сарггы Ақәа ақалақь ақны адукатцәа рколлегияфы аматцара халоуп, – ихәан, абри ауаф сиирдырит Қарасхан.

– Заур, анцьныр-шахтиор, – фәаитын, сара сышқаггы иаргға напы ааитцыхны иааирххейт иара. – Тқәарчалынтә саауейт. Уатцәы ашыжыымтан Ақсны аихабыра рықны еилацәажәарак ықоуп... Убра сәаласырхәырц исыцхьан... амфәа сықәуп.

Инапы ааимысхын, хнеибартәакәеит.

– Адукатцәа уаа цәгъазам, – дафын Заур, сара дысфәцшуа, – урт ауаа қыацәа моу, агәәкра ианакәшәалак, ацәгъауцәатәкыагы рыхычоит!..

– Устәкыа ишакәым ала урыхцәажәартә иказам адукатцәа, – иааи-маскит саргы, ари ауаф иажәакәа сгәы иаатцасын, – урт аиаша аилыргара иацхраафцәоуп, – схәан, сылапш ааихызгеит.

Иблақәа кәыскәысуа, аламала азә дыхзырпшылауаз уафымызт иара. Иаразнак сылапш иеаатциган, ҳапхъа итәаз ауаа днарылапшит.

– Ари ауаф ддукатцәкызаап уажәнәтә ахыхъчара дшалагаз ала, – ихәан, дагъаапышәырчеит.

Заур иеырыхкәымтцакәа ицәажәашыакәа рыла, сгәы ааздыскылаша азә иакәны дсымбеит иаразнак.

– Цаара пхашыарам, иарбан шахтоу узхылапшуа? – ихәан, абри ауаф диазцааит, игыланы изырфуаз, афар иреиуаз азәы...

– Сароу? Мап, сара Ткәарчал аус зузом, даеацъарантәиуп...

«Ацсны аус зымуа нънырк, шахтиорк Ацснйтәи аихабыра реила-цәажәарафны дызхыртаххаарыз? Хәара атахымызт, абри ауаф ихы здикылауа дилаказам, – аасгәахәт сара. – Аха икалалоит цыоукы-цыоукы, дара ззымдыруа ауаа ианрылашәалак, цара дук рымоушәа, мамзаргы матцура дук иахагылоушәа, дара злакам ала рхы ианахцәажәалауа, ианбақылауа. Убарт иреиуоу азә иакәымкәа дыкам иара абри ауафгы. Дбақылааит, сара исцәагозеи!» – абасгы нрыкәыстцеит Заур иажәакәа.

Сара абри ахәыцра саланатцы, иара ацәажәара далагахъан. Сара срыхъзаанза дызлацәажәауаз ажәабжь анагзара дафын уажәы. Уажәы-уажәы алафкәа аалапсауа, абырскафык итәаз-игылаз ауаа зегы ихагаланы иман.

Ҳапхъацәкыа, асқам афны дтәаны дзырфуан пхәыск. Хәбака-фбака шыкәса зхыцуаз цкәына хәычык длыцын лара. Абри ацкәын цыарак дакуамызт, ахәыцкәа зегь реипш атәы дахан, анахь дцон, арахь даауан, дгъежыуа-дхынхәуа авагон дтан, лара уажәы-уажәы ихъз хәаны изфылтуан.

– Уабаци, нан, Даур, арахь уааи, арахь! Хара умцан, мамзар Мым уафоит, – длыршәон лара, убри аамтазгы уафы ибаратәы икан абри сгәыла ишқа ллымхакәа шкыдыз.

Ус, хелектричка аакәарфәарын, Тамшь астанциафы иаакыдгылеит. Ахәычы иан дналпыртын, адәыгба аталарта ашә афны дкәыкәыцыкәуа, амаа дахауа дадгылан.

– Ди, ди, Мым, Мым! – артәаа аатиргеит Даур дахыгылаз. Сыцкәын дзыршәазеи хәа агылахатәкыагы даламгзакәа, Даур дыфуа, дыфуа дааины иан лкалт иенылаиршәит. Илабжышкәа пкыш-пкышза, ипштәы ихыгга атәыуара дафын иара. – Мым, Мым! – хәа дтәаауа ашә ашқа инап хәыцкәа ирххауан.

– Уара мыжда, ах ипсы угроума, узыршәазеи? – дылгәйдлыхәхәалт лара лхәычы, – умшәан, сыпсы зысташа, умшәан, Мым хәа егыказам, умшәан! – лыцкәын дылгәыдыргәгәалауа иргәыбзыгра дафын.

Абри ахэычы абаскак дзыршэарыз еипш иибазеи хэа, хашьтахька хаахьахэны хнапшызар, авагон ашэ аартны дааталеит пхэыс фак, азэы имахэар датагыланы длыманы.

Ацабырг ауми исхэаша, абри апхэыс иаафналгалаз ауаф санаифеапш, Даур асаби иакэым, иара сара схатагыи схэы-сжыи ааилагылеит азныказы. Иара уахьихэапшуаз – ауки, еинаалак иакэын, апшрей асахьей згымыз азэ иакэзар каларын данеибгаз. Уажэы уааифеапшны угэы мытрысырц залшауамызт. Ихы-ифы зеггы кэакэаса икан. Ахэра атыпкэа иара иныз рыла, абри ауаф даахэынчаны, астал дныкэтцаны, акэац аныртцауа еипш даарссауа дрымазшэа акэын дшыказ. Мацэаркэарак иадамзаргыи цыара дахьейбгаз хэа тыпк амамызт ихы-ифы. Иблакэа акы зынза итыхын. Иара атып тазны, иташэашэаза, лента еикэатцэала итафахэан. Егы аапшуан, аха аблалашара ацэахьан, акы абауа икамызт.

– Унан, уан дукэыхшоуп, Сампал иоума узыцэшэаз?! – лхэан, апхэыс лхэычы ихы лнапы аакэылшыит. – Уи дтаташыуп, дмымзам, дтаташыуп... – лажэакэа абасгыи нарыцылтцеит.

Ахэыцгыи ихы иан лыжэахыр иахьыкэыз иаадихын, иблакэа дныр-цэытыпшшэа ашэ шыказ днапшит.

Алашэи иара ицыз апхэыси ахэаафналазцэкы, армаратэи аган акны, итацэыз скамк иныкэтэеит. Рыбгакэа хэра ихаиархан. Уинахыс иара ихы-ифы хэра иаабартаны икамызт.

Абри аилафеилас хэычы иаахалалаз ашьтахь, цытраамтак фымтзакэа, доусы ххэыцракэа хрыланы хтэан. Ифы ааихеикит сара сгэылагыи. Апхэыс лхэычы даалыжьжыан, убрыгыи лтып акны днатэеит.

– Абыркак рыцхарас дзыкэшэазеи абри ауаф? – сажэакэа азэ ишка имырхазакэа, фэастит сара, абри Сампал даарыцхашьан.

– Уи сара сыблакэа рфеапхьатцэкы икалаз акоуп, – лхэеит ахэыц иан, лыцкэын иаха иаарманшэаланы лшьамхы дааныртэалауа, иара абри аамтазгыи лхы сара иаасеиарханы. – Абар, шыта жэабака шыкэса цуазар калап, енак Акэа акалак акны, Лакоба иулица саныланы слеиуан. Хэшак, шыакарк аасхэап хэа агастроном шыказ сцон. Аены амш бзиан. Амра каххаа ипхон. Аулица атротуаркэа иаарнымзалауа ауаа мфасны ицон, иаауан. Уажэы-уажэы амашынакэа афывсывхэа иаасафкьон...

Апсуа школ саавсны амфа ааихыстцэан, аклуб саавалеит. Абри аамтазы абанк зыфноуафны дааватцэины, инапкэа ашыршырхэа икьо, дыфуа, сара сшыказ ифеааихеит азэы. Маика иатцэак ишэын, амагракэа змам ирейуаз акы. Ауаа рыжэпара далсны дахьаауаз имахэаркэа хэбабисаза избон. Икэа еилахэарак штэз акэра мфашьауа, илгэыгэза икан, иаргыи уажэы-уажэы имышьхэылт ала иаадиргэгэалон. Ишпашэасхэари, арцыс назак, ауки, уафэпшык, абри шэара шэеипш уафы наза-аазак иакэын, – лхэан, сгэыла дааихэапшит.

– Бзиарак сыдшэымкылауеи, – ихэеит сгэылагыи, мчылагыи даапы-шэырчашэа иун. Аха сара сызфеапшыз убри ауаф ипштэы ипсахьан, дцэышкакараза дыкан, игэы акы ишамыртынчуаз акэра инубаалартэ еипш, дахьтэазгыи ахэытцэыхэытцэра дафын.

Иара дшааиуаз саргы даасаѡкьеит, – «ашахтиор» ихыршшарақәа ираталымкыкәа, лажәақәа налыгзауан ацәажәара иаҕыз аңхәйс, – убри аминут азытәкәа абанк аҕны даавтңны, артәаа-артәаа дыхәхәо, абри ауаѡ дишьталаны лҕаалхеит пхәызбакгы.

– Аа, абааңсқәа, дышәмышьтын, дышәмышьтын! Сеимтәаны дцоит, шәымбои, даанышәкыл, даанышәкыл! – абас дыхәхәо, дҕьатцәыгьатцәуа, еилаҕыруа аулица ианыз ауаа драшьапкуан лара.

Убри аены убаскаѡык абрака иақәшәаз ауаа рахьтә дарбанзаалакгы, абри шәара убра шәнеины ак ҕашәцазар аиха, азә ак аайкаимтазеит абри ауаѡ дааныркыларц азыхәан. Доусы иахьаарықәшәаз рҕаанкыланы изыңшуан, иара дыҕны дцон, ауаа рыжәпара далсны, лара дҕьатцәыгьатцәуа дишьтан, аха ани дихьзауа дыказма!

Ус, нырцәтәи аганахьала иааиуаз цкәына қәыңшк, аулица ааихитцәан, абри аңхәызба даалңыххылт.

– Ибыхъеи, икалазеи? – длазцааит иара.

Абри арңыс Самңал иакәын.

Зегы, азә акоманда аахьыкаитцазшәа, хәахьахәит. Самңал ибҕа ҕьаҕьаза ханкыдыңшылеит.

– Ишысхәаз еиңш, Самңал убри аамтазы цкәына қәыңшзак иакәын, – лажәақәа налыгзауан асаби иан, – ҕыц ихәы аара иаҕын. Цаҕак, еилкье-илҕыцәк, амца иаҕыыз еибагак иакәын.

– Абанк аҕны сааин, аусуцәа руалафахәы иамысхыз аңарақәа жәаа-нызқь маат мтарсны игеит, ухатцами, абааңсы, сеимтәаны дцоит умбои! – аҕеимадахәа дтәыуон аңхәызба.

Ашырхәа ишхәақәа даарыкәгьежыт ари арңыс. Али-ңси рыбжьара дыҕны днаишьтәлеит иара. Убри аминут азытәкәа ишызбауаз дача ҕыцәа арңарцәагы ауаа рыжәпара иаалтңын, еибарсны абарт ирышьтә-леит. Амтарсҕы дышиашаз апарк дынталан, Руставели ихьз зху акино-театр днаҕсын, ахахәгәара дынкыдыззалеит. Агәара днықәлауаны еиңш, Самңалгы дааихьзеит. Аха амтарсҕы ииулакгы убри аамтазы егы аган ашҕа иеналирфрит. Самңалгы иеаакыдмырхалазакәа, дууаза дыңан, наҕ дынтаңалеит: Арт ирышьталаны инеиуаз арңарцәа аҕыцәагы аарыхьзеит. Шьта хҕык ауаа дабарышьтуеи, дыркит сгәахәт сара. Хара хәкәшаны хнеи-аанза икалаша ҕаланы иалгахьан. Хәхьнеиз ашьақәада иҕашы Самңал ҕыцха дкажьын, егырт ахҕыкгы еиманы иахьцаша ицахьан. Абас, арңар-цәа аҕыцәеи амтарсҕи ааицхырааны Самңал изыруз жәбоит. Ицәа зы аанамгауа, хәызбала деигрыжәжәа дықәырцеит зеигыҕазамаз арңыс! Иблақәа ак тырхит. Егыгы уи ашьтахь алашара ацәызит. Аҳақьымцәа ирулакгы иңсы еикәдырхеит, аха изхәартаҕышьозеи, арңыс бзиахә дуаҕыбжаны дынхеит...

Хвагон аҕны иааҕынчрахеит. Уажәраанза ҕааихагык ҕазымтауаз сгәылагы деикәңсы дтәан. Самңал ихьыз азалымдара даара хҕы иалан.

Абри аламталашә шәкәык саңхьауан сара. Бруно Иасенски хәа иеи-цырдыруаз шәкәыѡык иѡымтан иара. Абрака сахьтәаз иаасгәалашәеит.

«Урцэымшэан уара уфызцэа, урт иагъа ианузеицэахауагы учархэара ауп ирылшауа. Урцэымшэан уара уагацэаггы. Абартггы иагъа ианузеи-цэахауа, ушьроуп ирылшауа. Узыцэшэалаша – зеггы ззеипшу ауаа роуп. Убарт, зегъ ззеипшкэоу ауаа, тынч ишахэацшуа, тынч ишақэшахату, ры-блақэа рфеацхэацэагы ишырбауа, акгы шахырымхэаауа ауп адунеи зегъ акны ачархэараггы шықалауа, ауаа рышырақэаггы шықалауа», – ихэон Бруно Иасенски.

«Адуinei акны икоуп ѿ-категориак ауаа, – ихэон иара убас анаѿс. – Ыоуки ргэы зызтоу, ихатданы ирымоу аус иазыкэпоит, ирымазкуа иры-маркуеит. Иаарылшауа зеггы рыла иафуп убри шыақэдыргэғэарц. Егырт есқбаанггы аган ашқа игылоуп, ианакэызаалакгы кақэчаараки шытаракы роуны икалазом, дара ишырхэалауа еипш, ишчалакгы ацэқэырпақэа ирыхыланы ицоит, ацстазаара рзымариоуп, инхоит-инцуеит абри апри-цип ала:

– Хцалап хэхькылнагалакгы:

Ихэымгароуп абри еипш ацстазааша!!!»

Ааи, ихэымгароуп!

Убас, зеггы ззеипшыз уаа гэартак тынч игыланы абри азалымдара ишахэацшуаз, хцэам злам хамхэцэ залахцарызеи хэа реаанкыланы ишыпшуаз, рыбақэа рфеацхэацэагы арк иреиггыз арцыск дқаакэаса дықэырцеит. Дара рымаха еибга, рышыаха еибга, иахыагы ифеацха-феа-чауа, гэнахак змам реипш адэы иқэуп... Ус акэымкэа, убарт зеггы убасқан реааибадыркы, рымчкэа ааиларцар, абри арцысгы деибга-дызѿыда дынхауан, зцарақэа мцадырсызгы лцарақэа аалыздырхынхэуан, ацэагуа зузгы днышытагэа дыкны, иацхэақа даеа цэагарак изымуа дкарцауан... Абас схэыцуа стэан сара.

Аелектричка кэарфеаруа иѿеиуан. Самцал имѿаныза ацхэыси иареи нахьхы, авагон аназарафеы итэан, рыбажыкэа ныцакшэа акы иалацэажэон. Хара хашқа иаапшуамызт, хара хакасгы гэаарыгзазомызт... Хара зеггы ихахаз ажэабжы хамехакны хаман, хгэы аца акнынза илеин, итыхауа итан. Уажэы-уажэы Самцал ибга ханкыдыпшылалон. Дрыцхахшыон дақэымшэа-раны азалымдара иакэшэаз афырхэаца. Дачэазэ иакэым, хара хагэтыха Даур ацшқэацэагы инырит. Уи иан лкалт даанытдын, уажэы Самцал иацхэа дгыланы дихэацшуан. Уажэраанза еипш Самцал затца дицэымшэа-рыз, уи инапы аагзаны, иара ихы иаакэишыырггы цэаа ибауамызт. Азэызатэык, абри исыватэаз «анцныр-ашахтиор» дхэытэыхэытэуан, уажэы-уажэы исаат аатигауан, днахэацшуан, иеааитцыхны, ихы нырнааны, Самцалраа ахытэаз дыпшуа, днаханы ѿацхэа ицыба илтеитцалон.

Ажэакала, абри «ханцныр-ашахтиор» идақэа зеггы еибархха икан. Абар, ичхара ахыжжра иалагахыан, егыагзамызт.

Абри еипш аамтазы хвагон дааталеит аелектричка абригадир, имундир ахэынтэарақэа цагыцагыа.

– Хелектричка агхауама? Ианаамтоу илеиуоушы Акэа ақалакы акны? – ихэан, сгэыла ибжы ааитцыхны абри абригадир диазцааит.

Абри ауаф ибжыгы геит, ацкы ахәаха абригадиргы дааламыгзазакәа, аҕыгә-ҕыгәхәа ишьхәақәа авагон ахыгәра иаакәыкшауа, азәы иҕааи-хейт хара хәхтәаз ихы ақәкны. Сихәапшызар – абар инапқәа еитцыхны иапхьяака ирхха, ишьапқәа ахыргылауаз цқьа дахьяқәымшәауаз аҕнытә дынтаха-аатахауа, дааиуеит Самцал ихаҕа! Амған дназгәйдхалауаз уааи сқамбҕеи днапыршышыуа днарафсуа, али-ңси рыбжьара хара хәх-тәазтәқьа даакылкҕеит. Абри сгәыла дахтәаз ахышәтхәа дғагылеит. Иңсны ихышәашәаза Самцал изтәз изблак иаразнак иааибгахазшәатәқьа, сгәыла дахыгылауаз ишьтыбжьқәа рыла дымфашьазауа, ифнапыкгы рыла наҕ-ааҕ ижәфыхырқәа ааидикылеит.

– Уара уоума, – ихәан, диазтааит иара ибжыы ҕацаза, – хелектричка агхауама, ианаамтоу илеиуоушь Аҕәа ақалақь аҕны хәа уажәраанза абрака иҕаауаз?

– Мап, ааи... Сара сакәын... – сгәыла иҕы иаатыфит аарлахәа ажәақәак. Иара деихаңсы дгылан. Аңхзы хышәашәа иқәнаҕәауан. Инапқәа хы-дышьшь иваңсан.

Абас, абри ауаф уаха иеимырцәгьазауашәа аниба, Самцал иеидыр-гәгәала иикыз ажәфыхырқәа аауишьтын, абри «ханҕьныр» иаргьа напы ижәфыхыр иахьяалцуазтәқьа инҕарс, ифнапыкгы рыла иааимлагәа иаа-никылеит. Инапқәа неимдааимдауа дышлеиуаз акәымкәа, ахәда аҕнынза длазеит. Иңнапык ала имаҕра ааиртлан, дғахауа, дғахауа имышьхәылтц аҕнынза иааҕаиркәакәеит. Заур имахәар ахәы хәбабисаза иааңшуан. Иара абри амахәар шышыуа днықәлеит Самцал. Иңси-иңси еихьзауамызт. Игәы атхара-тхара еитцасуан. Амахәар еипхышышыауа иқәыз инацәкьарақәа ақыңқыңыра иаҕын. Хәара атахымызт, уажәраанза иибыхьаз дыргак дашьтан иара уажәы. Аңхья даалаган, азымфатәырахь еипхышышыауан, зегь хәыц-хәыц еимидеит. Нас иикыз анапы ааиртәиин, днапыршышыуа егыи аган днықәлеит. Самцал иртәииз инапы ихыызшәагы иааирхәшәа иуит Заур, аха убри аамтазы али-ңси рыбжьара сылаңш нақәшәеит, амышьхәылтц инаркны ихәхәаза ңсызак егьяагымхакәа, ҕака илашьтыз шәахстақ цәхаңшь-цәиатәаза.

Днапыршышыуа дықәын Самцал. Абар, ашәахста аҕны днеит шааххәа-уаз, фәпхья даақәгьежьяауан, даңырцны иҕынеихауан. Зны хыхь ала давсуан, даҕазнык – ҕакала. Аха ашәахста инацәкьарақәа ақәшәауамызт.

Самцал инацәкьарақәа ашәахста иазааигәахациңхьаза, Заур иңштәы иңсахуан, аңхзы хышәашәа иқәнаҕәауан.

Абас знык, абас шынтә... Атцыхәтәан иаауишьтит Самцал иикыз анапы.

– Саҕамзааит, афыз! – ихәеит Самцал. – Ауафы знык ибжыы анышьақә-гылалақ, шамахамзар, еицакуам, рхәоит. Саргыы убри агәра ганы сыҕо-уп. Аха ус схәеит хәа, зыбжьқәа еиңшу ауаа каларцгыы алшауеит. Ари хдунеи дууп. Ишудыруа еиңш, х-миллиардфок инареиханы ауааңсыра ықәынхауеит уи. Абырскафок ауаа ахыҕоу фыңьа рыбжьқәа еиңшхар-гыы изңьашьатәхарызеи! – имчқәа аакәадахан, маңкгы даагарыҕәеит, идақәеи иареи еибархха иҕамзи! Луанытә даақәыңсычхан, иажәақәа рынагзара дналагахит Самцал.

– Сара зымшала абас суафьбжахаз ибжы, – дафын иара, – убри еипшуп даараза. Аха уи имышьхэылтц инаркны инап ахэда афнынза ихэхэаза ашэхста анын. Ифызцэа хэхьзаанза, иареи сареи аиқәңара хэхьафыз сылапш ақәшэеит ицәхапшьааза. Иахьеипш исгәалашэеит убри ибжы. Иагьа уургьы, Ақәа ақалақь уалжыны ушысмышьтуа удыруазааит, анысхәа, иара иахәызба аатиган, уажәраанза уара ишухәаз еипш, «Ақәа ақалақь, – ихәан, – иахьарнахыс ублақәа рыла иубараны укам!» – абасгьы нацитцеит, убри аминут азытцәкьагьы иахәызба аамфаницан, ашыфхәа сыбла интееикшеит. Атцыртырхәа иаамацәысны, сыблақәа амцабз нрытцыддызшәа збеит. Ус егырт ифызцәагьы аахэхьзеит, уинахыс исзыруз хәа акы сыздыруам... Хәызбала исысуан, исысуан напыла, шыапыла... Сырхәахәон... Сырқәақәон, аха сара иреицәа-иреигь акы еилыскаауа сыкамызт, ацәа хаа сынтанагалазшәа сфышьза скажыын... Амала, ибжы убриаахысгьы слымха иштафыц итафуеит. Ааи, убжы сажьеит. Сағамзааит!.. Сычхара маңчеит!

Абасгьы ихәан, ишьхәақәа даарықәгьежыит. Иара ицыз ақхәызба имахәар днатцагылахын, длыманы ашә шыказ лфьфалхеит. Ицеит индәылтцны егы авагон ашқа. Заургьы, абарт ауаа авагон интытцны, ашә ныдыртцаанза, ишьамхқәа ақәарақәарахәа еитцасуа дышгылаз дгылан. Даргьы цеит, иаргьы ахыпыхәа асқам иенықәижыит.

– Аа, – ихәеит иара, – абасоуп ауафы дышфашьауа, егызхаразам ауафцсы аус дшақәиршәауа, – ихгьы дфаханы, сыблақәа днархыпшылеит. Иара изыхәан сгәы иаанагауаз еиликаарц итахын... Аха сара илафысымтзеит тқа сыпшуа стәан. Ашьтахь иара илапш аасхиган, егыртгьы днарфапшит, аха уртгьы рхы-рфқәа иара дзеигәыргьарыз еипш егырзихымкааит...

Итынчрахеит...

«Нас, сфьам злам сымхатә аластцарым хәа стәарызма саргьы? – схәыцуан сара. – Зегьы ззеипшу ауаа реипш аганахь сгыларыма? Ацәгьа зуз ауафы дшызбауа доусышьтрыма? Егырт ауаагьы ацәгьа рзула хәа имфа аасыртрыма? Ишцалакгьы ацәқәырцақәа ирыхгыланы ицақәо срылагыланы сцаларыма саргьы?»

Абас сара схәыцрақәа сышрылаз хелектричка анықәашәа аармачуа-аармачуа, Дранда астанциа иаавалеит. Сгәыла ишьаппынцда нытцишьын, хзықәтәаз асқам иаатигеит ичамадан. Адәыгба дтытырц иақәимкыкәа дыкамызт, аеырхиара дафын.

«Сцалап сахьнанагалакгьы хәа акәу? Хәымгароуп убри еипш апстазаара!» – схәыцрақәа саарылцит иаразнак.

Абри аамтазы сгәыла ичамадан аашьтыхны, дфагыларц азы инапы нагзаны амаа ааникылеит.

– Уабаци? – сиязцааит сара. – Ақәақа сцоит умхәазыз?

– Ааи, ус сгәы итан, аха уаха Дранда сыуак ифны сыпхьарц сызбеит, – сатееикит иара, иихәаз ажәақәа рыгәрагара иара ихатагьы рацәак имамкәа. Агылара иеазкны, ичамадан амаа ианкны сфахап хәа иеаназикуазтцәкьа снапы насыган, ачамадан злеикыз инапы инақәсыргәгәеит. Иара тцакантәи ифьымшькәа дынрытцыпшны даасзыпшит. Иблақәа цырцыруа, амца қьоуқьадтцәкьа рытцкьауан.

Абри аамтазытәкыа Тарасхангы дѡагылан, инапы аагзаны, Заур ижә-
ѡахыр иаақәиргәғәит.

Икәхтәз ааиамхацәгъахан, ичамадан амаа аауштыны, ихы дѡаханы
даахалацшит Заур. Итәазгы игылазгы – зегы алтарра еицш ихәхәза
имѡа иангылан.

Абарт зегы иблақәа аархигахын, ѡацхы даасѡацшит Заур. Аха...

АГӘАЛАШӘАРАҚӘА

Амрагыларакыа абгахыцқәа ууазар – ақәа ауеит...

1918 шықәса... Ҷыц Акәатәи артѡратә семинариа санталаз ашықәсан
акәын. Мчыбжыкгы мтыцызт адкыларатә экзаменқәа ҳаарылганы, атцара
ҳналагазар аахыс. Аены ацсуа бызшәа азы атцатәхы хаман. Атцәтәа ианас,
ҳара зегы ҳакласс акны ҳаизаны ҳтәан, ҳартцаѡы ҳаизыцшы.

Ус, рогожатә костиум шкәакәала деилахәаны, уаѡы шәпажәпак, урыла
итцегь ицындәз ҳәа ззухәарыз, зыуаѡыбжара иахысхыаз азәы, икласс
журнал иѡыцтракны дааѡналеит. Ипцәа царцарқәа кәашшза ишлахъан,
ихахәи ижакъеи нықәкны исан. Иара ихы-иѡы ашьеи ахши реицш еи-
лыпхаауан. Адрухәа зегь ҳѡеихатгылеит. Иара шәтәакәа ихәан, икласс
журнал наганы астал инықәйтцеит. Иеааитцыхны днахалацшы, асқам
даахан, астал днахатәеит.

Ари Дырмит Гәлиа иакәын. Хашытыбжықәа анеиқәтәа ашьтахъ, иара
иацхыа астал иқәыршәыз акалам аақәихын, ижурнал аартны, ҳажәлақәа
ахъаныз акакала дрыцхыо иѡааихеит. Зыжәла ихәоз ҳѡагылауан, иара
иблақәа ааитцыхны днахахәацшуан, ажурнал акынгы ак анитцон. Абас
икәлеит иареи ҳареи рацхыатәи ҳаибадырра.

Ус, ҳанеибадырқәа ашьтахъ, иара дѡагылан, иаацәыригеит ацсуа бы-
зшәазы ҳара ҳазхысраны икоу атәы. Ацсуа милац шжәытә милацу, ацсуа
жәлар атоурых ду шрымоу, ихаз ҳәынцқарра гәғәаны ианшьақәгылаз
аамтакгы шрымаз ихәан, ацсуа жәлар ртоурых дналаланы акыраамта
дцәажәон.

– Аха Ацсны иахылацшуаз ауаа хыс ирымамызт ахатәѡыра ацшьга-
ра, атцарадырра рыжәлар рзы аиѡкаара, – дахашшаауан Дырмит атцара
азыхәан абас ҳаитцаханы ҳахыкәз. – Ишыжәдыруа еицш, ацсуа алфавит
ҳауижьтеи макъана хынѡажәа шықәса роуп итцзо. Аха иара абри аамта
аѡнутқагы ацсышәала ацхъареи аѡреи рырѡиара, ашколқәа рыхтра
уи акара рхы азцом убарт аусқәа знапы иану ауаа. Абартқәа ирыхъаны,
ҳара уажәы артцага шәкәқәа рзы даара ҳмацъаноуп, изыѡуа еихагы
имацуп... Даараза акыр злоу цараиуртоуп ацсуаа хзы абри асеминариа,
– дақәғәыргъауан иара. – Абрака иалгауа ацсышәала ацхъареи аѡреи
иагымкәа ирдыруа икалароуп, икалароуп ацсуа литературагы ацсуа
культурагы рырѡиара иатцәатәышьақәаны. Абас ишәеигәыгуеит ацсуа
жәлара... Шәаргы абри шәацсаны шәкаларц азы ҳара абрака ишәахта-

уа ататэхэкэа иагъа ибзианы ишэтцаларгъы, иахэауа цышэымшьан, – хгэахэанитон иара, – итегъ аус утэуп. Еифышэкаалароуп алитературатэ кружоккэа, еизыжэгалароуп ажэлар рхэамтэкэа, ажэаңкакэа, ацуфаракэа, ахьзыртэракэа, алегендакэа, алакэкэа. Шэаргъы шэеазышэкыроуп убарт шэырфыңшны ажэеинраалакэа, ажэабжькэа рыџара.

Абас хабжьеигон Дырмит Гэлиа.

Иара абракатэкэа доусы иаадыруа ххэо халагеит. Саргъы исахахъаз ажэаңкакэак сгэалашэан, ирасхэеит. Даеазэы ацуфаракэа игэалашэеит.

– Амш аныбааңсхауа хара хкны излардыруа анытсар калауоу? – ихэан, дэзтааит Кэаста Гамсаниа.

– Ишпакамлои, ибзиами! – азтаара зтииз игэы аазтеитцеит Дырмит Гэлиа.

– Хара хкны, – ихэеит иара, – амш бааңсы аныкало имџашыо алџала ирдыруеит хатахмадацэа.

– Иранахэозеи алџа? – иааңыишьеит иара идтэалаз цкэынак, дагъаа-цэытдачцеит.

– Алџа цэажэазом, хэарас иатахузеи, аха алџа шиашоу хыхь ихамлауа, цака ишьталауа ианалагауа – акэа ауеит, – ихэеит Кэаста, иџыза днаихэаңшны.

– Ицабыргуп, – Кэаста иихэаз дакэшахатхеит Дырмитгъы. – Абарт реиңшкэа ишэахахыоу зегъы анышэтцала...

– Сара ишэасхэап амш аныбзиахауа хара хкны ишырдыруа! – џааитит Гьаргъ Гэбаз дахьтэаз.

Гьаргъ рацэак атцара бзиа избоз азэ иакэмызт. Кэрала хара хаткыс такэы деиҳан. Арцысра иеазикуан. Ианакэызаалакгъы ибзианы иееи-леихэон. Иңцачаркэа аушътны, иңшзаза иңхьахэаны иман. Ажэакала, аеырбара дханагалауан.

– Хара хкны амрагыларахька абгахэыцкэа ууа иалагар, амш еилагоит, уеизгъы-уеизгъы акэа ауеит! – иаашыакэиргэҟеит Гьаргъ.

– Ибзиоуп Гэбаз, – иааизымчхаит Дырмит, – уи шэара шэзыхэан имрагылароуп, аха шэнаџс инхауа рзыхэан имраташэаразами? Урт амш анеилахэо злардыруазеи?

Хара зегъы акыркырхэа аччара ханалага, Гэбаз иамхацэгъахан, иблакэа аацэыркшаңаны днахалаңшит...

– Абри еиңш икоу ракэымкэа, ажэытэуаа игэартэхыоу, иңыршэахыоу роуп еизыжэгалаша, шэтетрадкэа ирнышэтцалаша, – ихэан, џаңхьа даа-халабжьеит Дырмит.

...Абас, абри аены инаркны реизгара халагеит ажэаңкакэа, ацуфаракэа, ахьзыртэракэа. Доусы иаахгэалашэауаз акакала хтетрадкэа ирнахцауан, аңсуа бызшэа ататэхэ акны ицэырганы хрыңхьон, иаха ирацэаны, иаха еиңны еизызгауа хэа хайцлабуан. Икан ажэлар рырџиамта аизгара аус даара зхы азцакэаз, иаңцыхэаны иашьталакэаз, иара саргъы исгэалашэаз ажэаңкакэа џынџажэа ракара стетрад иантцаны иназгеит. Акызатэык – абри алитературатэ кружоккэа еифышэкаалароуп хэа Дырмит Гэлиа дызџыз иаргъы уаха атызшэа ихэомызт, ус иаавахашэа икан...

Апсны еибу дгыл ыказмзаап!..

Аены сабшан. Адыхэтэантэи ататэхэкэа аѡба ихамаз рыбжьара аимкьаразы ихапхьо, акыркырхэа атэтэа иасит.

Харцаѡы, ижурнал астал иаакэихын, «бзиала!» ихэан, ашэ шыказ ифынеихеит, харгьы аќэкэа-ѣѣахэа хпартакэа рхышэкэа еикэарчеуа хѡагылеит, акласс хандэылтны, хшыапкэа неитцахьырц, аштэ хныкэларт азы. Абри аамтазытэкэа, акласс еихабыракэа руак аќнытэ цаѡык, хакласс ашэ ааимцааны дааѡнашылеит.

– Уаха, ахэылпазы, ачаи ашытахь аѡбатэи акласс аќны аизара хамоуп, апсышэала апхьареи аѡреи здыруа азэ шэеагшэмырхакэа шэлей! – ихэеит абри иаѡналаз аќкэын, днахалапшын.

– Закэызеи иухэаз?

– Иарбан еизароу зухэаз?

– Ианба, ианба? – иааилартсеит, ару игоз иалаѡны, арпыс иихэаз змахаз атѡцэа.

– Уаха, – ихэеит иара ѡапхьа, – апсуа литературатэ кружок еиѣахкаарц хгэы иѡоуп, ачаи ашытахь шэлей аѡбатэи акласс атцара ахьырцо. Ишэаха-ма? – абасгьы азтцара нацитан, зегьы ишеилыркааз аќара агэра анига, дындэылтны дцеит.

«Аа, – аасгэахэт сара, – еиѣышэкаала алитературатэ кружоккэа хэа Дырмит Гэлиа дызфызгьы абри зызбахэ иихэаз акэхап...»

Аены абри аизара схы иштэз иаасырхэлеит. Ахэылпаз, ачаи анаажэ ашытахь, саргьы, цэара сэаакыдмырхалазакэа, аѡбатэи акласс атцара ахьырцоз, аѡбатэи акорпус ашка сцеит.

* * *

Асеминариа итэз, аѡбатэи акласс аќны итэакэаз атцара ахьырцо ауадаќны сахьаѡналаз, иеизашаз еизахьан. Уаа ѡажэи жэохэѡык, ѡынѡажэаѡык раќара тэан уа. Саргьы снеин, ашытахьшэа цэара снарылатэеит. Сшыпшыз акэымкэа, арпыс назаазак, форма матэала деилахэаны, ицэаз маќабз кьаќьа «СУС» (сухумская учительская семинария) хэа анны, аќэбас маќа имгэз икьаѣ азаракэа ааиднакылауа, апартакэа рапхьа иахьазеипшыз игылаз астал дахагыланы, хааирзырѡит.

– Иахьа абра шэыззеизаагаз алитературатэ кружок еиѣахкаарц азы хайцэажэап хэа ауп, – ихэеит иара. – Иааиша ааит хэа сыќоуп. Мап ахышэымхэаауазар, хайзара ахы азтэша азэ ихьз ххэап хантэаѡыс!

– Шэаликэа иакэзааит, Шэакаиа!

– Антон Шэакаиа, Антон! – иааилартсахт абжькэа.

– Уаха азэыр икандидатура ыќэшэыргыларц шэтэхызар? – ихэан, деитэхэзтэаит иара, аха, «иазхоуп, абжьы ат, шыта абжьы ат!» – хэа иа-нааилартца, иара даабжьажьашэа, днапшы-аапшуа, иааигэара игылаз атѡцэа даарылапшит. Ус, настхашэа игылаз цкэынак, ари ихэалахара зыхкьаз еиликаазар акэхап, дааины Антон днаивагылан, – Антон Шэакаиа

хаизара ахантәафыс далаххырц иакәшахатқәоу шәнапы шәоах! – ихәан, абжы итараҕны иныкәиргылеит. Зегь хаицфакны абжы иахтеит. Антон Шьакаи хәа зыхьз рхәазгы иара апхьа хаазырзырфыз ихатә иакәзаарын. Абжы аниртә, аизара днахагылан, инагзо ифьинеихеит. Иара ажәа шалеигалаз ала, убасгы далаххит аизара апрокол фны ишьтызхшаз даеазэггы мазаныкәгафыс хәа, аха хьызхәала абри иоуп иалаххыз хәа схәаратәы еипш дысгәалашәом уажәы. Абри ашьтахь ишьақәхаргәгәеит ауха хазлацәажәараны икәз азцаара: «Ацсуа литературатә кружок аиҕекаареи анапылафыратә журнал атыжьреи».

– Ишыжәдыруа еипш, ақәатәи аурыс школқәа, шамахамзар, зегь рыкны еиҕекааны ирымоуп алитературатә кружокқәа, – хааирзырфын, иажәахә ақатцара дналагеит Антон Шьакаи. – Убарт акружокқәа рыкны ацаоцәа иаха-иаха иагәылаланы итыртцаауеит аурыс литература, аурыс шәкәыо-оцәа дукәа – Александр Пушкин, Лев Толстой, Михаил Лермонтов, Николай Гоголь ухәа убас еицырдыруа ашәкәыооцәа егыртгыи рфымтақәа, аамта-аамтала рышколқәа рыкны иқәдыргылоит аинсценировкақәа, апиеса хәыцқәа... Сара сгәанала, хара еиҕахкаараны икоу акружок, убарт иреипшымкәа, ицегь аҕабаа зтаху кружокқәоуп. Избан акәзар, аурыс литературатә кружокқәа итыртцаалаша, изыпхьалаша ашәкәкәа рацәоуп, иқәдыргылаша апиесақәа цәа рымазам. Хара хакәзар, Дырмит Гәлиа ифымта ашәкәы хәыцқәа оба затәык роуп сахьаркыратә литературас ихәмоу – «Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи» хәа хыс измоуи «Арпызбеи апхьызбеи рышәкәы» захьзуи.

Абри ашьтахь ажәахәқатцәо даатгыланы ихәихәеит абас еипш атагылаазшьа ихәмоу ацсуа интеллигенция зеггы ишхаднатцауа – ацсуа литература ақатцареи иара арҕиареи рзыхәан доусы иаахалшауа аказы ххы хәмеигзарц, ажәабжықәеи ажәеинраалақәеи рыфәра зылшауа азәыр дкалар, ирыоларц, арт реипшқәа рыфәра злымшауа егырт зеггы ацсуа жәлар рхәамтақәа, рырҕиамтақәа – алакәкәа, алегендақәа, ахьзыртәрақәа, ажәапқақәа, ацуфарақәа, ацсуаа игәатаны ирымоу ахәахьақәа еизыргаларц, ртетрадқәа ирынтцаны, уаха иалаххуа аредколлияҕны инаргаларц, ҕарак еизырklarц.

– Шәазхәыци, – ихәеит иара, – абраҕа хтәоуп уаа фынәажәафык рыкнынза. Абарт зегь хацыпхьаза есымза лакәк-лакәк, жәапқақ-жәапқақ мацара хтетрадқәа ирынтцаны иагаларгыи, шықәсык афнуцка шака том хауазеи?! – Антон абарт ажәақәагы ихәеит, саргыи абри еизаагаз алакәкәеи алегендақәеи шәкәны икыпхьны, ацәа жәпақәа рыхкәаны, еизызгаз абарт ауаа роуп хәа хәхьызқәа хьтәы нбанла ицырцыруа ирынтцаны, асеиминариа абиблиотекаҕны Макс Иванич ишьқапқәа иртагылаз акара сгәы аазеит. Убас ацсы ахатцаны ихәон Антон Шьакаи иихәоз, убас агәра ганы дыкан иара напы злеикуаз аус анагзара!

– Абарт иааоқәо ажәеинраалақәеи ажәабжықәеи, еизаагауа ацсуа жәлар рырҕиамтақәеи, ирҕеины, ибзианы ихылааны, анапылафыратә журналқәа ирынтцауа, есымза знык-знык еитдамкәа итхажьлароуп! Абас иаахиркәшеит Антон иажәахә.

Антон Шыакаиа ишьтахь ажәа амхны ицәажәеит акласс еихабырақәа рыкны атара зтөз атәәцәа: Миха Чалмаз, Ақыбеи Маан, Тарасхан Лагәлаа, Меқьти Амқба, Колиа Маан убас егыртгьы. Артгьы Антон иалеигалаз ажәа иадгыланы иқәгылеит. Атыхәтәан, абри аизарақны зегьы ҳаикәшахатны иҳазбеит есымза знык-знык анапылашыратә журнал тҳажьларц, иалаххит иара ажурнал тзыжылаша аредакциатә коллегиягьы, Шыакаиа Антон хадас дрытаны. Рақхьазатәи аредколлегия ашқа иалаххқәаз дрылан Заз Дар-салиагьы. Аредакциатә коллегия ирыдахтәеит ажәабжықәеи ажәеинраа-лақәеи ҟны ирзаазгауа ирымхны ирыхәапшларц, ирыгу-ирыбзоу гәатаны идырҟеиларц, анапылашыратә журнал итрыжыуа ақынгьы ианыртцаларц. Алакәқәеи, алагендақәеи, ахьзыртәрақәеи, убас абарт реипш ақсуа жәлар рырҟеиамта иеиуоу егырти ҟны иаазгауа азәыр дқалауазар, убартгьы иаарымхны ажурнал ианыртцаларц рабжыаагеит.

Аймак-аиҟак қалейт иара ажурнал хьзыс иахтара азыхәан азтәара анықәсыргала. Еиуеипшым ахьызқәа аларгалеит жәпафык. Зегьы акака рхәо ианалага, уажәраанза ҟымтзақәа итәазгьы, ари аизара иалашыцылан, доусы иахьтәаз акака аларықсон. Аха атыхәтәан, ҳаихарафык ҳаикә-шахатны ҳазаангылеит «Ашарқы-Етәа» ақны.

Аредколлегияқны иааргоз афымтзақәа ирыхәапшны ианрыдыркылалак, ибзианы ихылаатәын. Абри ақны «Ашарқы-Етәа» ацхыраара дузза артон Ақәатәи Ашьхарыуаа рышкол иалганы асеминариа италаз атәәцәа. Урт, шамахамзар зегьы рнапфымтзақәа пшзан, ранбанқәа қәазны, итәәа-тәәаны, алар еипш еиқара-еиқараны иқан. Зегьы иаарылукаартә ипшзаны иоуан Данил Ахашбеи Иаша Шариен...

Абас, асеминаристцәа-ақсуаа абри аухатәи ҳаизарақны ашыапы ҳкит рақхьазатәи анапылашыратә журнал ақсышәала атыжыра.

Дырәегьых агазет «Ақсны Қапшь» аредакцияҟы

Ииун мза быжыба аены Аобком апрезидиум аилатәараҟ ирыхәапшраны иқан агазет «Ақсны Қапшь» атыжыра аус ашыақәыргылашыа аиғтәрази иара аредакция аилазаара аргәғәарази акомиссия иаларгалаз аусна-гзатәқәа. Саргьы исыпхьан, снейт.

Убри аены ақәын сара рақхьазагьы акомпартия аобком аилатәараҟы саннагазгьы. Уажәраанза агазет атыжырей, уи ақны ихағхоз-ихабзахози зегь Атцаразы жәлар ркомиссариат ақәын знапы ианыз, иахылапшуаз. Ақара шазоурышьтуазгьы иара убри акомиссариат абиуцәет ала ақәын.

Аобком апрезидиум аилатәара мәаңигон усқан уи мазанықәафыс иамаз Г. Стуруа. Иармарахьшәа, иара дицәыхарамқәа, егырт зегьы дырҟәпшуа, кресло дуззак дықәтәан Н. Лакоба. Арт афыцәагьы зыдтәалаз астал иадгылаз астал цынгылақны нақаақ, дара-дара еиҟәпшуа итәан: С. Чанба, В. Ладариа, Ер. Дамения, Х. Шамба ухәа егыртгьы. Арт аобком апрезидиум ачленцәа рақәын. Урт инрықәашәа атзамцқәа рааигәара итәан дырәегьых ауаа рацәафзаны – жәлар ркомиссарцәа, аобком ап-

Аобком акультупропкәша иахылацшуаз Валиа Хуциев ажәа иртан, дѳагылан, апрезидиум иреихәеит агазет «Ацсны Капшь» аредакция аґа-гылазаашьа тыртцаарц иалырхыз акомиссия ражәахә.

– Акомиссия агазет «Аңсны Қапшы» ахтыржыуаз ицан, ирымаз-ирыхыз, ирыгыз-ирыбаз зегь тыртааит, – ихәеит иара. – Мчыбжык ахтә, жәамш рахтә знык-знык роуп иахьа уажәраанза «Аңсны Қапшы» штыцуа.

В. Хуциев ишихээз ала, аринахысгы абас агазет атыжыра иаңсам хэа азырхэеит акомиссия. Акомиссия Аобком апрезидиум аңны ажэа адырга- леит есхымш знык-знык иреитдамкэа агазет «Аңсны Капшы» тыжылатэуп хэа, убри атыжыра зылшаша аштатқэагы аңаны, иакэнагауа аңарагы рзоуштыны, иара агазетгы Атцаразы жэл аркомиссариат иалхны, хазы ишыакэыргылатэуп хэа.

– Акомиссия ажелалагалакәа аредакция асметагы, аобком апрезидиум иакәырташа хәа хгәы иаанагаз апроектгы кыпцхны, аобком апрезидиум ачленцәа ишәахтан, ишәымоуп, шәацхязар акәхап, – ихәан, иажәа даалгеит В. Хуциев.

Абри ашътахъ С. Чанба ажѣа аарымихын, иреихѣеит аѣсуа нхаѣыжѣлар рыкнынза, дара рыбызшѣала апартия ажѣа рызназгауа хѣа абри агазетъ «Аѣсны Каѣшъ» акѣымзар дѣѣак шрымам.

– Мчыбжьык аҕнытә знык ада изтымцуа агазет – иагыгазетым, иагы-журналым, – ихәеит иара. – Абри агазет ианыртцо аматериалкәа ырыхиара ишаҕу, иандырхиалакгы атыжыра ишазыкартауа, иантытлакгы аҕошьтеи аҕхьаҕи ырыбжыара амҕа ишықәу жәохә мыш иреитцамкәа аамта цоит, иара иану ажәабжькәеи астатиакәеи ажәуеит. Убри аҕнытә, иазыкатцоу акадркәа ҳауаанза акәзаргы, макъана мчыбжьык ахытә ҕынтә иреитцамкәа итыцуа икаҳцароуп, җаралагы, кадрлагы иеикәхаршәароуп, – ихәан, В. Хуциев иажәакәа аашьакәиргәҕеит иара.

– Аңсуа нхафы изхәит, – ихәеит Н. Лакоба. – Уи аңара зыңсоу идыруа далагеит. Ихшара ашкол ашқа идәыкәитцо, иара аңарадара арзыртә акружоккәа рышқа дныкәо, уажәы шамахамзар, дхәычы-дду аңхәареи аөреи здыруа азәы-оыңа ахыыоңам оңаңак аңшаара уадаоуп. Иңзыжыша ауаа калозар, сакәшахәтуп акомиссиа ирхәаз... Аңара хәңшаап, уи убриакәра иуадаоым, – абасгыи наңитцеит иажәа аңыхәтәан иара.

– Сара сгәаныла, – ихәеит Г. Стуруа, – иахьа акомиссиа иаларгалаз аус-мәәпгәтәкәа ирыцхамтдауазар, акы хазрыгырхауа икам. Хара аңсышәала агәзет есымша иахьтхажьлаша ххы ақәкны аус аауазароуп. Акадрқәа иахьа ихәмамзар, уәцәы ихәуп. Абас, Москватәи аинстиут далган азә дааит. Шықәсык, ҫышықәса рыла дача ҫыңағыы хзааираны икоуп... Ихәдахкылап акомиссиа иаларгалаз апроєкт, – ихәан, иаахиркәшеит Г. Стуруаҫыы.

Аены зегы еикәшаҳатны ирызбеит:

а) Агазет «Аңсны Қапшы» Аңаразы жәлар ркомиссариат иалхны, иара ахатә биуцет аңаны, хазы ишыақәдыргыларц;

б) есымчыбжъа ыынтә-ыынтә итрыжыларц;

в) ишыақәдыргәгәеит иара аредакцияаҥны аус зуша ауаагы: С. Цанба – редакторс (ауалафахәы имоуа), М. Хашба – аредактор ихатыпуаыс, Н. Таркыыли, И. Папасқыри, М. Гадлией – литературатә усзуџцәас (атдыхәтәантәи аңшыџыкгы ауалафахәы роуа)».

* * *

Адырџаены агазет «Аңсны Қаңшы» аредакцияаҥы ҳаиниет Валиа Хуциеви, Симон Бжъаниеи (уанзатәи аредактор), сарей. Абраҥа Симон Бжъанияи аредакция иамаз-иахзыз шәҥәыла ишытыхны сара иситон, сара иара иҥнйтә исыдыскылон. Валиа Хуциев – атареи-адкыларей ркомиссия реихабыс Обком аҥнйтә даарышытны дыҥан. «Аңсны Қаңшы» аредакция иатәуп ҳәа абри аены Симон Бжъанияи иситейт, сара исыдыскылейт акыр инықәсхәз дес ҕәардәки, марқяфтраки, каламки, пресс-папиеки, зынза – 7 маатки бжаки рыхә. Абри азы иахәтаз актқәа хҕа ааҕахтан, ҳахџыкгы ҳнапқәа рытаџны, ҳацыңхәза акака аагейт.

Абас, иара абри аены инаркны есымчыбжъа ыынтә-ыынтә «Аңсны Қаңшы» тыжыуа ҳғынаҳхейт Нестор Таркыыли, Иван Папасқыри, Мышыа Гадлией, сарей.

ВАЛЕНТИН КЭАҒӘНИА,

афилологиятә тцаарадыррақәа рдоктор, апрофессор

ФИОДОР ТИУТЧЕВ ИАЖӘИИИРААЛАҚӘА АҒСЫШӘАЛА

(Таиф Аңба иеиґагамґақәа рышьаґала)

Адуиетә поезиа аклассикцәа рахынтә Таиф Аңба доухала цәґа ди-зааигәан, ирґиаратә напкымґаґ чыдала дыхнахит XIX ашәышықәсастәи аурыс философиятә лирика ахатарнак ду, зажәеинраалақәа анкьеицш иахыаґы аймак-аиґак зырґысуа апоет-ахәыцвы Фииодор Иван-иґа Тиутчев (1803–1873). Уи изкны 1978 шықәсазы (диижыґеи 175 шықәса атра ахызала) иара ишит астатиа замана «Зегыґцәґа мґасуам хазлацшуа» хәа хыс иаманы (Аңба 1978: 4). Т. Аңба кәиматла аґсшәахы еиґеигеит аурыс поет еицырдыруа иажәеинраалақәа хґа «Абґыицқәа», «Аґымґра», «Аґсґазаара хзыкәнаршәалакґы...». Аиаша схәарами, Ф. Тиутчев иеицш иґоу «иуадау», мариала «зыґеузымґо»¹, асимволґә кәзшыа змоу алирикатә шедеврқәа аґсабара иазызкыз, аурыс философиятә лирика акыр ишыақәызцалаз иеиґагара – аґәаґра ду аґахын аґсуа поет изы². Еиуеицшым асахыаркыратә маґәахәқәа рхархәарала автор иалиршон, даґеа рґиауык диламґашы, алирикатә фырхатә игәеизхарақәа, ихыаа-баақәа, ихыхы-ґәыхықәа, ихыицра цыашыахәқәа рцәыргара. Абасеицш иґаз асахыаркыратә хәыцшыа Т. Аңба ґәыла-цыла изааигәан, уамакала дыґкәаны даман. Ф. Тиутчев изку истатиаґы, ифилософиятә лирика дах-цәажәауа, ирґиараґны аґсабара иааннакыло аґыґ хәаакәґо, блатцарыла иазґеиґон: «уи иигоз атемақәеи иаґиґаз ахаґсахыақәеи иаку философия-атә системак рґацалара уадаууп» (Аңба 1978: 4); аґсабара асахыа аґыхра ипоезиаґы «...хыкәкыс иаман философиятә хшыуґаґык аарґшра, иара аґсабара ахатә ауп еиуеицшым ацәаныррақәа зхылцуа, изґәылоу – ажәа-кала, аґсабара цыхраагзаны акәым ишыґоу, ихадоу акәны иґоуп» (Аңба 1978: 4). Аурыс поет-афилософ иажәеинраалақәа рґы акырцыара иґихуа аґсабара (ашәаґыцыап, аґсаатә, амшын, арґаш, аґша ухәа) асахыа ауауы

¹ Иазґәахґап, аґсуа литература аґоурых аґы уи иажәеинраалақәа аґсышәала рырцәажәара ґеазызкхыоу апоетцәа даара ишмачу (схаґы иааиуеит: В. Атцнариа – акыицхы рбахыеит иеиґагамґақәа хґа: «Аґымґра», «Август 4. 1864 ш.», «Маґыана амш ашык бжыи гон...» (Атцнариа 1982: 109–111), В. Занґариа еиґеигеит «Цәаныррак хым бара блаґа...», «Probleme», «Аґыхәґәанґеи акаґаґлизм» (Занґариа 2014: 389–390), Д. Чачхалиа – ажәеинраала «Еиґах бызбеит, еиґах иґыхеит...» (Чачхалиа 2019: 202).

² Хшыуґышыґтра азутәуп Т. Аңба аурыс поет илирика иааизакны иақәиґо ахәшыа-ра: «Ипоезиаґы цыара-цыара уи дхалеит иахыа уажәраанзәґы идам-здам ґазыи дахыизхамлац акыишәкыишәра аґынза. Тиутчев иреакциатә ґоурыхтә философия хыахәра ақәымкәа ииасхыеит – иара зхылцыз аґоурыхтә ґаґылазаашыа еицшґәґа, аха наунагза иаанхеит иара иґазара ду, уи зызбахә ихәо ауауыґәыуґсатә цәаны-ррақәа, абзиабара, азхыра, аґшаара, ахшыи ацәанырреи реилазґара, рыґиара» (Аңба 2019б: 369–370).

иңстазаара иадкыланы дахцәажәоит¹. Исхәаз зырцабыргуа җырцштәуп
ажәеинраала «С поляны коршун поднялся...»:

С поляны коршун поднялся,
Высоко к небу он взвился;
Все выше, дале вьется он,
И вот ушел за небосклон.

Природа-мать ему дала
Два мощных, два живых крыла –
А я здесь в поте и в пыли,
Я, царь земли, прирос к земле!..
(Тиутчев 1988: 60)

Араҗа ауарба сахьаркыратә җахәхәаган дазхьацшуеит аурыс поет, уи
ала ицәыриго ахаҗсахьа, ауаҗытәыҗса иңстазаара иаҗырцшны, алкаа
җаитцоит. Уи аҗыза азнеишьа аабоит 1830 шықәсазы иаңитаз ироманти-
катә лирика иатцанакуа еицырдыруа ифилософиатә жәеинраала «Абҗы-
цқәа» аҗҗы.

Пусть сосны и ели
Всю зиму торчат,
В снега и метели
Закутавшись, спят.
Их тощая зелень,
Как иглы ежа,
Хоть ввек не желтеет,
Но ввек не свежа.

Мы ж, легкое племя,
Цветем и блестим
И краткое время
На сучьях гостим.
Все красное лето
Мы были в красе,
Играли с лучами,
Купались в росе!..

¹ Аңсабара аңсахцара, аромантика шыҗтас измоу метафоратә бызшәала уи
ахцәажәара, аңсабарей ауаҗы иңстазаарей аишьашәалара рыбжьацаны апоези-
атә хәҗсахьақәа рцәыргара – Т. Аңьбаҗы хаталатәи ипоезиатә рҗиара аҗазшьа
чыдақәа иреиуоп. Уи иазышахатуп иажәеинраалақәа: «Амра ссируп аҗашәамҗаз»,
«Арҗашқәа», «Ахьыцпацырқәа», «Атцлақәа» ухәа убас еҗьыртҗы. Хымҗада, аңсуа
поет апоезиатә җазара зҗицаауаз арҗиаҗцәа дреиуан Ф. Тиутчев.

Но птички отпели,
Цветы отцвели,
Лучи побледнели,
Зефиры ушли.
Так что же нам даром
Висеть и желтеть?
Не лучше ль за ними
И нам улететь!

О буйные ветры,
Скорее, скорей!
Скорей нас сорвите
С докучных ветвей!
Сорвите, умчите,
Мы ждать не хотим,
Летите, летите!
Мы с вами летим!..

(Тиутчев 1988: 47)

Афымта апоет «миунхентәи» ирфеиамтақәа «рцикл» иатцанакуеит, иагьхаилнаркаауеит автор аурыс цсабара сахьажәала дшазышәахәоз, уи – ицшьоу, ицкьоу акакәны ишидикылоз, насгьы афилософиатә хәыцра цтаулақәа шизнарцысуаз. Уа хаҕсахьа хаданы ицәыргоу абгьыцкәа роуп. Урт иагьа ацстазаара иазгәышыуазаргьы, аамталоуп атцла ишҕоу, рыҕхәара анааилак, ацша-цәгьа иҕыршәшәаны иагоит, аха раамта кьаҕ иалагзаны ацстазаара иалагәыргьоит, иалатхацьеит.

Егьырт ирфеиамтақәа ркнеицш, «Абгьыцкәа» аҕгьы аурыс поет-афило-соф ицәахәақәа зегьы еидарак-еидарак ирыцтоуп, узхьдырцшуа, узларгало ахәыцрақәа цџадоуп: ауафьтәыџса ицстазаара кәытҕырхасымтакны ишиаҕьауа, адгьыл икәзаара – атцакы амазарц шахәтоу, ауафь иатәашьоу амшкәа хаҕарала ишныхтәу, ари адунеи иатәаз дарбанзаалак дызнылаша амџа – хаҕала иара ишылихша ухәа. Автор, мап рыцәкуа ажәреи аиқәы-цәареи, дырзышәахәоит аҕареи ацшзареи.

Афымта ацтоуп џ-шьыкәырск змоу амфибрахии (U–U U–U) ашьаҕала, акомпозиция акәзар, алирикатә фырхатца имонолог ала ишьақәгылоуп. Апоет игәыхәтәы дахьызыгзо сахьаркыратә мыругақәаны меигзарахда дрызхьацшуеит анаџстәи атропқәа: аметафоратә хаҕсахьақәа («В снега и метели закутавшись», «На сучьях гостим», «Мы были в красе», «Играли с лучами, купались в росе» ухәа), ацсхатцара («Лучи побледнели, зефиры ушли»), аепитетқәа («краткое время», «красное лето», «буйные ветры», «докучные ветви» ухәа), алексикатә еиҕахәарақәа («Скорее, скорей! Скорей нас сорвите...», «Летите, летите! Мы с вами летим»), аиҕырцшра («Их тощая зелень, как иглы ежа»).

Ф. Тиутчев ипоезиатә рѣиамта аңсы ахазтоны еикәысыңхьазаз асахьаркыра-стильтә матәахәкәа аиҥагаҕы шамахамзар еикәырхоуп. Абар уи зыршахатүа аиҥага ахатаҕы:

Аңсатцлакәа тынчза
Игылаз цыарак,
Алзынрак ахьта
Иаңәымшәо зынзак,
Аҕәымҕ иатцәа рыкәуп
Абҕы хәа – гә-зызтам,
Ахаан имѡажьхаргь, –
Ахаан шыа злам.

Ха хакәзар, хласқәами,
Хашәтуеит, хпырпыруеит,
Амахә харҕалан,
Аамтала хсасуеит.
Алңхынра дуззак
Насыңла хлашан,
Амра гәыбзыгуан,
Азаза хҕахәуан.

Ус рашәакәа ирылган,
Ацарақәа прит,
Ашәтқәаҕы еилаканзеит,
Амраҕы шәшыт.
Иабахтаху хартҕы
Хшыкнахау хкычыр,
Еиҕьзами хныжыны
Ихаңәцаз рахь хаңрыр!

Аңшаңәҕа-фыртынқәа,
Шәласы, о шәласы,
Амахә гәыңцәага
Хзыхгатцәкьом шытазы.
Хамтарсны шәытрыс наҕ,
Ихалшом аңшра...
Шәыңры, нас, шәыңры, нас!
Шәа хшәыццоит хара.

(Аңьба 1979: 51–52)

Зегы ртәы сымхәарҕы, шәахәаңш, Ф. Тиутчев ибаѡхатәра лаша иазышахатү «Абҕыцқәа» аѡбатәи астрофа (алирикатә фырхатца имоно-лог) заҕа ираңсшәоу, заҕа иҕыхоу: «Ха хакәзар, хласқәами, / Хашәтуеит,

хпырпыруеит,/ Амахэ харфалан,/ Аамтала хсасуеит./ Алдхынра дуззак / Насыпла хлашан,/ Амра гэыбзыгуан,/ Азаза хёахёуан». Иара убастаёкёоуп ажэеинраала атыхэтэантэи астрофа («О буйные ветры,/ Скорее, скорей! / Скорей нас сорвите / С докучных ветвей! / Сорвите, умчите,/ Мы ждаты не хотим,/ Летите, летите! / Мы с вами летим!..») ицёырнаго ахёыцракёа, ацёанырра-цёалашёаракёа бафхатёрала ацсышёала ишырцёажёоу.

Ф. Тиутчев иметафоратё стиль уаха натахымкёа иуныруеит аиц-гафёи. Иссируп ажэеинраала «Абгёыцкёа» ашьтыбжыгашыаг ацсышёала. Уи – ацсуа поезиа асахьаркыра-стильтё бызшёа, аритмика-метрикатё шёагазага зырбеио фырцштёуп. Ишэгёаласыршёоит, И. Коёониа иани-ааз ипоема «Хмыц шёарыцаф ныкёафы» аифырцааразы дзызхьяпшыз А. Пушкин еицырдыруа иажэеинраала «Азын хёылбычеха» аритмикатё хафёра (цшь-шьыкёырск рыла ишыакёгылоу ахорей) ацсуа сахьяжёа цёгёа ианаалеит, аус ауит. Уи ашёагазага азёырфёи ацсуа поетцёа рырфёиарафёи ишпышёахаз ашёа, Ф. Тиутчев иажэеинраала ашёагазагагы хмилаттё поезиафёи хархёара аиуп хёа сыкоуп. Уаднахалоит «Абгёыцкёа» иазптёоу астрофеифёкаашыагы – ааба-ааба цёахёа рыла ишыакёгылоу ажэеинра-ала (аоригинал афёи актэи ацёахёакёа цшьба рфёи арифмакёа еихдоуп (абаб), афбатэи астрофаёкны рифмара ззеибауа афбатэи и ацшьбатэи и ацёахёакёа затёык роуп). Ацсуа поезиа аёоурых аёкны фёакьяфёс иуцы-лом уи аицш зейцшу ма иашьашёалоу аритмикатё шёагазага. Аицгафёи цыпныхёа узитом «Абгёыцкёа» ацакы аицёырхара аганахёала иааирцшуа алшаракёа, амала асахьаркыра-метрикатё хафёырбагакёа зегёи (иаххёап, арифмеифёкаашья) еиламырцхакёа аоригинал дыкёаныкёоит сызхёом. Ус иагёатахымзар кёалап апоезиатё рфёиамта аицгагараан, избанда мыцхёи аоригинал «аилахёашья» шьтыскаауеит хёа ушафёу, ажэеинраала хафёи-дан иумпыцахар ауеит. Апоезиатё рфёиамта дача бызшёак аёкны ацсы ахатцараан иалыршатёуп хаёиётра хёычык, амала афымта аоригинал мырхёашхёашакёа – уи агёагёи, иахылцуа ацхарра аицгагафёи еицёахаратёи. Еицхёгы иазгёастёит, зегёи реицхёа ихадёу – аицгагафёи «Абгёыцкёа» аидеи-тематикатё цакы, автор ифилософия-хшыфзцаратё дунеи шьтёкаауп, афымта иахылцуа аритмикеи аинтонация зфёидеи шыакёырхоуп.

Т. Ацёба иеицгагаратё напкымта излахнарбо ала, аурыс поет-аицгафёи ду В. Жуковски ишыкёаитцёз еицш (Еткинд 1973: 59), апоезиатё рфёиамта аоригинал афёи «имашёыруп», мамзаргыи уеизгыи-уеизгыи иацымзар кёалоит хёа иицхёазоз ацёахёакёа, драфсуан аицгагараан. Убас дныкёеит иара Ф. Тиутчев ирфёиара ихьшёоу апериод иатцанакуа иажэеинраала «Ацстазаара хзыкёанаршёалакгы...» («Чёму бы жизнь нас ни учила...») ацсышёала ианирцёажёоз. Уи лызкуп апоет гёыла-цсыла изааигёазаз, здоуха лашаз ацхёыс – Александра Васили-ицхёа Плетниова. Афымта шыакёгылоуп хё-строфак рыла, аха Т. Ацёба мап рцёикуеит атыхэтэантэи астрофаёкёа фба. Цабыргытёкёаны, аицгагамта уанацхёи, афымта ттёааны иубоит акёымзар, ак агуп хёа хёыцрак изаёаразаалак ухафёи иааиуам.

Чему бы жизнь нас ни учила,
Но сердце верит в чудеса:
Есть нескудеющая сила,
Есть и нетленная краса.

Аңсҕазаара хэҥкәнаршәалаккы,
Агәыҥра ссиркәа хгәы итаңҕым.
Инхоит наунагзатәи амчгы,
Нас аңшзарагы еицакра зкәым.

И увядание земное
Цветов не тронет неземных,
И от полуденного зноя
Роса не высохнет на них.

Нас зегьирзеипшудгьылтә канзарагь,
Ижәѡантәу ашәткәа рахь изцом,
Аенышыбжьонтәи аҕакаразгь,
Азаза ирҕыкәу рҕабазом.

И эта вера не обманет
Того, кто ею лишь живет,
Не все, что здесь цвело, увянет,
Не все, что было здесь, пройдет!
(Тиутчев 1988: 246)

Игәыҥра ахаан иеижызаткәкьом
Еснагь агәыҥракәа ирхыыңшуа.
Абраҕа ишәтуа зегь канзаткәкьом,
Зегьыткәкьа мѡасуам хазлаңшуа!
(Аңьба 1979: 59)

Апоет-аиҕагаѡ иааирдшыз арҕиаратә «хақәитра» хәыч иахкьаны акә-
хоит, сгәанала, иеиҕагамта «Тиутчев икнйтә» хәа хыс изеиҕазгы. Усоуп
ишыкаитцаз ианиааз М. Лермонтовгы И. Гиоҕе иажәеинраала «Аныкәаѡ
уахынлатәи иашәа II» («Wandersnachtslied II») аритмика хада дацәхьатц-
ны ианеиҕеига аамыштыахь: «Из Гете» ахьзитәит афымта. Зыхшыѡтцак
таҳәхәоу Ф. Тиутчев иажәеинраала «Аңсҕазаара хэҥкәнаршәалаккы...»
анаѡстәи астрофақәа ѡба изыхкьазаалаккы аңсуа пхьаѡ дахыбаахеит:

Но этой веры для немногих
Лишь тем доступна благодать,
Кто в искушеньях жизни строгих,
Как вы, умел, любя, страдать,

Чужие врачевать недуги
Своим страданием умел,
Кто душу положил за други
И до конца все претерпел.
(Тиутчев 1988: 246)

Абарт ацәахәакәа ишырхәо еипштәкьуоп А. Плетниова аңсҕазаараҕы
дшыказ, лызбахәгы шырхәоз иааигәаны дыздыруаз ауаа. Убас, иналука-
аша аурыс зиндырѡы, азбаѡ, алитератор А. Ф. Кони лара илызкны иѡуан:
«Глубоко русская во всех своих чувствах, поведении и красивом метком
слове <...> она любила родину сознательной и страстной любовью <...>
Вместе с тем по разностороннему образованию, по тонкому эстетическому
развитию и по глубокому чувству долга в себе и уважению его в других
она соединяла в себе лучшие черты западноевропейского человека.
Непреклонная в убеждениях, мягкая и снисходительная в личных отно-
шениях, безобидно остроумная, она способна была возмущаться всякой
неправдой, которая ее лично и не касалась» (Кони 1914: 291).

Атыхэтэантэи аф-строфак ргэыгэтажыра зақәнаиргаз аиҥагаф – афымта зыхъзынфылоу лызбахә, лыхъз аоригинал афы иахъарбам акәхашт. Убри афнытә, афсуа пхьаф «хықәкылатәи» арт ацәахәақәа («Кто в искушениях жизни строгих, / Как вы, умел, любя, страдать») ззынархада хәа азцаара изцәыртыр фалон, дгәыффыуа дықәнархар алшон. Аха, хәаратахума, уи акәым ихадоу, арафа хшыфзышътра хада зтатәу – Т. Ацъба иеиҥагамта «Афсҥазаара хықәнаршәалакгы...» ихыркәшоу, зцакы гәылтәау рфеи-амтоуп. Зажәа фкоу, зцәахәақәа акырцъара жәафкақәатцас ихырчоу, иара убриамтазгы сахъаркырала ифычоу аурыс поет ипоезиатә напкымта (хатала сзыхцәажәо иажәеинраала излашоу абеиарақәа зегъы) аиҥагафы еикәырхоуп. Ари афымта зцазкуа Ф. Тиутчев ирфеиараамтазтәи апериод хәаакәцауа, Т. Ацъба иазгәеитон: «Апоет ишьтихит абзиабаратә лирикагы ацсабара иазку ихатә илирика афынза. Уи иакәзар фалап аурыс поезиа зегъы афны рацхьаза акәны азфлымхара хада афхәыс лахь ииазгаз. Тиутчев бзиа иибо афхәыс лхафсахьа зааирцшуа иара игәырғареи игәтыхеи алеихәарц акәым, уи (афхәыс) дхытхәаам, зыпсы тоу, иконкреттәу психологиатә хафсахьоуп. Афхәыс адәныкатәи лыпшра-лсахьа атыхра иеадицалом апоет, аха ажәак-фажәак рыла уи иахирбоит ихадоу цъара детальк, ахаан ххы-хгәы итымцуа, афпсихологизм дузза зцоу. Тиутчев ибзиабаратә шедеврқәа, ацсабара иазку илирика еицш, зегъ реиха цсра зқәым тынхоуп ирфеиара зегъы афны» (Ацъба 1978: 4).

Абри еицш иҥаулоу алкаа фатцаноуп афсуа поет ишеиҥеигаз зызбахә сымоу ажәеинраала.

Ф. Тиутчев, ишдыру еицш, ауаа рфеи рацәак даартымызт, зымазақәа зыпсы иатцатәахны измаз, гәытцхеи гәтынчымреи рыла итәыз уафын; игәтыха-жәеинраалақәа ихазы ифуан, гәкычгак изафызан; хкырацәала иҥауаз ахәыцрақәеи ацәалашәарақәеи лассы-лассы ақъаад ахь ииаигон афароуп, егъыс акыпцхь ашфа амфәа аиҥомызт.

«Silentium» (латын бызшәала «Афымтра» аанагоит) – абас ахъзуп аурыс поет ихәыцра цъашахәқәа ирхылцыз, рацхьаза акыпцхь збаз, деицырдыруаг фказцаз иажәеинраалақәа руак (ифын 1830 ш.). Егьырт ифымтақәа жәпак реицш, ари афилософиатә жәеинраалагы зеилкаара ус имариам, «иуадафқәоу» иреиуоуп. Изызку атема акәзаргы, ауафы, еихарак арфеи-арауаф, хаталатәи игәытцха-гәалақәа мырзақәа (игәы иалнахыз афхәыс лызхәыцреи лызхәареи убрахь иналатцаны) рытгәара шахәтоу, ихатара хәаакәызтцәо ифнытцкатәи адунеи, «амцеицш ифахәаны», ихы-игәафы итаршәзарц шаҥаху уазнархәыцуеит. Ажәеинраала «Silentium» захъзугь хымпада убриазоуп. Ауафы игәтыхақәа, изфыхаз ицәанырра цқьақәа рмырзара, фымтрала реикәырхареи рыхьчареи ихымпадатәиу акоуп, избанзар урт азәгы изеилкааран дыфказам¹ – абри ауп иихәарц ииҥаху автор, ифымта идеиа хадасгы иатцоу.

¹ Уи афыза ахшыфцәк изгәакыан Т. Ацъба ихатәгы: инапы итытцыз ажәеинраала «Зда сматәам...» афгы иара иаахтны ихәоит: «Сеилызкаауа ахаан фкалом» хәа (Ацъба 2019а: 177).

«Silentium» Л.Н. Толстои уамакала бзиа иибоз жәеинраалан: «Что за удивительная вещь! Я не знаю лучше стихотворения» хәа дахцәажәахьан ашәкәыѿѿы (Гольденвейзер 1922: 303).

Шьта шәара шәазхәыц,абриакара имариам,аха ицъашьахәу,иахьагы мазала итәу ажәеинраала даеа бызшәак ахь аиҭагара шака иуадаѿу!

Молчи, скрывайся и таи
И чувства и мечты свои –
Пускай в душевной глубине
Встанут и заходят оне
Безмолвно, как звезды в ночи, –
Любуйся ими – и молчи.

Ашьшьыхәа, ҕымтзакәа уцала,
Угәтыха, ухьаа зегь зала,
Урт жәѿан икыдло едәатцас,
Угәатца иакәитны итазас,
Убрака игыла-иҭашәалоз,
Убжыы мыргакәан урзыцшлоз.

Как сердцу высказать себя?
Другому как понять тебя?
Поймет ли он, чем ты живешь?
Мысль изреченная есть ложь.
Взрывая, возмутишь ключи, –
Питайся ими – и молчи.

Ахы злацәырнагои агәы?
Еилкаашьас имоузеи еазәы –
Уара узакәу, уцсы златоу?
Имцуп агәтыха – хәашьа змоу.
Азыхь урѿынтыр ихәашьуеит –
Уи ҕымт уаҕыхәаларц иаауеит.

Лишь жить в себе самом умей –
Есть целый мир в душе твоей
Таинственно-волшебных дум;
Их оглушит наружный шум,
Дневные разгонят лучи –
Внимай их пенью – и молчи!..

(Тиутчев 1988: 44–45)

Угәатца уцстазаара ҭакза,
Угәы дунеиуп – итбааза –
Маза зкыы ҭоуп ицъашьатәны;
Ашыкьбжыы иамхәаеырц адәны,
Еицакра рмыхьырц – урт цәахыз,
Убрака цәымзаны иакыз.

(Ацъба 1984: 35–36)

Композициатә еиҕекаашьала ахазырха-амонолог шьаҭас измоу ари арҕеиамҭа аиҭагараҕыы Т.Ацъба инаршә хиахеит хәа азгәастар сылшоит, атцакы ацәыргараҕе еицш,аформа ашьақәырхараҕыы. «Аҕымтра» апафос хада, аеыртцауларахь, ахатә дунеи аеагәылахаларахь хәа апоет иҕаитцо аацхьара – аиҭага шьахәла ианыцшуеит. Ацсуа цхьаѿ ибарҭоуп сгәахәу-еит аҕымҭа аоригинал зықәныкәо акомпозициатә, асахьаркыра-стильтә принцип хадагы: шамахамзар ацәахәакәа зегьы дасу «рхатә» еидара ирыцтоуп,инагзоу ахшыѿцакқәа шьҭырхуеит,иара убри акәзоуп,сгәанала, аиҭагараан ауадаѿрақәа зегьы ирхыз-иртцыхәаз. (Баша изырхәомызт Ф. Тиутчев «ахшыѿцак апоет» (Фет 1989: 201) хәа.) Шәазхәыц, шака иуа-даѿыз жәацкара зуа анаѿстәи ацәахәакәа ацсышәала «ашьа рылатцара», «ацсы рхатцара»: «Как сердцу высказать себя?» – «Ахы злацәырнагои агәы?»; «Мысль изреченная есть ложь – «Имцуп агәтыха – хәашьа змоу»; «Лишь жить в себе самом умей» – «Угәатца уцстазаара ҭакза»; «Есть целый мир в душе твоей» – «Угәы дунеиуп – итбааза». Ацәахәакәа зегьы хаз-хазы урызхьацшуазаргыы, рҕахәы рхәо иҕоуп, цакыла игәылҭәаауп.

Т.Ац̣ба еиҭеигаз ажәеинраалақәа «Абҭыцқәа», «Апсҭазаара хзықәнар-шәалакҭы...», «Аҭымтҭра» рылагы аҭсуа пхьаф изаатҭеит «Без Тютчева нельзя жить» хәа Л. Н. Толстои иззиҳәоз (ахьарпш аагоуп: Адамович 2018: 131) арҭиарауаф ипоезиатә дунеи амчхареи иҭазаратә напкымтә ачыда-рақәеи. Иаххәар аҭеит аҭсуа поет ибзоурала Ф. Тиутчев иажәеинраалақәа аҭбатәи апсҭазаара роут хәа. Урт «ргәылыршәараҭы», ираҭсшәаны рыҭаҭараҭы Ац̣ба иацлабра уадафуп. Ажәакала, аурыс Тиутчев диатцахом аҭсуа Тиутчев.

АЛИТЕРАТУРА

Адамович 2018: Адамович Георгий. Собр. соч. в 18 томах. Том 11. Литература и жизнь. М.: Издательство Дмитрий Сечин, 2018. 689 с.

Ацнариа 1982: Ацнариа Владимир. Аҭышыбжьонк рыбжъара. Ажәеинраалақәеи аиҭагамтәқәеи. Аҭәа: «Алашара», 1982. 148 д.

Ац̣ба 1978: Ац̣ба Таиф. Зегытцәҭы мҭасуам хазлаҭшуа (Ф. И. Тиутчев диижҭеи 175 шықәса атҭразы) // Апсны ҭаҭшь. Аҭәа, 1978. Декабр 6. Ад. 4.

Ац̣ба 1979: Ац̣ба Таиф. Амҭа иқәу. Ажәеинраалақәеи апоемақәеи. Аҭәа: «Алашара», 1979. 160 д.

Ац̣ба 2019а: Ац̣ба Таиф. Аизга. Ұ-шәҭәыкны. Актәи ашәҭәы: ажәеинраалақәеи апоемақәеи, ахәыцқәа рзы ажәеинраалақәеи апоемақәеи / Аиқәыршәара, аҭхьажәа В. А. Кәағәаниа. Аҭәа: Апхәынтшәҭәыжьыртә, 2019. 792 д.

Ац̣ба 2019б: Ац̣ба Таиф. Аизга. Ұ-шәҭәыкны. Аҭбатәи ашәҭәы: аиҭаҭақәа, ажәабжьқәа, астатиакәа, амшынцә, агәалашәарақәа / Аиқәыршәара, аҭхьажәа В. А. Кәағәаниа. Аҭәа: Апхәынтшәҭәыжьыртә, 2019. 896 д.

Гольденвейзер 1922: Гольденвейзер А. Б. Вблизи Толстого. Т. II. М., 1922. 488 с.

Зантәриа 2014: Зантәриа Владимир. Иалкаау. Ажәеинраалақәа, аиҭаҭақәа, апародиақәа, аепиграммақәа. Аҭәа: Апхәынтшәҭәыжьыртә, 2014.

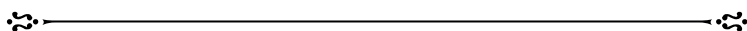
Эткинд 1973: Эткинд Е. Г. Русские поэты-переводчики от Тредиаковского до Пушкина. Л.: Издательство «Наука», 1973. 249 с.

Кони 1914: Кони А. Ф. А. В. Плетнева // Русская старина. Санкт-Петербург, 1914. № 2. С. 292–293.

Тиутчев 1988: Тютчев Ф. И. Стихотворения. Письма. Воспоминания современников / Сост. Л. Н. Кузиной. Вступ. ст., коммент. Л. Н. Кузиной и К. В. Пигарева. М.: Издательство «Правда», 1988. 478 с.

Фет 1989: Фет А. А. О стихотворениях Ф. Тютчева // Русская критика эпохи Чернышевского и Добролюбова. М.: «Детская литература», 1989. С. 194–208.

Чачхалиа 2019: Чачхалиа Денис. Поэзия отражений. Переводы из абхазской, русской, грузинской, немецкой и литовской поэзий. М.: АК-ВА-Абаза, 2019. 303 с.

АПОЛЛОН ДУМАА

АПСУАА АЖӘЙТӘТӘИ РЦАСҚӘАК...

Апсуаа ажәйтәтәи ҳтасқәеи ҳқыабзқәеи ауафңсы иуафәра хартәааны ишыақәгыларәф даараза акыратәнакуан. Хмилаф ажәйтәан ақхәыс даа-згызғы, хатә ицозғы, аргамә афны еибабаны, игәақхейбашыар акәын рыпсәзаара анеилартоз, ранацәеи рабацәеи ақәшахатны афхәара артон. Убри азын акәын усқантәи аамтаз иаңыртоз аґаацәара анагза-ра ду замаз, аңсытбарак еиңнамырқьозар хаз-хазы рхы дырхомызт. Ақхәысхәара ицоз арңыс азәы, ма шыңыа ифызцәа аашытыхны, игәақхоз ақхәызба лґаацәа ирґаауан. Ауҳа иаангыланы ирылақхьон. Зхәара иааз лысасдылашыа, лыстол рхиашыа иахәаңшуан. Зхәара иааз ақхәызбагы лыхьзала имфәхытцыз арңыс ихымфәаңгышыа дацкларшуан. Астол афы ихымфәаңгышыа, ицәажәашыа, итәашыа, игылашыа ухәа дызтааз аґаацәа зегы хшыфзышытра артон. Рызғаб лбаразы имфәхытцыз рымахәра даңсоу даңсаму гәартон. Ажәакала, нақаақгы еибадыруан. Абрақа иазгәатәуп афганкгы ажәлеи, абшытреи, рынхаратә тагылазаашыагы ишахәаңшуаз. Уи зегы ирыцкны ирыңхьазон.

Убас хар змамыз аґаацәарак рфы рызғаб лхәара ирґааит. Ақхәысхәара иааз ижәлагы, астол афы ифызагы иаргы рхымфәаңгышыа ргәаңхейт изтааз аґаацәа. Ианша ашыжымтан қсыуатцасла пату рықәтцаны инаскәаргейт. Ианчыжәлоз, қсыуатцасла зхәара иааз ақхәызба лхәара иааз иқамчы илыркыр акәын дылгәақхазар, иқамчы илмыркзейт. Уи ала дшылгәамқхаз реиллыркааит. Ус ишықаз, ақхәызба бзиа илышытало рацәафымзи, лбара хәа даґеа шыоуқы рґааит. Уртґы пату рықәтцаны иры-дыркылейт. Адырфәены ианцоз ақхәысхәара иааз данчыжәлоз иқамчы наганы илырkit. Дара анца ашытахь, азғаб лаб иңґа иқалтаз игәамқхакәа иңшәма длазтааит: «Ақхәа иааз шытралеи нхаралеи дейқәшәан, уи мап ицәкны, жәлала иафцамыз дзалылхызеи?» хәа. Ан лыңґа данлазтаа, аңґа ус аґак қалтейт: «Ақхәа иааз жәлала дейғьзаргы, дызлаугәамқхашаз-гы идызбалеит, ауҳа зқатәара хәа иангыла, хәафны аатра дырцәаакит. Ақамчы зыстаз ифызагы иаргы хгәара аңтыт ицейт», – лхәейт заңсуара харакыз ақхәызба.

АХНЫҚӘАШЫА ИАЗКУ АЖӘАБЖЫК

Апсуа ихнықәагышыа, итәашыа, игылашыа, ихы хатыр ақәдашыа да-ныхәыцыз инаркны илараазон. Адәахыгы, афны афныцқагы ахымфәаңгышыа қшза дақәшәо драазон, даґеа милақ афы иқам ацәафала. Апсуара

аныкәгара ицъабаауп, хәара атахума. «Иаашьо аңсуара изныкәгом», – рхәон хабатәа. «Аңсуара – җадароуп, аңсуаумра – лагъароуп», – рхәон даҗазныхгы. Убри зырцабыргуа хтыск салацәажәарц ауп истаху.

Хынҗажәижабатәи ашыкәскәа раан акәын. Хгәыла чкәын иабхәараа иңхьон. Иаб дааины дсыхәеит, ачарахь сычкәын иҗызцәагы иаргы раңхьа угыланы усызрыцца хәа. Ачара ахыкәу иабыкәу хәа саниазцаа, Ткәарчал ауп ихәеит. Хәааибатан, ачара аены иныкәыршәны ачара ахыкәз аҗнатаҗы хнеит. Ачара зуаз аҗната аҗацагы дааргеит. Ажәак ала, ари ачара ду сасцәаны ирымаз аҗаца лҗызцәеи хареи хакәын. Егьырт ауа-аҗынха, аҗызцәа, агәылацәа ракәын. Шәааи, шәнапы азы ақәышәтәа рхәан, сасгы пшәымагы хәибарпшны, хнапы аазәзәаны, ашәаңа хныҗа-леит. Ханнеи нахысгы сылаңш иқәшәахьан бырг пшзак, аңсуауа маҗәала еилахәаз.

– Шәаала, дад, шәара амахә иҗызцәа, – ихәан, атәарта дныбжәалан иҗынеиҗеит. – Аихабы уара уакәзар, усышәталаны уаала, дад, – ихәеит.

Ари еиңш абырг ду идтәалара аңсуауала иңхашьароуп сгәахәын, хамтак сәааныскылеит. Иара игәеитан: – Дад, уззаангылаз еилыскааит, аха иахьа уара унапы иану, уаазышәтыз рганахьала усыдтәалеит хәа егьамазам, – ихәеит.

Ажәак ала, сыстатус исымоу идтәалара азин сынаҗеит. Уи адагы, абы-ргцәа рыдтәаланы рацәажәара бзиа избоит ианакәызаалакгы. Иухәар алшоит, аены исыкәҗеит хәа. Зеггы ханеидтәала, шәнапы ашәыркы дад-раа ихәан, акрыфара хналагеит. Анцәа улыңха хат хәа дныхәаныңхьан, сара даасазцааит, иужәлоузеи хәа.

– С-Думаауп, – схәеит.

– Нестор уизааигәоума, дад?

– Ичкәын соуп, – хәа, аҗак наистеит.

Дәагылан, саргы сәагылеит.

– Ухы саргәзи, дад, – ихәан, схы даагәзын, – ушәта утәа, – ихәан, сааи-ваиртәеит.

Саби иареи шеиҗызцәаз, есышыкәса ашьха ишеикәшәоз, иңха, хара хауа Гәарзалиа Елизбар дышимоу азаарыгза ажәабжькәа сеихәонацы, хәаңхьа, аҗатәартаҗы, уаа җажәаҗык ракара иааганы аҗарацәа аахәады-ртәеит. Сааткгы цкәа итәамызт. Аканч амжәабагь анрыларыңсалак ишы-рфо еиңш, аанҗасрак камтазакәа, ажәажәахәа краарфан, иаагылан ицеит.

– Цкәа уацәажәаха аасырымтеит, арт ауаа млагацәа, иабакылыргеи. Анцәа цәгыара рыкәимтааит, – ихәан, аилыргаҗ илабашьа кны ибжәагы-лаз дааиңхьан, – дад, хәаңхьа аҗатәарта иамоу адәахьы идәылганы ига. Сара иуазхәо стынхоуп, Гемуа Темыр соуп, хасасцәагы рхәы җыцымтала иаажәга, – хәа идитеит. Иажәа җамтәкәа, аҗатәарта ндәылган иргеит, аҗатәгы ааганы ихамтадыргылеит. Ихьзи ижәлеи анихәа, сгәы иаахәеит. Избахә сахәхьан, аха дсымбацызт. Иааины астал икәыз ицәырхәны ицаз ирхихәан, ацәажәара дналагеит.

– Акәа сыкан, ақалакь аҗы автобус ааныркылан, Ткәарчалка иаауаз сынҗалеит. Автобус азна ауаа җатәан. Атәарта смоузт, атәарта амаакәа кны

саагылеит. Сахыгылаз аңсыуа матәала деилахәаны хатцак дтәан. Иварафәы, аңенфьыр аганахь, згаб қәыпшк дидтәалан. «Уааи стыңафә усыртәоит», – ихәан, сахьихәаңшуаз, сара сааста деихабны дызбан, исымуит. Иареи сареи ҳаиңәажәара итәаз зегьы ирахауан, аха сьдмыртәеит. Сзыртәарц зтахыз идтәалаз, есқынагы адәахьы дыңшуан. Азәгы симыртәошәа аниба, идтәалаз азгаб ус леихәеит:

– Хәычык бәагылар, хзықәтәоу атәартә хаахан дхартәап, – ихәан, афьыңагә анаагыла, атәартә хәычык иааскьахған, хахфьыкгы ҳаидтәалеит. Иареи сареи ҳаибадырит. Д-Ажьибан, Гәдоутатәын, иңкәын ашахтафә аус иуан, ибара дцон. Сара усқан 83 шықәса схьтцуан, иара фьшықәса рыла дсеитбызаарын. Автобус ықәха ицон, иареи сареи автобус итаз афәрацәа рхымфәаңгашьа хзымбатәбарахан ҳаиңәажәон. Ҳаиңәажәарагы рахауан, аха лкаак қарымцеит. Сара ус иасхәеит:

– Ҳара ханфәрацәаз, аламыси аихатцгылареи, апатуеиқәцареи ихәмаз аңхастахара иафүшәа збоит, – хәа.

– Ииашоуп иухәо, ҳара ламысла ххы зныкәахғоз, ханацәа ргәыхәңы хшыла храазон. Ҳанацәа рыламыс халалеит. Уажәтәи афәр ранацәа ргәыхәңы хшы рфәмтазакәа, ажә ахшала ираазан, ажә ламыс шьтырхит, – хәа сеихәеит убри ахатца. Иихәаз иашамзар, ара ҳаңхьа итәаз рыкры-фашьа умбеи. Аңсуа ас крифазом. Чароума, цсхәроума сахьыкәзаалак, афны саннеилак акрысфоит. Аңсыуа цасла, асас амла дшакуа аңшәмацәа идирбазом, ихәы иртәгы зегьы ифазом, – хәа сеихәеит абырг лаша.

АН ИЛЕИПШХАЗ АПҲА

Аңсуаа рфәы ажәйтәан ус ишабалак аңкәын аңхәыс диҳәомызт. Лышьт-ра ибзианы итыртцауан, лани лаби рхымфәаңгашьақәа еилкааны акәын атаца дшааргоз. Ан «зкалт ласу» цхәысзар, лыпхәгы ус дқалоит хәа, уи афьыза атаца рыфны дыфнанагалар ртахымызт аңкәын итаацәа.

Убарт реиңш ажәйтә икәз аңсуа қабзқәа еилымкаакәа рныкәымгара, ирацәафны иахьнархәхьан ихәфсхьоу абицарақәа, иара уажәыгь иуцы-лоит ҳазтагылоу аамтазы.

Аңсуаа ахаангы атаацәаратә хәоуеиқәшәара ахылаңшра бзиа азыруан, ламыс цқьала атаацәа рыхныкәгарафә. Хыхь иңәыргоу атаацәаратә цстазаара иахамтгыло, мамзаргы уи иацу акәаматцмарақәа аңхьака ишырпырхагахаз атәы ахәоит, иахьатәи аамтазы, кытак афәы иқалаз хтыск.

Хатцак ипхәыс «адәахьы» дыңшуа далагеит. Лхатца илытидыраан, атызшәа роуит. Иабхәа дипхьан дааигеит, ипха лхымфәаңгашьақәа зегь иирдырит, уаха ишзеицнымхоз иеихәеит.

– Дад, иухәаз саҳаит, уи хьаас икаумцан, лангы лара данлықәлаз, уигьы ус дықан. Лықәрахь дааиуа даналага дакәыцит, – ихәеит абхәа «хазына».

АБЫЗШӘЕИ АҢСАДГЫЛИ, АЖЫ АНАПХЫЦИ РЕИҢШ, ЕИЛАРСУП!

Аңсуаа иһадараны иһыһыргоз рбызшәеи рыңсадгыл абзиабарей раһын. Ишдыру еиңш, абызшәа аһыһам аһынтқарра зыһалазом... Харт зқышықәсала аһынтқарра змаз, аһыра һамазамкәа һмилат еикә-зырһаз, һазһаз Анцәа ду дһацхраазар акәһап. Абри аиңш атәыла ңшза ажәйтәзааһыс һаһьз зһу аһыра аһау, һбызшәа һазына еикәһмырһар иаһьа уажәраанза иаһһылаңшһу иһатәеишһарыма? Хара иаһьа иһамоу һмилат шәһыһәцәа дуқәеи, һтдарауаа абызшәадырһәцәеи ирыбзоураны адунеи һадыруа һһалаһьейт. Хара һмилат һәың акәым, амилаң дуқәа һра-цлабуа аһынза. Аңсуа бызшәа һынтқарратә бызшәоуп конституциала. Аһынтқарра аһада иусбарта инаркны аиңбыратәи аусбартақәа рһынза һбызшәала һаһлароуп, һусқәа һаһагзалароуп. Убри азы аһылаңшра гәгәа аһаһны иһаңһьазойт ачынуаа рһанаһьала. Аңсуа бызшәа аһарһә-ра аһаһу һәа ацәажәарақәа ыһоуиһьтә акраатцуйт, аһа иһаңоу зынза имаңзоуп. Изымһаңаһамгой һбызшәала апарламент аилатәара, еһьирт аһынтқарратә аизарақәа 90% еиһаны аизарақәа имһаңызгой алахәы-лаңәеи иаңсаңәазар, иаһьаңсаңәоу аһаи уи аһыза аһаңһықәра ду зцу аусурахь иһагз?!

Аһар рбызшәа рһаштуа аһынза иһалаһьейт, уи зһьиртааз һыһь иһәоу амзызқәа роуп. Сара уаһ быргк иаһасабала, ақалақь аһы саһьыһәо аһар рһанаһьала ңшышәак саһазом, убри азын даараггы сгәы снарһуйейт. Анцәа иһынтә, һ-телеһәаңшрак һамоуп, аңсуарей абызшәеи ирызкны адырратарақәа еиңәалатәуп. Убри зеггы аңсуа идеология иадһәалаза-роуп, иаһьа идеологияда һаанһаны һаһоуп. Иһамзи аамтақәак, арадио ада һаззызырһуаз акгы аһаһамыз, һас иаһьа иһаһьзей? Хара абиңара аиһабаңәа, Асовет аамта аан аңара зтаз, аус зухьаз аидеология амч иаһаз һаһаанһы ибзианы иаһдыруейт. Иаһьа ашһол аһь имһыһәо иһадыркны аңарақәа иртоу рһынза аинтернет итоуп. Уимоу, рһаңәаггы рабаңәаггы аинтернет иадтәалоуп, уи ауп иаһьа идеологияс иһамоу һауаажәлар рһы. Аинтернет иамоу абзиарақәаггы раңәоуп, аһа уһәансһәанһәаһәа рымһа аанартит. Хажәлар, һмилат қьабз чыдара һазыһақәа рһыңан, интернетла аһынтәа еиһәыдтәалара модартейт, һазтаһугы һазтаһымгы аңһауа. Ари даара ишһамжһымдырһы һәәа-һжһы иалалейт, һқьабз қырбыққәа аңанарзуа аһынза. Ажәакала, һбызшәа һаһылаңшһы еикәһарһаң, һбыз-шәа еикәһар, һ-Аңсадгылгы еикәһойт, һыһь ишаһһәаз еиңш, бызшәада аһынтқарра зыһалазом.

Әааныбзиала шәнейлааит һбызшәа пату ззақәу зеггы!

АТӘМБАРА ИАЗКУ АЖӘАҚӘК

Атәмбара зхылҗаауа, иаидкылан иухәозар, ахымдырҗагыра ауп, иара илшо ааста еиханы зхы збо. Егьырт икәшамыкәша иҗоу ауаа дреи-гьушәа ихы анибалак, дрықәыгәғәаргыи цәгәа имбо далагоит. Ус иҗоу аҗазшәа бааҗс иакәым амәахь дышкылнаго азы ахәыцра имазам. Ас еиҗш иҗоу ахымәаҗашәа змоу ауааы дызлоу ажәлар аргәамтцуеит, агәынха-рақәа рахь икылибагахьеит азәыршы.

Хаталатәи ауааҗсы илоу хыхь ихәоу аҗазшәа бааҗс ахәынтқарра иа-наҗазшәахогыи җалахьеит аҗоурых аҗы. Ус еиҗш иҗоу аҗыхаракра зҗазшәа иалоу ажәлар рхадарахь днагатәзам. Иара имоу аҗазшәа ахәынтқарратә җазшәахыи аиагара иеазикуеит. Иаахҗап аҗоурых иахамыштүа аҗыхара-кра ирхылҗаааз аибашьрақәа. Европатәи ахәынтқаррақәа иреиханы зхы зыҗхьаз афранцызцәа тәамбашақә Урыстәыла ианақәла 1812–1814 ш. раан рнапхгаы Наполеон иргыи иаргыи ирыхьыз хамдыруеи! Анаәстәи адунеи зегыи знапахыи иааганы ахра азызурц зтаххаз анемеццәа рхада Адольф Гитлер ихыиз! Хыхь зыхьз хәақәоу ркәал итагылаз Қы-рттәыла ахадацәас иалырххьаз: Гамсахурдиа, Шевардназе, Саакашвили ирыхьбақәаз арыцхара дуқәа ажәлар зтадыргылаз аҗоурых иахаштүама?! Абарт ақәылаәцәа еиқәыҗхьазоу Саакашвили ида егьырт ирыҗсышьахаз, рыжәлар рҗы хьыз рымазамкәа иаанымхеи! Иара ани зыҗсы җоугыи егьырт «иашьцәа» еиҳабацәа реиҗш иоуазар акәхап аҗсышьацәгәа! Аҗсуа жәаҗқа иалоуп – «Ацәгәа зуа, абжа изыҗшуп» хәа ирхәо. Абжара аҗынзагыи иаанхама, рхәынтқаррақәа җақәаны иаанырмыжьи! Убартқәа зегыи ирхылаҗшуа хазшаз дыҗами, уи дарбитруп зегь хзы. Ацәгәара җазтцаз цәгәаҗсышьа ииҗоит. Убарт ахамҳаҗагәаәцәа алызхыз рыжәлар рами! Ахара зегь раҗхьа изыдтатәу иалызхыз ажәлар рами? Ажәакала, атәамбара злоу ауааҗсы ахәыцра иацәыхароу иоуп, хшыәлагыи ихараку адырра змам иоуп... Анаәасан, иахьатәи аамтә хазтагылоу ала хәхәаҗ-шуазар, Америкаа иалырхыз ахәынтқарра ахадас ауаа бырг, иара иихәо ахәынтқаррақәа зегыи иқәныкәаларц зтаху, Европатәи ахәынтқаррақәа урт рыхшыә ала ахаҗшьгарақәа җазтцә, Украинаа рхадас иалырхыз, цаса атеатр аҗы клоунс иҗаз роума Урыстәыла дузза атәазымбо. Урыстәыла цьара иахьшо, цьара иахьыхәло ахәынтқарра ду иақәларгыи цәгәа ирбом. Хыхь ихәоу ахәынтқарра ахадацәа иҗсхьоу ирыхьыз рыхьуеит хымды-рҗагыарыла Урыстәыла ианақәла.

ХАЖЭЛАР ТЫНЧ МӨАЛА РЕИЦНЫКЭАРА АПХЬАКА ИАХЗАЛЫРШОМА?

Аханатэ аахыс апсуаа атэца аанкыланы ххы ханақэныхэоз, апсуа ида Апсны апшэма даумтан хэа Анцэа хихэон. Хзыхэоз Хазшаз иёапхьа, хачкэынцэа гэымшэақэеи иареи рыбзоурала ианхартэ, иахьа хазтагы-лоу аамта уадаф аёы угэы унамырхьыр залшом. Амца шоура иалтцыз, ағажымга ииааиз хмилат хэыцы ламыслеи уафралеи амилатқэа ирапыз-гоз, абас хажэлар еифэшаны лахьынцас изхаузеи?! Згэы иаанагодаз аибашьраан хажэлар азэыкны иказ аиааира анахга, азхатцара анхау, ахэынтқаррақэа иреихау ахьз ала, иаахтэаны иухэозар, ххы хзахылампы-шит, ххы хзазымиааит.

Хара хазэхьатцит апсуаа нацьнатэ аахыс иныкэыргоз аклассикатэ казшы атрадициақэа. Уи хара апхьака хзырзго акакэны ихапхьазом. Абгыжэхэа иткэаны ацэажэара хара хмилат ирказшыамызт! Ус еипш иёоу ахымфэпгашыа апсуара ланаркэуеит. Атэым милат ирфэхтэааз ахныкэ-гашыа, хара хцэа-хжыы иаламыз акоуп. Икэпаны Ахэынтқарра ахадарахыы анеира 20 ш. раахыс хазёу хакэытцроуп, иёыцу амилатцас иапшыахгаз, хабэцэеи хабдуцэеи ихалараазахьаз патуеикэтцарыла реицэажэара, ла-мысла ахымфэпгашыа харзуа халагеит. Иахьа имфэпысуа иаахакэыршаны агеополитика ицо хазхэыцхьоу?! Апартиакэеи ахеидкылатэ еифэкаарақэеи иёоу, иааидтэаланы планк шытырхыр Апсны иахэо, ажэларгыы табуп хэа рарымхэари! Цанцаны аибафара шэаакэытцны, иахьа ачымазара баапсы Адунеиаё икалаз апсытбарақэа уи ачымазара иахкэаны ихаухьоу 550-оык ауаапсыра рыпстазаара иалтцхьеит. Ажэлар инхои ипсызи рхыпхьазара гэаутар, процентла иахгозар, Апсны апхьа игылоуп.

Хара хазхылтцыз абыргцэа патукэтцарыла ирыдыркылон, иахьа ихамоу еипш аилибамкаарақэа зыбжэалоз ауаапсыра, ирабжыыргозгыы иахатц-гыланы ирыдыркылон. Убри акнытэ, Абыргцэа ххеилак ахэара шэахтоит хэоуеикэшэарыла аицныкэара, хауаажэлар аринахысгыы ауадафара иакэшэмыршэарц.

ЦЪАМБУЛ ИНЦЪГИА

АПЪСУАА РШӘАГА-ЗАГАҚӘА (ауафы имаха-шьаха иадхәалоу)

XXI ашәышықәса ашҭа хҭоуп, апҭсуа тҭаарадыррагы аҭиара иаҭуп. Иазгәатәтәуп, ишмаҭым агәцаракра зҭаху, итҭаатәу атемақәагы. Урт рхыпҭхьазараҭы иҭоуп апҭсуаа жәйтәнәтә аахыс рхы иадырхәоз ашәа-га-загақәагы.

Харт иахьа зеипҭшла ххы иахархәоит, адунеи аҭы иалагалоу, итҭы-шәынтәаланы ишьақәгылахьоу аметрикатә система. Апҭсны уи еихарак аҭиара аиут XX ашә. актәи азбжазы. Аха апҭсуаа рхатәы шәага-загақәа рымамкәа иҭаларызма? Хымҭада ирымән! Ари атема атҭаара шамахак иамоуц. Иҭамам амонографитә ҭазшьа змоу атҭаарадырратә усумтагы. Уи зыхҭьо амзызқәа маҭымзар акәхап, аха ихадақәоу ируакуп хәа сгәы иаанагоит, ххы иахархәаша ахытхыртәқәа рхыпҭхьазара ахьхәақәтҭоу, еихарак, иахныруеит афыратә хытхыртәқәа рмачра.

Егьа ус иказаргы, апҭсуа тарауаа ари атема гәцарарымкыкәа иҭаларызма? Цабыргны, апҭсуаа рхы иадырхәоз ашәага-загақәа ирызфлымхау дыруазәкуп атарауаф Арда Ашәба. Аматериал аизгара дшаҭу хәицәажәарақәа руак аҭы исеихәеит. 2017 ш. апҭсуа тарауаа Борис Цьонуеи Сима Дбарпҭхәи азфлымхара ду узцәырызго рыстатиа «Заметки о времени и пространстве в традиционной культуре абхазов» захьзу, апҭсуа тҭаарадыррақәа р-Академиа итҭажьуа аусумтаҭы иркыпҭхьит. Ааигәа, хәицәажәараҭы атарауаф Сурам Сақәниа исеихәеит апҭсуаа ршәага-загақәа ирызкны Станислав Цәыцьба астатиа бзиа шифхьаз. Аха рыцхарас иҭалаз, уи акыпҭхь амбеит, иахьазы, иахьыҭоугы ахәара уадафуп ихәеит. Иҭалап, иахьысзымдыруа иахььаны, ари аус даҭны азәы дысцәыбжьахазаргы. Саҭарымтәаит.

Апҭсуаа ршәага-загақәа ирызку аматериал хықәкыла аизгара саҭуп 2005 ш. раахыс. Еизызгахьоугы маҭым. 2011 ш. Д.И. Гәлиа ихьз зху Апҭсуа-тҭааратә институт аҭы, ари атемала ажәахә сыманы сықәгылеит. Ускан, атарауаа исабжьыргеит уи атҭаараус иацытҭарц. Ус иагыҭастеит.

Ххы иахархәаша ахытхыртәқәа рхыпҭхьазара шхәаақәтҭоугы, «Аеы-шәара, аус иабжоуп», — рхәоит. Апҭсуаа рхы иадырхәоз ашәага-загақәа ирызкны, уарлашәарла акәзаргы, еиуеипҭшым атҭаарадырратә усумтақәа рҭы, цәахәак иадамхаргы иахьупҭылақәо ыҭоуп. Иара убас, ари азтҭаара атҭаараан атҭак ду амоуп апҭсуа жәлар рҭоурых, ркультура, рынхашьа-рынтышьа, рыбзазашьа, ркьабз, ртҭас ухәа рымазақәа еидыҭәшәаланы гәашьара рзызуа апҭсуа бызшәа. Атҭаара усаҭ иуртҭо рацәоуп апҭсуа жәлар рҭаҭыц хәамтәқәа, иара убасгы, ажәаҭьҭақәа. Ицхыраагзоуп ажәарқәа рҭы иупҭыхьашәо антҭамтәқәагы. Атыпҭ чыда ааныркылоит, ишьҭысхьыз азтҭаара иазку, аинформантцәа рдыррақәа. Апҭсуа шәҭәыф-

цәа ракәзар, рсахьаркыратә ҫымтақәа рҕы, иахьакәнагоу атыпҕкәа рҕы ахархәара рзыруеит аҕсуаа ршәага-загақәа. Арт ахытхыртақәа зегьы реиҕыбаара иалтшәоуп ари атцаарадырратә усумтаҕы. Жәахәарада, уи интырхәыцааны аҕсуаа рхы иадырхәоз ашәага-загақәа зегьы аныпҕшзом, уи аҕыза ахыдтаҕы шытысымхит, сызлацәажәо, ауаҕы имаха-шьаха иадхәалоу затцәык роуп, уи аҕынҕы ак сцәыбжьамхакәа иҕаларым.

Ишдыру еипҕш, ашәага-загақәа тызтаауа анаука метрология хәа иашьтоуп. Метрология бырзен ажәоуп. Уи ҫ-ажәак рыла ишьақәгылоуп – «метрон» – ашәага-зага, «логос» – ажәа, атцаарадырра, атцара – цхыраа-гзатә тоурыхтә матәаруп, абасеипҕш иҕоу ашәага-загақәа – аура, атбаара, акапан, атцакыра ухәа – ртоурыхтә ҕиарамҕеи реидхәалашьеи тызтаауа. Метрология хықәкыс иамоуп еиуеипҕшым ажәларқәеи ахәынтқаррақәеи рхы иадырхәоз ашәага-загақәа рыхьзқәа рышьақәыргылара, урт рытца-ара, реиҕырпҕшра, рышьақәгылара атоурых азгәатара, реидхәалашьа аарпҕшра, иахьатәи ашәага-загақәа рҕырпҕшра ухәа. Иара убасҕы, метрология хықәкыс инанагзоит азеипҕш хархәаразы ирыдыркылаша ашәага-загақәа рышьақәыргылараҕы.

Метрология, цхыраагзоуп, еиуеипҕшым аҕыратә хытхыртақәа ранализ аҕатцараанҕы. Уи ала ишьақәургылар алшоит аҕыратә хытхырта анапҕтаз аамта, иахьапҕтаз, иану ииашоу имцу.

Метрология иамоуп ахатәи хытхыртақәа, иара убасҕы, урт рытцаара аметодика шыакәнаргылоит. Ас еипҕш иҕоу ахытхыртақәа рахь иатцанакуеит – еиуеипҕшым ашәага-загақәа ртәи зну аҕыратә хытхыртақәа, архитектуратә ргыларақәа, акапангақәа, аҕараҕырпкәа ухәа еҕьыртҕы.

Иаххәар ауеит метрология ажәйтәан ишьақәгылеит хәа. Ауаҕы им-шәакәа-имзакәа аҕнқәа изыргыломызт, абцъар изыҕатцомызт, аматәа изызахуамызт, еиуеипҕшым амыругақәа инапы изытцхуамызт. Урт зегьы шәага-загақәак рызпҕитцәон. Анаҕс, еталонк (фр. etalon – образец, ақәырпҕшыга) иаҕызахон.

Аитныпҕсахлареи ахәаахәтра уси ажәларқәеи ахәынтқаррақәеи рыбжъара ианыҕеи, зеипҕшла зегьы рхы иадырхәаша ашәага-загақәа ртаххеит. Рапҕхьатәикәа, инықәырпҕшшәа иҕаз аилкаара рыман, ирзыпҕцәамызт ихәаакәтцоу еилыркаагақәак.

Зегь рааста ижәйтәу ашәага-загақәа рахь иатцанакуеит ауаҕы имаха-шьаха иадхәалоу. Урт, ауниверсалтә ҕазшьа рыман, шамахамзар, ажәйтә жәларқәа зегьы рхы иадырхәон, ирыман рхатәи хьызқәаҕы. Ас еипҕш ашәага-загақәа рхы иадырхәон аҕсуааҕы. Иахьаҕы, урт рыхьзқәа дырны, зхы иазырхәо рхыпҕхьазара рацәамзарҕы, иҕалап хәа хҕеи иаанагоит.

Аҕсуа бызшәаҕы еикәханы иҕоуп ашәага-загақәа ирыдхәалоу ажәакәа маҕымкәа: ашәара, азара, аура, атбаара, агылара, ахышәара-атышәара, ажәпара, атцаулара, атцакыра, аназара, ахи-атыхәеи, акапан, акапанга, ахьантара, ашәпара, аҕазара ухәа убас еҕьыртҕы.

Ауаҕы имаха-шьаха иадхәалоу ашәага-загақәа, сгәанала, еихушар ауеит хпҕаны:

Ауафы инапы, имахээр аура иадхэалоу.

Ауафы ишыапы иадхэалоу.

Ауафы ихэамц иадхэалоу.

Ауафы инапы анацэкьарақэа, апышышэала ирымоуп рхатэы хьзқэа: Анацэкьыс (мизинец) ахьз шыақэгылоуп ѿ-ажэак рыла – «анацэа», «акьысра». Иаххэап, ари анацэала апыхэыс ашэ аца иакхьоу иамкхьоу алагэалтон, лнацэкьыс ачуан изаакны, лнацэала далакьысуа. Изныкымкэа уи сыла иабахьейт санду ианыкалто.

Азыгнацэа (безымянный) ахьз шыақэгылейт хэа сгэы иаанагоит, апыхэыс илыбзоураны. Ишдыру еипыш, апысуа тыпыхацэа ишихэычыз ирылараазон ахэса инарыгзо аусқэа. 15–18 шықэса зхытцыз апыхэызба, афнуқэа ртэы лдыруазар акэын. Атаацэара далалар, зегьы дырзыхиазар ахэтан, мамзар, лара леипыш, лани ландуи рзы ихьымзгын. Апыхэызба дпыон, дысуан, дхахон, аматэа лзахуан. Азыгнацэа шыақэгылоуп ѿ-ажэак рыла: актэи «азыг» - иаанагоз азахра, азахыга мацэа амацэаз зхартцоз акэын (анацэа иахартцоз – наперсток), «нацэа» – анацэа.

Агэыбжынацэа (средний палец) – анапафы агэтатэи анацэа.

Ақэырпышыга (указательный), еиха ихьшэаны – **ахысга нацэа** – ари анацэа ахьз ишахэо еипыш, акы ауафы дызлақэурпышуа, излаиурбо ауп иаанаго. Ахысга бпыар анцэыртц – ахысга хэа ишыақэгылейт.

Анацэхыб (большой палец) – апышынацэак зхыбуа ауп иаанаго. Ирхэоит, иара убасгьы – **анацэаду**.

Анацэхып, анапхыц (ноготь) – Анацэақэа ирықэу, амфеипш икьакьоу ирыхьзуп анацэхыпқэа. Анацэхыпқэа хырффаны икахапсо рзыхэан иаххэоит анапхыц.

Харзаатгылап ауафы инапы иадхэалоу ашэага-загакэа. Еитцоу афынтэ еихау ахь хэынаххап

Анацэхаркэара – ари ашэага рхы иадырхэон ашэара зтахыз еиуеи-пшымы аусхккэа знапы рылакыз зегы. Уи хэычын, иманшэалан зегь рыла. Еихарак рхы иадырхэон ақэырпшыга нацэа. Нацэхаркэарак, ѿ-нацэ-харкэарак, х-нацэхаркэарак – анацэа аура артэон.

Амацэ (анацэа, аха ара анбан «н» анбан «м» ахь ииасит) – мацэк, ѿ-мацэк, х-мацэк, пшы-мацэк. Апсуаа, шамахамзар, хэ-мацэк рхэомызт, избанзар хэ-мацэк – мафак артэон. Ари ашэага ауреипш, ацауларагы аларшэон. Иаххэап, акыцзра аус знапы алакыз аказа, ацэцакэа аныкаитдоз рыцаулара еипшхарцаз иалаишэон.

Мафак – еидыпсалолу напык афы ахэнацэа рышэагаа. Б.Шынкэба ироман «Ахахэ еиѿсафы» иахпшылоит абасеипш икоуацэахэакэа: «Мафак акара аѿныргэи иахыхэхэоит ари аѿны аадыргылеижэтеи амца згым, атаацэа зегы рзы ныха пшыак еипш игыхэаз – ахэыштаара». Иара убас, иахыагы ипшылоу апсаса ма ашыамака азы ирхэоит «мафак ашша ақэуп» хэа.

Анацэкыс – ари ашэага ахыз хэзаатгылахэеит. Ара иазгэахтап даеаки.

Ишдыру еипш, апсуа жэлари жэйтэнатэ аахыс адгылкэаарыхра рнапы алакын. Ашыкэсахь знык, еихарак, аапын алагамтазы, адгыли аеаѿреи рынцэахэи хэа иршыоз Цаца илызкны аныхэара мѿапыргон. Уи казымтаз, «хэтыр лыкэзымтаз» анхаѿы имхурста далаланы – нацэкыс, нацэкыс хэа «дшэиуеит» хэа ирыпшыазон. Нацэкыс иаанагоз, иѿало алапкыа нацэкыск еихамхаит, убас ихэычхаит хэа акэын.

Апсыза – еитцыху анацэхыби ақэырпшыга нацэеи рынцэамтакэа ирыбжыаркыз аура. Еикэхеит ари ашэага иадхэалоу апсуа жэапкэагы – «Псызак дыкам, арахь иидырша идырхэеит!». Уи ззырхэоз, дагыхэычны, дагыкэыпшны арахь зегь здыруа азэ иеипш, зэеырзажэны зхы аазырпшуаз иоуп. Иазгэататэуп ари ашэага рхы ишадырхэоз ауғэ аныкартозгы. Убас, агыатамакэа рыбжыара псызак бжыартон.

Аза – еитцыху анацэхыби анацэкысы рынцэамтакэа ирыбжыаркыз аура. Уи, азахра, асра аусаѿ апхэыс лхы иалырхэон, иманшэалан.

Апсуа бызшэафы еикэхеит хэыза-пса, фыза-пса захызу ашэагагы. Аха иабантэиаауеи уи? Ишдыру еипш Кавказ Амшын еикэа афыкэафы жэйтэнатэ аахыс аѿиара ду аман атэытира ус. Иреигыз арпжарацэеи атыпхэацэеи мтарсны рыхэ ытырхуан. Еиха рымтарсра, ржыара мариан ахэычкэа – аурыла хэы-за, фы-за иказ.

Ашыамака аныртыуаз акэзар, фы-за иказар, уи шыта ицэуп ма ицыкыалуп хэа игыхэазан, ахэгы харакны иақэыртон.

Ари ашэага злоу, азеижэтэи ашэышыкэса хынѿажэтэи ашыкэскэа рзы икалаз атоурыхтэ хтыс игыларшэаз ашэа, азфлымхара ду цэырнагоит. Ишдыру еипш ииуль мза 26, 1866 ш. Лыхны апсуа жэлари рыкэгылара ду мѿапысит...

Адырѿаены Акэака амѿа икэлеит абзыпжуа рхацэа реихараѿык. Рееизыргеит Иаштхэа, Баалоуаа раштакны. Ах ига Гьаргы изааигэаз

ауаа ицны еизахъаз ар даныѡарылагыла ахк ихасабала иѣылеит, анаѡс, изалырхит иабжьагаѡцѡа: Магъ Шьмаф, Хаг Камгъаз, Гѡмы Зафас, Ладариа Лаз. Ахѡара иалагеит Лыхнытѡи ахтысқѡа ирызкны ѣыц иаѣырцъаз абас еипъш ажѡақѡа злаз ашѡа: «Уаа Гьаргълаша, пъшьызак уаныкъаз кѡнамгала уаб дыршыит, хѡызак уаныкъала фырхатцала уаб ишьа ууит...».

Арагъд – амашъхѡылтци аѡацкѡыми ирыбжьаку аура. Ажъѡараан рхы иадырхѡоз ашаха 12 уаргъиа ма тѡы иреитамзар акѡын. Уи рхы ианадырхѡалак ашьтахъ рагъidla идырѣуан.

Раки-заки – ишазгѡахъахъоу еипъш, апъсуа пъхѡызба ианакѡызаалак анапкъазара лылан: дысуан, дхахон, дықѡтцон, дзахуан, ахѡсеи ахацѡеи рыматѡа калтцон. Илылшон ауаѡы днаихѡапъшны, ицѡа ианаалашаз акѡымжѡи акабеи изылзахыр. Амаѡѡеи, ашьапымаѡѡеи, ахылпѡеи ухѡа иззырзахуаз иоура, иѡбаара иакѡшѡартѡ икартцон. Амаѡѡа злырхуаз аба акѡзар, шѡагас иамаз «ара» – агѡыбжьынацѡа ахыцѡи амышъхѡылтци ирыбжьаку аура акѡын, иара убасгъы аза. Урт рнаѡсангъы, асыга иамаз арахѡыцкѡа рхыпъхъазара шака ыказ ала ирсуаз аба аѡбаара ршѡон. Асыга иаѡартцоз арахѡыцкѡа пъшьба «бларык» хѡа ипъхъазан, хынѡажѡа, пъшьынѡажѡа блары зыртцоз ыкан. Убас ала апъсуа маѡѡа азахразы асыгаѣы шака рахѡыц катцатѡыз рдыруан, апъышѡа дырхахъан.

Жѡытѡнатѡ аахыс анхацѡа раарыхраѣы рхы иадырхѡоз ажѡақѡан – раки-заки. Амхы анылартцоз ажѡлакъѡа апъшьырха иарма махѡар ихъшны, иаргъа уапъстѡы иакыз ажѡла къо ихѡон: «Заки-Раки» хѡа хынтѡ, еиханы ахѡара мартдахоит хѡа ипъхъазан. Ари аанагоз: иѡало алапкъа зегъы ианреитцахо «заки» икъало, ианрейцахо «раки» идухо хѡа акѡын.

Ишазгѡахъахъоу еипъш, ашықѡсахъ знык, еихарак, аапъын алагамѡазы, адгъыли аѡѡѡреи рынцѡахѡы хѡа иршьоз Цѡаца (уи лыхъз иахъагъы абызшѡаѣы еикѡхеит – иѡарѡаруа аѡѡѡра (апъш ма аѡыкъѡреи) тагылоуп рхѡоит) илызкны аныхѡара мѡапъыргон. Уи кѡзцъаз, «хѡатыр лықѡызцъаз» анхаѡы имхурста далаланы Цѡаца илхѡон «раки-заки, раки-заки» хѡа. Уи иаанагоз иѡало алапкъа аура раки-заки иакарахааит хѡа акѡын.

Еикѡхеит ари ашѡага иадхѡалоу апъсуа жѡапъкагъы - «Апъхѡыс баапъс лыбз раки-заки иназоит!» рхѡоит.

Махѡѡашѡара, амахѡѡа аура – ари аура, ажѡѡахыр инаркны еитцыху анапы агѡыбжьынацѡа ахыцѡ акъынза артѡоит.

Ацѡы – нак-аак еитцыху анапкъаа ргѡыбжьынацѡа антѡамѡақѡа ирыбжьаркыз аура (ауаѡы иоура).

Харзаатгъылап ауаѡы инапы иадхѡалоу азагақѡа:

Аныпъхъа – анацѡхыб анапхыц иқѡзо загоуп. Уи еихарак зхы иазырхѡоз дреиуан апъсыуала ахѡшѡқѡа кѡзцоз. Ишдыру еипъш, жѡытѡнатѡ аахыс Апъсны аѡиара ду аман еиуеипъшым атѡиаақѡа рхы иархѡаны ачымазарақѡа зларыхѡшѡтѡуаз ахѡшѡқѡа рыкатцара аус. Уи здыруаз, рымаза егъырт ирахѡаны, ихыртуамызт, аѡната иатѡу рыда. Анцѡа иѡышьаны икъоуп урт иахъагъы.

Ахәшә злырхуаз ациаакәа реизгара иаман ахатәы чыдарақәа, уи амаги-атә тасқәа рымџагара иеипҭшын. Уи иазыпҭцәоу амш (еихарак апҭшьаша ашьыжь) хәа ирыпҭхьазоз аан ациаакәа реизгара иалагаанза Адгьыл дедопал илызкны акәты (адгьыл иазкны – Адгьылхәы) шыны иныхәон. Ианныхәалак ашьтахь, ахәшә злырхуаз ациаа ахьамаз атыпҭ аҕы, адгьыл ытбҭҕаҭааны ныпҭхьак аҕыкхыш тапҭсаны адгьыл ақәрыхәхәон. Уи аан гәаныла ирхәон: «Адгьыл дедопал (груз. яз. – царица), быхә бахтәит» хәа. Ациаакәа анеизылгалак ашьтахь, апҭхәыс аҕыкхыш «ахьылалтаз» атыпҭ ахь дхьампҭшзакәа аҭныка дхынхәыр акәын.

Иахьагьы ауафы данцәажәо ихәоит дныхәа-ныпҭхьаны хәа. Абызшәа еикәнархәит ари азага – аныпҭхьа. Аха уи ацакы здыруа рхыпҭхьазара рацәоуп хәа хазхәарым.

Напык, напшак – напсыргәытцак ианзало.

Уапҭцәык – еиду џ-напык ирынзало. Ари азага уахтапҭсак аназырхәоз-гьы ыкан (уахтапҭсак ашыла).

Акәытца – ауафы икәытцазо (ианырацәо азы ирхәоит - игәытцамзо).

Аиҕырпҭшратә шәага-загақәақәа

Тәцкәымк – тәцкәымк иакароуп (иаххәап, ишдыру еипҭш, ауафы игәы итәцкәым иакароуп).

Махәарк – махәарк акара ишәпоуп, ма нацәкыск акара ишәпоуп рхәоит.

Ауафы ишьапы иадхәалоу ашәагақәа

Ашьаҕа – аныкәараан еитыху ауафы ишьапкәа ирыбжьаку аура.

Еимаатдыршьык акара – еимаатдыршьык (аимаа аца) акара асы ихнар-шлааит рхәоит.

Ашьахәырзыз инахысуа – ишьахәырзыз инахысуа ахәынтцәа дны-лашьшь дцеит.

Шьамхахы – шьамхахы асы ауит рхәоит.

Уатәашәпара – уатәашәпара азы дынзаагылеит рхәоит.

Ауафы ихәамц иадхәалоу ашәагақәа

Мақҕахәҕара – амака ахьҕаухәо ақынза (по-пояс). Ахатца ипҭстазаара даналтцлак мақҕахәара дыржуан.

Гәатцагара – апҭхәыс лдунеи анылыпҭсахлак гәатцагара ацаулар аҭаны анышә дамардон.

Хәдацәахы – азы дынзаалеит, ма амал хәдацәахы далатәоуп рхәоит.

Уафышәара – ауафы иоура.

Атцаарадырра – акәап аздырзом. Иарбан темазалак ауафы итцаатә-ны ишьтихуа амехак ашьақәырхара имч ақәымхар ауеит. Икоуп атцарауаџ илапҭшхәааназара, аха уи енагь ихәаакәцоуп. Атцаарадырра пҭхьака изыҕиомызт атцаафы илапҭш итшәаз, изгәамтаз ак нымхар. Апҭсуаа ршәага-загақәа рытцаараус апҭхьака иацтахоит. Еизызгаз аматериалкәа иреиуоуп анхамџаҕы ахархәара змаз ашәага-загақәагьы. Урт зегьы аус рыдуланы апҭхьаџ идгалахап хәа сақәгыҕеит.

Ахархэара зауз алитература:

Ап̄суатцаара. Атыжьра. III. Ақәа. 2004.

Аргэын И.Гэ. Ажәлар ртрадициатә нап̄казареи аамтѳеи. Ақәа, 1985.

Аргэын И.Гэ. Ап̄суаа ретнологиа. Ақәа, 2003.

Джонуа Б. Г., Дбар С. А. Заметки о времени и пространстве в традиционной культуре абхазов. // Вестник АНА. Сухум, 2017.

Камкиа Шь. Ажәақәа рдунеи. Ап̄суаа енциклопедиятә жәар хәыцы. Аѳбатәи ахәтә. Ақәа, 2009.

Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б. Вспомогательные исторические дисциплины. М, 2003.

Мықәба А. Ап̄сны ахцәа. Ақәа. 2005.

Аинформантцәа:

Бганба Ноча Есыф-ип̄а, Арасазыхь. 1937. Итәфын жәабранмза, 2005 ш.
Қап̄шь Алхас Валери-ип̄а, Бармышь. 1992. Итәфын хәажәкырамза, 2022 ш.

Цәыцьба Геннади Платон-ип̄а, Гагра. 1964. Итәфын мшап̄ымза, 2023 ш.
Цьопуа Ирина Уартан-ип̄ха, Арасазыхь. 1940. Итәфын нанхәамза, 2005 ш.

ВЛАДИМИР ЗАНҒАРИА

ШЬАНСОУ ИЗАХӘШЬАПҚӘ

Аибашы хызырхәага Хәйхәйт Бганба
игәаларшәара иазкуп....

Ауаагы акалашәа ишоуп: икоушәа-икамшәа...

Зны-зынла, сымацара аоны санаанхало, суадағы пүштәы змам, бжыы зхам атынчреи сарей хада пүшәымак даныкам, – сзызхәыцуа рацәазоуп. Ускан сара сгәапхара-гәахәарагы, схатагы – хзатәуп, хамчыдоуп схәыцрақәеи сгәалашәарақәеи рәапхәа.

Истаху, игәхәазго ауаа рхафсахәақәа, ашықәсқәа ржәйтә бызкатахаи рсаба-өеижьрей иаарылцны, лапүштәшәаратцас сәапхәа иаацәырқьа-цәырасуеит, «цъаргы хамцазеит, ара ааигәа хакан...» рхәарц ртахызшәа. Мап, мап, ари пүхыззам, лабәаба сәапхәа ицәыртцло, нас такәаамта сыгагеипүш иаасыцрымшәо исыцу, исыцныкәо лапүштәшәарақәоуп. Аха икоуп зны-зынла алабәабей апүхызи анузейоымдыраауагы... Ауаагы акалашәа дшоуп: зны дыкоушәа, дыкамшәа, зны илақәа хтушәа-ихөөушәа, дуалыуашо, дарошышызшәа, дзеиуоу изымдыруа, пүшеилафынтрак далоуп аамтала. Зны-зынлагы зымтәыжәә пүцәоу апүсаатәеипүш уи апүшеилафынтра далтырц итахны, дпәкьпәкьуа даналахо, уи данзалымтцагы ыкоуп...

Қарала сара сааста акырза иеихабу сгәалашәара-шла аланарпүшыга хәашьқәа иркылыпүшны исыхәапүшлоит... Исмьрдыркәа, слапүшықәыртцалоит издыруа, изымдыруа, ус мөасшәкә дәыпүсшәак назасхәахьоу, ма зынзаск пүсышәкә засымхәазац, машәыршәа архәараф исәахаз, ипүсхьоу, иқәрахьымзоу, иара убас зшәапы иқәгылоу, аха зызатәра ақәарч-еицақьа зейоунакны итәоу цьоукгы...

Аха убас схала снеипүххәыцаауа, пүшь-тзамцк рдуней-тацәы салапүшуа сантәо, измааноу сыздырам, сыуацәа-сгәыцхәцәа раастагы схәаы иааиуа сөызцәа роуп («сыуацәа-стахцәа сцәызгода, сөызцәа сцәызыр

ќалоит...»). Абар урт руазэк дгышэырччо, ашыќасќаа рпјарда иенаваќшаа днасыхаагъшны, «цъит» дыхамаруашаа, али-гъси рыбжьара днытаба дцоит. Даеазэы, зынзаск сгэысеанзамќаа, ашышыхэа ашэ аартны, ишыаппынтца дыќагыланы, сфапъхатќаа даины днатэазшэа збалоит. Ыитзом... Акы сеихэарц шитаху сгэы азџоит, аха ахэашыа даќашэом, игэы иџоу ифы изархэом... Акыт ихэылшэом... Ыыстзом саргы... Сгэы сазызырџеит... Хышыќаса раахыс зыбжы смахац анќятэи сџызакгы («О, Анцаа хры-цхашы!») уажэы телк дысзасызшэа сгэы иабан, «Сзырџеит, сзырџеит!» анысхэа, иќалах сеидроу, акы дацэшэаны ител афихызшэа збеит – амазашыз зыхыа иеипъш, абасгы шоурак сѓанагалалоит зны-зынла... «Ихы итэым, ахэаша...» рхэашт асеипъш сцэарпъхыз-лапъштцашэараќаа ртэы лымхатасла изахауа цџоукгы. Аха уи егъаурым, уи баргэым, ус зхэо рхатаќаагы сара сеипъш цэарпъхыз-барцъеирак иалоуп, рацэак уи хрыџ арџом акэымзар... Гэынхэтысталатэи хдунеи ахыаргамаз азы настхашэа хгыланы хихэагъшуеит психоанализ ашыатарќџы Зигмунд Фреид... Аха иара диашазар ќалап гэынхэтысталатэи хдунеи хадырра ахыоит хэа анхабжыго... Уи ипъшааит 18 цапъха гэынхэтысталатэи хдунеи амазаќаа раартразын...

Ааигэанза сќэыпъшреи сыгэшатацэареи ирыхќа, ма даеакы иахќа, аџызцэа рацаџзаны исымаз цыисъон. Аха нас, сгэысеанзамќаа убас акы ќалаќеит («иќалаз закэу иахъанзагы исзеилымќаац...»), хтысќаак, ќэаршыџќаак, еибахеибафараќаак убас лыхэтажэк, хрзага-жыакцак хќылырхит исзааигэази сареи, сыќашамыќаша цќа саанапъшы-аагъшын, ааигэанза ахъхъа-цъцъахэа еилаз анќятэи сџызцэа рыжэпарафы, пъшаќылак аакылќаны еимнарбгъыжэаазшэа, хџы-пъшьџы рыда издыруаз, исзааигэаз арымзааџык рахытэ сылапъш уаџ дытцамшэеит.

«Мшэан, ишпъаќалеи абас?... Ишпъаќалеи? Иацы зны дарей сареи хэацда еиџшаны иахфон, енак хаибамбар, ххы ахыагара хзымдыруа хааќэхон, адунеи хазкуамызт, ааи, даргы саргы... Нас иабаќоу урт уажэы?... Ирыпъстазаашыџузеи? Ицџазеи дарей сареи хаибамбеижътеи? Издыруада, ихазгэамтазакэа асытэхэеипъш, ачыхъ еипъш хышэашэарак хабжыалазар?» – абас схы сазтаалоит сара пъсеивгаха сызымџо сымшќаа ршыќыбжъ сацэыбналаны, сыџнашэќаа нытцарбаќа инарќны, зќы-бла зхоу, аха дгылахаанаахыс зыгызфамхэо сџынчра сымацара сазызырџеуа санаатэало.

Ус схэеит хэа, егъацъара егъарааны хаифахахъеит дарей сареи, ана-ара, ацъар иахъреизартџоу, ауаа-рацаа иахырфэархасыртџоу атыпъќаа рфы. Анќа амџан еибабаны, кахуак неицымжэќаа еипъырымџуаз, лафк неибымхэаќаа шыаќак ќазымџоз, уажэ ус, уалбагас хэа хара-харантэ инеихырхэа-ааихырхэаны фымт ашышыхэа инеивысуеит... Уеизгы-уеизгы еимахќыз, абас хаицэыхаразтэыз хэа ухазтааргы, абри ауп хэа еилырганы акгы хзеибымхэар ќалап... Хнеивысуеит ус, езымдыр

җатташса, хыркыяга ччапшыкәак, лаф-башакәак рыла зегь хьаршшауа («ишпҗаҗахҗари, нас, аамта ус иҗоуп, «зхы изахәо, шәхы шәахә» хәа аҗар-да анафсантә суфлиортас азәы ихәцеихәоушәа хнеивыс-ааивысуеит»).

Хыркыяга ччапшыкәак, хаарак зҗам дәыпҗсшәа хьшәашәакәак, ауаа ируа хәа напеимыхракәак... Ишпҗаҗам, мзызкәак җытҗақәак ыҗамкәа, ишпҗаҗам, ауааи акьынтыжә- сабрадақәеи «мшыбзиа, хәлыбзиа!» хәа анаурқәа реипҗш хара-хара иахьынеивыс-ааивысуа ари адунеи аҗы... Аха дасу ихы зыхиркьо, ихы қыан зақәитцә, иара ида азәгы издырам... Ус иаха еиҗуп, хи-пҗси хәа адунеи ақәзаара хәа азәы игәы иаананы, егыртҗгы ус ақәыз цышә, рмыдаҗыцәа жьакцақәа рҗыртатәахны рҗынархеит.

Ех, ишпҗеипҗшу зны-зынла җазшәала ауааи акамыршшақәеи...

Урт хыы-пҗшыы хәа сызҗу сөызцәа роуп иахьагы сгәы аакыдгылазар-гы, тәлк снарзасны лафк назасхәо («саазқәылаз игәастә салагеит, иара анкьатәи хлафгы зхы иаламзәо рацәафхәо ишалагаз»). Ицьоушәаша, урт хыы-пҗшыы хәа сызҗуи сареи ихәбжәз алаф ус ишыҗаз, хаара-бзаарак шатцәз иаанхеит, хара ххатақәа мацк җазшәала хҗеитахҗзаргы... Уамашәа игәнызгон санкәыпҗшыз аахыс, ауаы игәы-ипҗсы ишатаху аҗыр-җырхәа дыччар иҗахны, данзымыччәз («сыччәп, аха иудыруеи азәы игәамыпҗхар, ма зкыка ахы цчаны иҗоу азәы дытнаркьар, иччалааит җә цьоукы, сара сыҗеныскылап...»)

...Урт хыы-пҗшыы хәа сызҗу (Қыазым, Гәйдиса, Шьансоу, Гәадала рлаф еснаг аф-җеипҗш ицахәцахәо иҗан. Унаҗыхәар, фнытқала уарыцқьон, ушәа арҗыхон... Зны-зынла, ахьзибартәра мыцхәы ханалашыфклак, ихәзгәамтазакәа, атәылибахра ажанр ахь хәианәгон... Аха зегь рылымкаа Шьансоу ихәоуртәашә, тәык улаитцәзаргы, имырхәаазакәа самаркәылк ихәозаргы, маалық-гәыпҗшқарак ататцаны, иажәархәмаршәа – ари фынфәқәра ныутыргы хаштшәа зқәымыз җазшәан, идам-здам җәзәы иузидымбаләз цәафә-чыдан...

Зны-зынлагы иахьынтәанәаго сзымдырзәо, гәахәарак санаамҗханәкло («И в сердце растрата, И дождик с утра. Откуда бы, право, Такая хандра?...»), уи анакә-еилахәнтәра сәалызгаразы, ма мелодиа-лашәк сазызырфәеит, мамзаргы мрәшәахәа-мзәшәахәала мацара еибарку уаақьиақәак, уаа-лашәкәак саарызхәыцлоит, дара абра сәапҗхәатәкәа итәаны, ршәамхы неикәыршәны, хрыжь-хрыжь исацәажәошәа рлакта-цқьақәа саархыпҗшыләлоит. Усеипҗш айгәныфәа еиҗу хәшәы ыҗазам, угәырфә-гәыршрақәа, ухәарчаррақәа зегьы наҗ инаухнарпҗсааеит иаалыркьаны шьха-хәуак науфәсызшәа. Иахьа уажәраанзәгы убас стьууа шоурак санәлоу, рацәак сгәы шейкарам ицәа иаләшәазшәа сәапҗхәа даацәыртлоит ани зымаа-лыкь-ччапҗшәала абырсаатк ухәақәа зегьы хызҗеуаз Шьансоу... Кыртҗеит шьта уи наунагза хәаныжьны, даҗәа нхарта-нтдыртәк алихыиҗәтеи. Аха уахьынтәгы илапҗш-тынч ххуп, шәаурдынтас жәфәан цамтамрахьынтә

блатцарыла дхэхэапшуеит, иара ихы иагыжыны, иахмырдырзакэа хара хашка ирхоит еихсыгыра зкэым ибиатоккэа, идоухамч, Хазшаз ицишаз игэамч ахыгышагыжаа...

Ченак зны Шьансоуи сарей Акаа, Атынчра Апроспект афы, лафшака «фен-клуб» хэа хзышытаз акаалкыртафы кахуак хнафыхэо хаштэаз, иажэакэа пухашыпхатцарак рныгышуа, сышка чааитит: «Уатэы мейшоуп, ишудыруеигыш. Хтацэыхак уоуазар, ант иудыруа «хкоманда» урыцны афны усызнейр, мацк хэгысы ааитахкрын...» Шьансоу акы ихэарц ифы ааихыи-хаанза ибла иатэакэа ччон. Иара иххэаша дара ирхэон инаигыфоланы... Егыа даагысазаргы, игэы еикарамзаргы, илакта ихубаалон фыцаара зкэымыз мралашарак.

– Ус цыра ихаумхэо еытцак ыкоума, афыза, арскатэи хыргыар ахына-угыхо? – снаизцааит сара чамыршыагала, зысасдылара цыхэагыцэара амамыз Шьансоу.

– Мамоу, мшэан... – ари ажэа («мшэан») анкыа атаца лбаразын иршэоз афыхтыгысеигыш, уажэы-уажэы иажэа иналеитдон иара, дзыфэаажэоз ауаф иарей рыбжыара ахауа итегы изфыдахарц, иласхарц, гэынхэцыста-латэи рыгэрейбагара иаха игыжаахарц азын...

– Ацаракаа ирфаанза жыкаак таатэыс исымоуп, ачкэынцаа насыцы-рхырааны истаар, нас ишыкахталацеигыш, тынч хаидтэаланы, цэыцакаак неидаажэылап сгэхэын, убри акароуп... Фынфыкэра нахцып хэа укоу, зны-зынла хааибабалароуп... Шьансоу макыана игыжаамта дтагылан, аха ицаажэаштыбжы, ихэыцшыа-цаула, игэыртцкэыл акырза дызтагылаз акара инахыхэхэхэан... уимоу изаацааны лабашыак инаркыргы цэгыа иабомызт...

– Нас ус акэзар, саргы матэа-азакаак насшэыстап уатэы, ианамузах, тцлак акара сара сымч акахап... уажэы исымбеит ажытаара! – схэан, баша «малакрыфара» сшымцо акара заа игэы иныкэысшыт сфыза гакыа.

– Уи калашыа амоума, мшэан, зны-зынла уара угэы иатахны мцэышэк аарыцумгозар, атцла ушгыакэысто, мшэан, уара- жэларык рыла траа изхэагышуа... – иблакаа маалыкы гэыбзыбрак рхыхэхэыла, хаа-хаа дгышэырччо, илаф мырмыцхэыкэа, даасфэгышит иара...

– Аиеи, нас, иумаскуам, саргы агэфыгы сагарым, мцэышэкэак на-рытызгап, калатк снацалап... Икасташа мацхума, ус абри ххы згахыоу аполитикатэ гыалпал баагысы халганы, ченак акара хэгысы ахыахуршыогы акыр иагысоуп, аиаша уасхэап, Шьансоу... схэеит сара... Нас, мацк зшоура хехэаз скахуа снафыхэо, такэаамта зхэара сацагыпхашыоз, сназвыс-аазвысуаз зцааракгы аацаырызгеит, уажэы иаха иамфаны, иатыгыны ианызба...

Еитахэашыа змам, хыантарак, гэыфбарак зцоу, цоурых дук ахы скуаз-шэа, сналагейт... Сагыхыа икагылаз, сфызей сарей хаичэаажэонатцы гытк

зхызжәаахъаз, акаҳуажәга шкәакәа-хәычы зны иаашьтыхуа, нас наӀ инықәыргыло, зны уи адиаметр гәастоушәа, наӀгы-ааӀгы снацәкыарақәа накәсыршон...

– Шъансоу, уажә иуасхәо ада уаҳа ус умамкәа уӀам, аха цыыраара хәычык стахуп... Ажәа ахы мхәакәа, атдыхәа узхәом... Сыфны унеихъеит, уааихъеит, нхамфәа ускәак снапы рылакыуп, ахәыцкәа рзын шәырқәак саазоит, сутрагы утратыхк тызгалоит, нас иахьатәи аамтазы зегь цъар-мыкыала халагар хамч зкәымхо усуп... Абри зегьы зхысхәаауа, абыржәы тагалан, захәа-жәла бзиақәак ытцатдар цәгы избом. Исымоуп, шыапқәак, аха иажәит, крырхыцуеит, ибашхаркуа иалагеит... Егы абжыарак, ишу-дыруеипӀш, ықәак таҳамтәар ауам, АӀәа хәӀоуп хәа ажәџан хатцапӀшуа матаџа-чатаџа атәашьа хамам... Цъоукы сдыргәыџкәеит, аха макыана цәажәароуп, издыруада уара ус узхашәалоу захәа-шыапқәак умазар, ма ара АӀәа, мамзаргь Арасазыхь?.. Мацк ажәа уасыршыызаргы, абри ауп сызухәарц истыхыз... – хәа схы шыркыиоз, мыцхәы еитцысхцәаз сажәа аахсыркәшеит, залымдарак сақәшәаны, иара ибжыӀказара сахәоушәа, уаҳа схы аашьтымхзакәа. Сара сцәажәонатцы сфыза инацәкыарақәа неи-фәпӀсашәа, ажәак иаџмыршәо дыссызырџуан, нас, хыызхәала зызбахә сымаз анеилиикаа, иаразнак гәырбъарак ихы-ифы иааныпӀшит... Ус дыӀан иара, ауафы дызлаихәаша, игәы златигааша акы даналаӀказ, мтцәыжәџада дпӀыруан, гәырбъафәхәашак иахазшәа, иаӀара ицлон...

Егы гәтыха баапӀс уаргәамтцуазаргы, еимгеимцаракала зегь наӀ инаухзырпӀсаауаз ичцапӀшь-лаша ашәахәакәа сгәатца интаирпӀхан, уажәы сфәпӀхьа итәаз Шъансоу, иарбъа-напы сарбъа напы инақәитдан, бжыаапӀны-ла зыбжы нытцакшәа ицәажәалоз, уажәы мацк ибжы нтыганы, цәанырра кәандакгы атцатданы, сышӀа фәаитит:

– Уажәы исоухәаз саӀара сыцнатцеит, иудырузааит, уаҳа цъаргы уашь-тамлан: хатала сара хәба-фба шыапы ажь-жәла бзиа уатцәы, арахь ақалақыхь шәаныхынхәуа, амашына иузтасыргылоит. Иудыруеит, сара цәала ацәажәара шылам, убарт азахәа-жәлақәа сара сыхьзала уара иахьудуки-ло – сара сзынгы насыпӀ дууп, убри ала уафы иӀаимтцац акы кастазшәа сгәы иабоит. Ани ханеибаныхәо «ухаткы, схаткы!» хәа меигзарахда еибаххәало ажәакәагы, зшәахтас еигәыдхарчәало аныхәафәкәагы бзиоуп, хәарада, аха иара апӀстазарафгы итцегь хәизааигәазтәуа, хзырбъацо ускәак кәхтцалароуп...

– Еилкаауп, Шъансоу, итабуп хәа уасхәар угәы ишалсуа здыруеит. Аха саргы убас захәа – шыапқәак хатала уара ухьзала исзытцатдар, исыгу зегьы убри ала ихасыртәарашәа сгәы иснатоит.

– Иашьак иеипӀш иуасхәоит, абыржәы еибаххәаз ажәабжь, уара уаӀаратцәкы саргы сшеигәырбъаз удырузааит... – ихәеит иара, уажәы лабфәба иубартә, ихы-ифы иалыжжуаз агәыбылреи ашәахәа-лашареи адунеи аназаазара зегьы иахыгзауа.

– Шьансоу 80-тәи ашықәсқәа рхыркәшамтаз ҕыц итысыз амилаҭ-хақәитратә кәпәра амцабз еипҭш иацгылаз аҕар рыгәтәтәкәа дгылан. Исгәалашәоит, шыамашәыга пҭшшәыла ишәыз рбирақкәа рхәазо ақыртуа «неформалцәа» ҳақалақькәеи ҳқытақәеи ианрылалоз, напышьашәала ҳааиларымтар ада пҭсихәажәла анхарымталак, атцхыбжьон рыргылара ҳақәшәон Аҭсны ахи-атцыхәеи абаажә еипҭш ҳзыкәгәыҕуаз арҭар-цәа-еиҕамсқәа. Очамчырантә ифызцәа гәыпҭшык иманы, игәы цхафыруа, Ақәака иҕааихон Шьансоугы. Уи усқан агәыпҭ «Аҭсадгьыл» араионтә кәша напхгара аитон. Шамахамзар, изаацәан дзызрыжәыз, дагзыршлаз урт ахынташынтаракәа рызбахә цьаргы ицәыригазомызт иара. Аха мацк ҳқыафқәа анықахцдалак, ашашәа-хыцҕыгәыгәын ашашәа ананыцдуа еипҭш, хатала иара дызлахәыз хтысқәак ыртлауа, тоурыхк ҳналаигалон тынч-тынч, цьоуки-цьюуки реипҭш, «атарчеи згаз сара соуп», «абаа хызжәазгы сара соуп...» ҳәа ахзыргара иҕазымккәа. Еснагь зызбахә имаз, зыбзарзы ихәоз ифызцәа гәакықәа ракәын, еиҳаракгы, изаацәаны ари адунеи аанзыжыыз ифызцәа...

«Мап, мап, ҳара цьаргы ҕамцазеит...арақа шәааигәара ҳакоуп...»

(сыбҕыцқәа ирзымкыз нҕамтақәак)

... Уи дааит абранза, иахьанза ахрыпҭхра далтны, шыаршәыла, лаб-жышла ирҭсасииз асымкәыл дылсны. Дааит рапҭхьатәи амшқәа рзы дызташәаз Кәтешьтәи абахтаҕ ифызцәеи иареи злапҭшыз агышәыграқәа изақаразаалак цьара инмырпҭшзо. Дааит хататцас, шәарахтцас, шыхары-уатцас ихы шытыхны ишикыз, «еҳ, анацьялбеит!» ҳәа лоунытә иқәыпҭ-сычхабжык уаҕы имырҳазакәа, ихьаакәа зегы хьаала ихены. «Иқои, Шьансоу, шәеибгоума, шәыпҭсы зларцәынхазеи, уара, ант ақәыцмақәа?» ҳәа инаипҭыхылоз зегы, илакта – цьбара, илакта-ццышә ихырбаалоз акы акәын: «Иҳахьзеи ҳаибгамкәа, аибашьра-еибашьроуп, урти ҳареи шыақәарада ҳашзеилымгоз ззымдыруаз дарбан?! Рықәнага иақәыршәа-хоит! Рыбҕа ашшара пҭцәарц икоуп! Ғадгьыли ҳныхақәеи рҳақ кшарц икоуп баапҭсыла!»

Даныхынхә аенытәкәа, иабцар аашьтыхны деихеит Гәымстака... Арақа, а-2-тәи Аҕада-Ешыратәи абаталион аилазаараҕы, Ғазшаз имчала, Шьансоу ииулак аҕа-баапҭс иҕеимпытжәаны, деибга-деизыда ифызцәа рышқа даныхынхә, урт рақара рыцлеит... «Шьансоу дааит, Шьансоу дхынхәит!» – ҳәа ргәахәара тәахышьа рзамто инеиқәҕырт-ааиқәҕыртуан...

Иеипҭш зеипҭшыз арҭыс еиқәчаб Анцәа дуданырзылбааишьт, Ахадара нақәыршахатны, аштаб аиҳабыс дқартцеит... Пҭсабарала ишьа иалаз ирратә хәыцшьа, ипҭышәа, игәаҕьра атәы бзиазаны издыруаз аштабаа, Шьансоу зны арахь дажәырцон, нас уақа атышәынтәалаха, аипҭхьхәыцаахатәқа иамразакәа, даақәыргьежьааны амца ахьакзоз, ида пҭсихәа ахьыкамыз даеа цьара дагәыдыртон. Аибашьраан адта-дцоуп, ахьахәхьачара иаам-

там, уахырышытыз – уцароуп, «исашәраза, сазхәыцып...» хәа аипҭххәы-цааха ыкам.

...Гәыџбарак, лакџакрак, хьапҭшкәапҭшрак агагатәка импҭын икәи-мыжҭлеит Шьансоу. Дыкан ипҭсыда-инхада хәа напышьашәала иахьеилаз Ешыра, Гәымста, Тамшь, Кәачара, Кәыдры ахыкәан, наҕ-ааҕ еиџагылаз-алаапккәеи ақәыцмакәеи реипҭш рыжыкәа ахьтибажәжәоз, апҭсуаа рыпҭсадгыл напхыцла, еыт-еытла ақәылаџ иахымпытырхуаз аидысла-ракәа рҭеы. Урт ажәыларакәа ртоурых, рхи-ртыхәеи, рпҭыртларстакәеи-реикәхәаларстакәеи иара иакара издыруадаз, шамахамзар, арратә штабкәа рҭеы урт рыхсаала хәыц-хәыц итцааны, еизшәа-еизкапаннны ианышьтырхуаз – хатала иара далахәын, аштабистцәа гхак рыхьуашәа ибарггы, ихьамыршшакәа, абра хшьацәхныслар калойт, абра аццакра атахым, абра хгәахәанызароуп, абра хуашәшәыроуп хәа имзакәа, иаа-хтны ирытцеихәон. Ирымактәызарггы – ирымаикуан, априципра злаз азцааракәа рҭеы Шьансоу ачынгы хьаас имамызт, аматцураггы.

Ианакәзаалакгы бжыла сара стәы иасыргоит хәа иеазикуамызт, уи еитцахара зқәым тактикатә бцар хадас иман ипҭстазааратә пҭышәа ду иазрыжәхьаз акы – ихшыџцарра, игәыртцкәыл, шамахамзар, еснаг агәыр-атца икылыршәаз иажәараза, ихәоу. Зны-зынла, схала суадаџ санаанхало, схы сазцаалоит: «Издыруада Шьансоу иеипҭш икоу ракәзар иззырхәоз ажәала абаџпҭцәа еипҭышъуаз» хәа? Аха еырхыкәымцарыла иацәажәаз изын Шьансоу дуаҕеимшхараха даацәыртцуан...

Аибашьра ашьтахь «абра уара указма, абри зыбзоуроу уара уоума?» хәа уиазцаарггы, иаразнак, цьюукуы ишыкарцало еипҭш, игәы даатасуа, «адунеи аазырхәыз сара соуп!» хәа ахзыргара иеазикуамызт. Ус, аам-сташәала, днахыкәша-аахыкәшо узцаара атак уитон, хатала иара илиршаз, азеипҭш ус ду иазкеитәаз ашьа-апҭхзы атәы- наҕ аганахьшәа днаханы... Амала, иара дахьтәоу, икам-ианым, шаха-баала еибарку ажәабжь ахәара зәазызкуазггы зынзаск имырхьаазакәа, џажәак-хажәак рыла акы дапҭ-самкәа, дҭахаџагәаха дааикәирхон... Ус дыкан Шьансоу, ицәаџа, иказшьа, иныкәашәа, ихәыцшьа, илафхәашьа, урт зеггы нартаа ашәџык реипҭш хтак еицтадыршәуан, изакаразаалак пҭсахрак рыкәымкәа иаанхеит, егъараан атра иаатугарггы, жьакцарак узадымбало ицырцыруа иказ дамасктәи аразны кама аҕеипҭш, илашон, ицхафыруан...

Зны-зынла, цхагәанынза, сцәашь-цыпҭцәаха цәыкәбар-цәыкәбарла изытны инкатәанза гәалашәаракәак сыткәаны санрымоу, пҭсҭыхыс Хаз-шаз ихатәеишьаз, аха изаацәаны иахцәигаз хачкәынцәа санрызхәыцуа, сыбла даахгылалоит Шьансоу «мап, мап, хара цьарггы хамцазеит, арака шәааигәа-сигәа хәкоуп, шәыпҭсыпҭ-лагаџагабжь хәхауеит ...» хәа ибжыы нытцакны акы саихәарц итахушәа, иааишьа змазам шьауардын- гәеаны-заара хьшәашәак илакта-цьбара ихымтзо...

Шәкәыла итәыз аатәәкәа...

Шьансоу рапұхьатәи ишьафәкәа ахьейхигаз, рапұхьаза ишьапы хы-рҕаҕа ашьац дахьнылалаз Арасазыхь ақытафәоуп. Арәашкәеи ацы-хазкәеи адунеи ршазар аахыс ахьхьа-хьхьахәа рыбжькәа ахьейгәныфәуа ари ақыта – ссир агәхьаагара акәхап уи айбашьра ашьтахь Акәәка дмиасыр анамуы, абра Гәымста ахыкәан, иаха иахьтынчраз, уахи-ени меихсыгырада ашьха-зиас абжыи игәы иахьыкәыфәуаз атыпҕаф нхартас изалихыз...

– Салагатәкьар, Акәа агәтанытәкьа акәымзаргыи, ауаа иаха иахьы-рфәрхасыртәу тыпҕафәи уадакәак сыпҕшаар каларын... Аха абра уқәатәфәи ченак хәлаанза апұхзы ныпұхьахәо аус уны, нас угәы каршәны шәкәык ушапұхьо, ма тоурыхк ушазхәыцуа, егьа амыцәадара уаргәамтцуазар-гыи, умаршәа кны, агара угароушәа, уарцәоит ахахәцәфәи-бзиа иеипҕш тәамфәхә кәмтә ахахә-дуззакәа зцәуа Гәымста айбаха-еибафәбжыи... Апұышәа ду змоу шәкәыфәык иеипҕш акәын уажәи дышхәцәажәоз Шьансоу «ибелиетаж» фәны ашьтахьтәи абартәфәи ихаткы казмышәуаз иахәшьцәа ихаздырхиаз акахуа хнафыхәо, шыжымытәан аахыс зполифо-ния – ссир еихсыгыра акәмыз апҕсаатә хәрзызырфәуа хәхьтәаз.

– Шьансоу занатла дгеографын, аха арасазыхьтәи иапҕсшәахәашьа уатәи апҕсабара – ссир иарфәиоз апоезиа афәытәәкәак иара ибызшәа ишалазфәхьаз фәшьомызт. Ани, уажәи-уажәи угәыуеанзамкәа ижәар иналаиталоз апұынгыла-пұышқарах «мшәан», инамыцхәны ихы иаирхәо-ума хәа мацк угәи шейхьнашьуазгыи, ифәбызшәа, ихәашьтыбжь- тынч, ацәыкәбар еипҕш икәеикәеиуаз жәйтә цәаныррала иразан.

– Шьансоу, ара тәымуаф дыкам уеизгыи-уеизгыи, хара хәхәфәык хәуп, – фәаитит шәымтәкәак хәбжьара апұшәмара аанызкылаз афәымтра иафәмыжкәа, дназфыхәаз икахуажәга «ажьы» ахьырхәа дшәозшәа ашьшьыхәа, дахзызааны, астал иныкәыргылауа, асахьафыхьы, «афило-соф» хәа ахьзшьара замана змаз хәыза Гәадала. – Исахьаркны, апҕсы ахатәны уцәажәашьа, ухәыцшьа шыкоу ала («угеографра сакәыхшоуп, аха...») цьара жәеинраалакәак қьаадк ианутцозар хәа гәфарақәак сымәу. Иуцәыззәом, лирика пұшқарахрак атцызбаауеит убызшәа...

Ара уажәи еидтәалаз зегьы рыла ихызбаалон «афилософ» изтәа-ра даргыи шазфәлымхаз. Аха згәы пұшқаз, хы-амаккәа, цыхәа-амаккәа ацәажәарақәа зцәымғыз Шьансоу уажәи Гәадала ицәыригаз атема аргама цьаргыи дахьаламцәажәоз азын, ифәызцәагыи навсаавсуан («ихәатәызар, мышкызны иара ихәап, икалоит ипҕсы иахымырзаауа мшынтәкәакгыи, поезиатә цәахәкәакгыи цьара ихчыхьа итаршәны имазар...»

Шьансоу дааипұхьхәыцаан, ихәхәы-хьапұштәылеипҕш мацк ашлара назхьфәхьаз, маркатыл-пұынтәала ирыхызааны итыркәыдааушәа иты-рффааз ипҕатқәа неипұхьышьшьаауа, ичынкыланы, кырза иажәкәа дреичахауа, «афилософ» изтәара ибжыи нақәиргеит:

– Аиаша сымхәар, агәнаха сатцәлоит. Ижәдыруеит, нас, сгәы-сыпҕсы исытданахәо еицакны, цәала ацәажәара шысцәымбу... Убри афнәтә, изака-

разаалак акы счышәуам, кьаадк акы аныстџом хәа шәасхәар – шәызжъеит... Акы сымакәоуп, уи шәкәыџџроу, баша қьаад-чышәроу – схатағыы исыздырам макьана... Иҕало аабап, нас, ацәыргара сахыццакуам... Аха, иаахтны ишәасхәоит, зегь реиха сгәы итхџо хатала сара сызлапъшыз Мрагыларатәи афронтағы имџапысуаз ахтысқәа рџоурых сара изласылшо ала қьаадк исзантиозар хәа ауп... Аамта, акалашәа иҕоуп, иахьа-уатцәы шаххәо, наҕ иниакәкәа ицџоит урт ирылахәыз ауаағы, дара ахтысқәағы. Сара акыр сызчышәуазар уи азбахәала – хатала сызлапъшыз, лабҕаба избаз ауп, иҕам-иным, хәанхәахла исахаз антара схы исзатәашьџом... Исзымдыруа, хылҕьаҕылҕьала исахаз атәы сахаанушәа изыџуа салагар- сыламысғыы саҕаҕап иҕацәтахахз агәлымтәахқәа рҕаҕьхьа...

Шьансоу игәы-ипҕы ирхылтцуаз иажәакәа хазегь хайқәышышы хнадыртәеит. Аибашьраан раҕьхатәи амшқәа инадыркны уи ихигаз ззымдыруаз уаџ дыкамызт, аха абри ҕазтцаз сара соуп, абри зыбзоуруу сара соуп хәа ахзыргара зынзаск изцәџамыз еибашьџо дуун иара.

– Аха, уажәшьта хшәыргыл, абар иахцәышыбжъааит ара хаштәаз. Шьансоу иџоурыхқәа еилышәкаарц шәтахызар, нас, уашьтан, азын, усда-хәысда хантәоу, ишар иаахәлаанза «Фенклуб» ағы шәтәаны еибышәхәалап. Апъшәма арахь хзааигаз апресс-конференция амџаҕьгаразын акәзам... Шәгыл, шәгыл, шәымтәышәқәа шьтышәх! – хәа ибжъы царыхәтәаза афырмахьтәеипъш иааххиҕьеит зпъатца – жәпақәа рыршашьала мацк Горки – пъсатә шкәакәа дааугәалазыршәоз, макьана дшыцкәыназғыы унеишь-уааишь хәа зархәоз, акыр зажәа ҕасаз аҕәарчапъантәи арҕыс еилҕьа-еилҕәыцә Гәыдиса. Арра хәҕоушәа хазегь шәымтакала хсаатқәа хнарыхәапъшын, ашаца-шацахәа хџеибаргылт.

Аха убри аамтаз, хџы-пъшьџы сџызцәа рахьтә иаха згәы пъшқаз, цъара уиашамзарғыы, уахыццакшәа акы уамхахәазарғыы, даара уахатыр баны, зажәа агәыр атца икылыршәаны иуацәажәоз, аскульптор Қьаазым, ашышьыхәа имахәар аанкыланы аганахь днаскьасыпъхьан, «ани Гәыдиса имашьына иџоу схамтақәа уажәы ицәырызгар иаха еиҕьхап, угәы иаа-нагоузеи?» хәа снаиазтцааит сыбжъы нытцакшәа. «Ааи, ааи, иарғыы игәы иаахәап...», ихәеит мыцхәы ацәажәарақәа зцәымҕыз, аха уарлашәарла данцәажәозғыы – икәша-мыкәша зегьы аҕыҕ рыхәлымшәо, иара изызырџлар зтахыз хаскульптор.

– Ирхынхәны аџныҕа иугоума, нас, иара изын ами изааугаз... Нас уашьтан хқьафқәа аныҕахталак иухаштыр – ахьымзҕ хургоит... – цәык насылаитцарғыы цәҕьа имбеит, бзеирак атцыхәала цъара ханааикәшәалак, ажәа ауаара захамтџоз Қьаазым.

– Ааи, ааи, арахь иаагап, сара излазбо уара, Хабчарах ухатцкы, иахьатәи хзеипъш ус еитцазырхо аусқәа роуп узҕу. Аха, иуасхәарызеи, хәпрофессор ухатцкы, угәы иатаху бзиоуп – инагза уаналагах! – хәа «ихәажә-фырмахьтә» рацәак сжыы амырцартә «иаасхиҕьеит» илаф имаурехәоушәа ибар, мыцхәы изырцәацьџоз, аҕәарчапъаа рарҕыс – гәеилга Гәыдиса, – хәпролетар шәкәыџо пъсатә бзиа ауаара имихызшәа зпъатцажәпақәа

ыршаны иныкәызгоз, мацкгы маза-аргама урт ырытаеырбоз. Шьансоу изы исырхиахыз схамтақаа ртәы уажәы еицу ҳахьтә зеггы ирдыруан, җезымдыр шыкартозгы, аха урт анцәыргатәыз, ианахцәажәатәыз аз-бахәала заа акагы еибахамхәацызт, атагылазаашыа ишсытданахәоз еигуш ицәырызгар акәын...

Шьансоуггы уажәы «тцыс бызшәала», аллегорияла зызбахә җамаз мацк игәы азфозаргы, абри абри ауп хәа инагзатцәканы издырамызт хыкәкыла планс исымаз. «Шәааи арахь, минутктәи аус азын, абриакара аеырххара иапсам, акагы шәзымдырзоушә җезымдыр җашәымтан...» хәа снарабжьакәан, афилософ Гәадалеи Қыаазыми насыцырхырааны, Акаарчапәнтәи акаапаапа мәакәа акыр идыраапсахыз Гәыдиса имашына – лас «Ниссан» агәашә антытц иахыглаз хнадыххылан, зхы еикәхәалаз а-аатцәак хрыханы итаагеит. Хгәы итаз ззымдыруаз анапшцәа, хқыза аатцәала цыкәреик изаагаз цыыршыаргы җалон.. («Дарбан хагоу иахьтәи аамтазын ашәкәкәа аатцәала азәы изызго? Ма қыаад кәалапцәак иртазар акы иамусуп...»)

– Мшәан, арт җәу апапи адикәани ирзеилыргом сара сакәым... – ааи-гәахәын, дыццакы-ццакуа днахпәылеит Шьансоуггы. Хәидарақәа җаманы, апхьан акахуа ахьаажәуаз абартцахь хәитафхәлеит ...

– Абри ами нас азеипш ус аитцәкыра захьзугы... – ипәтарша жәпақәа ххәатцас инацәкыра кахәхәкәа нарылишыт псәта – бзиа Горки ишьтамта змырзуаз Гәыдиса.

– Ааи, ааи, җашиашамгы збоит Гәыдиса, аха абарт аатцәкәа иртоу аацәырганы Шьансоу инаисырбаанза сгәы сартәом, иаачха, абаапс, иаачха... – схәеит сара, аатцәа-фыцкәа рхы элеикәхәалаз ацахәкәа акакала иртлауа....

– Шьансоуггы, уахь абартцахь дыфхалан, игәы зызфоз ахамтақәа лабәба избанда хәа абаркыыл изнапик ныкәкшәа, җазәу «аспектакль» алагамта игәы ишахәо мәашахуа, хаа-хаа дпәышәырччо днахзыпшит....

– Уажәы ара итоу зеггы акакала итыганы ишәсырбоит хәа салагар, җаззааз аус еитцаскыар хәа сшәоит, иара усгы акаарчапаа рыцкәын игәы цкапуа, икыка ахы цчазшәа, дышгыло жәбоит шыжыаахыс... Аха аибашьрақәа ртоурыхи астратегцәа дуқәа рнысымдәи ушазфәлымхау здыруан акнытә, схатәы библиотекафы фба-фба, хпәа-хпәа екземплиар иреитамкәа исымаз, сызхашәалоз ашәкәкәа акакала иалпшааны, абрахь иузаазгеит, Шьансоу ухаткы! Абар, Стендаль – «Италиатәи ихроникакәеи», «Наполеон ипсәзаареи»! Абар – Суворов иусумтақәа реизга «Военная наука – наука побеждать»...

Абас саатцәкәа снартапшы-аартапшуа, схамтақәа рахьтә испы-хьашәаз быжьба-аба шәкәы, нархәы-аархәуа, апшәма инаисырбеит... Шьансоуггы шәкәык алпшааны инаисыркыцыпхьаза, зтаацәа ахәмар-гақәа ззаархәаз ахәыцкәа реипш, ихы-ифы шихалашоз збон... Иаргы, инархәы-аархәуа, деитанарыхәапшуан... Гәыдисеи, Гәадалеи, Қыаазыми амардуан иафагыланы, ипәышәырччо, Шьансоуи сареи «хәибапатура»

асцена иазкылыпшуан, адеталькэа кылыршэшэаауа, уашьтан зны цъара
цэык ахьхаларцашаз иазхэыцуа...

— Мшэан, са сзын арткэа иреиьбу хамта шыкам умдыруеи... – ҕааитит
Шьансоу, исыркыз ашэкэкэа игэыдыхэхэала, иоуразоуроу гэырбьарак
деимеханакны дахьгылаз...

— Уара занаатла угеографуп, убри аҕнытэ, Анцэа ибоит, уа узын са-
меигзеит акрызхыцуаз «Агеографиатэ жэар»... Иҕалап иумазаргы, аха
имыцхэхарым, нас, уара убиблиотеказын, насгы ари зеиуахкы мачу
букинистикатэ тыжымтэуп... Абар даеа тоурыхтэ усумтакгы: ааигэа
итытыз Томас Харрис ишэкэы «Ганнибал». Иара убас абарт саатэакэа
рфы, нас тынч иангэоуто иупыыхьашэшт апсуа поезиа, апроза, атоурых:
М. Лакрба, Б. Шынкэба, А. Гогэуа, Ш. Инал-игэа, Г. Аламиа, Т. Ацэба, Р. Смыр,
иара хатала сара сеизгакэак... Ажэакала, нас абант игыланы ицэытчан-
чо хэыцэа-мзанракэа иахьазны рыфныка ианцалакы, умыццакыкэа
урыхэапшып иудызгалаз ашэкэкэа...

— Мшэан, урт ицэытчанчо хэа узэкэоугы – тэымуаам уеизгы-уеизгы,
ари афыза ахамта зыпсуу рзымдыруа иҕам... – слаф даеа лаф-пышқа-
рахк напыиштит Шьансоу.

— Ааи, ааи, шэцеремониал хшэыркэшазар, хдэыкэышэца шыта хусахь,
мамзар, сара излазбо ала, Шьансоу ижыкэа хтаанза, азынра аауеит... – иара
итэык налаимтар игэы иамуит Гэыдиса-гэыцэбара.

— Мшэан, уи рацэак ихьашэымган, афыцэа, иахьзытаауа, хзыхьзо –
хтаауеит... Иаанхазгы ацаракэа ипхастартэрым... Уртгы хара хаипыш
Анцэа ишеит, ирыцхауп, дунеик хаицыкэуп даргы харгы, зынхэык
рызныжтэуп, иара азынрагы зеигышрахоу сеидроу, абас, мыцхэы имы-
рымчыкэа Гэыдиса ииҕаз «афырмахьтэ» хаа-хаа днахлафааит хапшэма
гэшата ду... – Уара, хабчарах, хапрофессор ухаткы, уахь ус умазам. Ус уара
угэы иатахны мтэышэкэак аахатцумгозар зны-зынла... – итегы ираам-
сташэаны иажэа аахиркэшеит Шьансоу, иччапшы-гэыбзыг ашэахэакэа
рыла соуразоуроу сааимданы... Нас дыццакы-ццакуа «иуаахэцэа» рышка
иҕынеишеит, икыба-ласкэантракэа еикэчаб иахькыдгылоу надырбауа...

Дук мыртыкэа Шьансоу исасцэа «шыта шэылбаароуп, шэымтэышэкэа
арахь илбаашэышт, иаанхаз сгэылеи сареи хамч ақэхартэ хакоуп, мшэан,
апсаатэгы зынхэык рызныжтэуп!.. – хэа ибжыы нарыкэирган, даргы
рацэак имарымкыкэа, зызна дыртэхьаз рымтэышэкэа, адырдхеипыш
еикэагэежыуа, цэка иналбаарыштит. Нас инеицхыраакэан, аеафра ду
иатцакы игылаз акалаткэа еимагы-еиҕакны афцарахыы рфынархеит, нас
апшэма «арахь иаажэг, иаци, жэаци сгэылеи сареи иахтааз ажь абра
иҕоуп, абра иавашэыпса, ыымшка ишьтаз, цэка ишэып, нас аиахэа инта-
сыжып...» хэа ишрабжыгаз еипыш, ркалаткэа уахь афцара акэакытахь

инарнаханы, иаатадырцэит... Ахардан аффы-хаа кэазо ахауа иалан, ублахатц аргьежьюан, макъана, агъхарра иказ рафмыжкэа, ақырбыцеипъш аж ахаара-бзаара алызцэыцэауаз ашьхыцкэа, аууы рыхга афцара иф-нагьежьюан, иарфшышьызшэа, зны жьымжэакэак инарыкэтэон, нас дара ртэала иаха излаз, ацхарпа злыжжуаз даеа жьымжэакэак...

Афцара арирахътэи акэакытахьшэа ицан ф-хапъшыак... «Уапъсыуа хатцоуп уара Шьансоу, акы угужьюам изакаразаалак...» – фэастит зыхфакэа зыххны, «шьта ф-фак анбаахэхэлартэари...» хэа ишабо, ифэажэкуа ипъшыз ахапъшыакэа среигэырбъаны, лапъшыла еимдо.

– Ақалақь шыкыбжъ-еилашыфкра сөалганы, абра саины санынха, исылшо ахэычала пъсыуатцас сынхарц акы сафкэоуп... – мыцхэы иеа-ламгалацэакэа, сажэакэа цыфак наритеит апъшэма.

Знапкэа наф-ааф змаффахэарста инадкылашэа иахзызырфэуаз «афилософ» Гэадала ииулак, иеазтэылхны, Шьансоуи сареи хайцэажэара лафк налаимырчабыр игэы иамуит:

– Ахапъшыакэа бзиагэышьоуп, урт ахапъшыа-фы нарыхэлатцэо иртэышт, хфыза издыруа иакэзар. Аха сгэы еихызышьуа ани хцан-хаан, уахгы-еын-гыы зызбахэ хамоу азтэароуп. Аха уигъ цъара збашыак аиуп, Анцэа ихэозар, сынтэа иамур, ма феаны уажэааны... Рацэак аеырххара атахым, мацк агэафъроуп иатаху...

– Уи, мшэан, нас..нас, ана абартцаф хантэалак ашьтахь, цэыцакэак анаанахкылалак ишэхэалак азин шэымоуп, мшэан, уи хац зфаз атема даеа пъытк шэнацрыха-аацрыхап алахэакэа ажъабаа ианацрыхо еипъш, уажэшьта арахь шэааи, хнапкэа зык нарыкэахтэап...– ихэан, мацк ихахъаз»афилософ» илаф рацэак дацрамлакэа, исасцэа рапъхъа дна-гыланы, ифны ашьтахьтэи амардуан афынза уназаанза зымпахышькэа фэашкакараза зарма напкэа ирыхшыны, зарбъа напала аирызкэа кны игылаз иахэшьцэа рахь ифынеихеит... Шьансоу иахэшьцэа иара иеипъш рхы-рфкэа рхалашон, дара уажэы Афэа ишынхозгы, ара рашъа ифы ианаилак, тэамфэхэ рымамызт, ихаткы камыршэуа, иматц руан рашъеихаб. Ипъхашъаны ирхэомызт акэымзар, Шьансоу иахэшьцэаггы шыта цэгъа ирбомызт тацак дыпъхашъа-пъхатцо рашта дтанагалар...

«Цъоук апъсуара ныфкэыргоит,
цъоук апъсуара иныфэнагоит...»

Абартцафы асталкэыршэ шкэакэа ыкэыршэны ирхиаз астал ду хакэшаны хаагылт...» Ара утэа, абна утэа, уара уеихабуп, сара сеитцбуп...» хэа апъсуа кэаматцама аилыргарагы пъытк хадхалт. «Аха шыта, шэтэа хэа ахышэархэаз шэтэа, шэеымырххакэа...» – хэа афэарчапъанаа рычкэын ифырмахьтэ-фантхь ашытэхэа «ианааххикъа», мыцхэы аибапатура хаафэнахын, досу хкэапъчачараза хтыпъкэа рфы хартэеит. Иара Гэыдиса ихатагы, рацэак иеымырххакэа, аишэа аханы зтыпъ аанызкылаз апъшэма

дицәыхарамкәа днатәан, ани хәпролетар шәкәыџы пүсәтә-шәкәакәа дааугәалазыршәоз ипәтәкәа ххәатәс инацәкәарақәа нарылшыа, иааир-еиқәеит.

«Анцәа улпүха!» хәт хәа хәеибаргыланы, атыс ахы хызтәоз Шьансоу иуатка фырцбанк-фырцбанк анаанахкыла, ашьтахь мацк иаатынчра-хеит. Цыхәапцәара змамыз хлафгы хамтакы иааихсыгыт, егәа умхәан, атцлақәа ркышәкышәра зәаларпүсны такәаамтә ажь зтаауаз арпәрцәа, амла ишакыз мөашәахуа, рус «хада» җнапыкла напы адырkit. Пүсы-уатәс ахәышпүрпү иехәаргәежыны изыз аҗнатә-кәытқәа рыфы хааи аграфин-мгәлыҗқәа иртәтәаны иқәгылаз ахарданҗи, ахәшеипүш ашә згәылытцәтәоз ачашәкәеи рыда уаха акагы ықәгылазамзаргы Шьансоу иеишәа тбаатыцә, урт уанынарыхәапшлак, ашьха укоушәа, иаразнакы угәы тәуан. Шьансоу иахәшыцәа уажәы-уажәы еиқәкыша аишәа иаа-дыххылон, рнапсыргәытцәкәа саанкыақәа пүшзакәак рныргыланы, икоу мачышшәа, дәҗәа чыс-хкқәак нықәыргыланы, иццакы-ццакүа акҗыџрахыы рҗынархон...

«Уара, Шьансоу, Анцәа ииныхәаша, хара хәкәым, Нхытцынтә асасцәа утааргы, икәнушьартә икам асеипүш ачеицыка...» – хәа ажәакәак нахысхәааит хәпшәма исасдкыла.

– Итабуп, мшәан, уеизгы-уеизгы, уаҗ иимбац-имахац акгы шәы-дхамгалеит... Ихамоу-ихахзу ахәычы цәыраагеит акароуп... – ихәеит Шьансоу. Арака «арасазыхынтә икамыршәкәа иааигоз «мшәан» иара иагыпүны, иаамсташәара иашыашәаланы ихы ишаирхәаз җашыара ақә-мызт...

– Угәы иалымсын, Хабчарах! Аха «хара хәкәым, нхытцаа утааргы...» хәа уцәажәашыкәа рацәак исгәамыпүхеит... Хара хәшпәубеи ухаткы?.. – «икамчпүтәтә» аацәыригеит цыара азәы икыртәк абасоури хәа икылыпүш-кылзырџуа итәаз акаарчапәанаа рыцкәынгы.

– Ааи, ааи, уи саргы даарак сгәы иамыхәазеит, – Гәыдиса са сышка зәааирхаз ахәа дәҗәа хәак лашытеитәит зсиллогизмқәа гәхыааганы итәаз «афилософгы».

– Ари Хабчарах, хәпрофессор, апшәма схы игәасырпүхоит хәа, харт ишакәым дхәхцәажәоушәа збо салагеит... – ихәеит шамахамзар асеипүш икоу атәылибахрақәа зычылазымгалоз, аха уажәы ари ачеицыка ду згәы арпүшааз аскульптор Қыаазымгы.

– Уара, шәара шәкәыншыаны акәзам сара «нхытцаа» рызбахә зцәырыз-газ, апшәма игәы зласырпүсахәаша хәа ажәакәак наластеит... – апүскы сызкыз сҗызцәа ртәылхрақәа цыфақәак нарыстеит саргы. Шьансоу хпыҗк-хпыҗк рышьтахь кырма илахҗыххаз хәихлафрақәа игәы ишахәоз мөашәахуа, игәыразра хәаак амамкәа, җымт даахзызырџкәеит. Ани абз иадыргахыаз ипүхәысаагара атемагы уажәы ара хәидтәаланатцы, излака-лах сеидроу, мацк ирхаштшәа икан...

Хгәыпү ахәтарнакцәа уажәык даараза «ишеилахазгы», рлымха кы-дтцаны апшәма изызырџуан, казылбашыс иалихуа дарбану хәа ргәырҗәан-

ны. Шьансоу идыруан ари уназдыххыланы иузбо, баша-маша зтаараны ишыкамыз. Афилософ Гаадала псабарала ажэа ифан, ихшыц тарын, зны-зынла ифилософия «гэирфеыгыгацэазаргы», астал амцапгарафы имаз апышэа кэнушьартэ икамызт, псадала иаххэозар. Акэарчапанаа рыцкэын – пышэала зеггы ирапгигон, амала мацк иажэа цыбаран, ани ифырмахыцэ-фантахыгы еытгада инамыцхэны ихы ианаирхэалоз ыкан. Аскульптор Кыаазымгы цэга ибомызт «цэыцакэак хэаанкыл» хэа зны-зынла еихабырак, старшынак наидыргалалар, аха иажэа мыцхэы ироуцэон, иныхэафакаэа ирыбжэеитцоз апаузакаэагы мыцхэы иауцаа-хон... Уи ианазыжыуаз рсахыа хамамызт харт, иара ифызцаа гаакыкаэа. Аца-ракаэа ахышь абла антырхуа еипш, цыара иажэа аабрыргы, аамсташэала ирееира ацынхэрас, бызла дыхтахуан.

Убри акнытэ, сара схатагы ажэа ароурафы азэы сышитамхозгы, уажэтэи атагылазаашыафы иаха самароушэа ибазаргы апшэма (ус сгэы иаанагеит гэынхэтыстала), дааипхыхэыцаан, икапанга ианцаны дахэапышын, идикылт «инейтралтэыз» акэтара: избеит хатала иара ихы иадитарц аказылбашь иуалпышыакэа. Хазегь хнейфапышы-ааифапышын,» уф, гэышыа!» хэа хапскаэа ааиваагеит... Избанзар каиматла иаадыруан, ара итээз хыхытэ азэы казылбашьс далихыр апшэма, азныказ инимыргпышы-ргы, даеазэы «игэы ишалсуаз», «абасами ушырхаштуа, нас указамшэа ашэкэы ушанырхуа...» хэа гэаныла ихы дахашшаауа дынхар алшон. Убри хасаб азуны, уажэы Шьансоу иапышэмарагы итамадарагы ахыеилеигзоз зеггы хтэы – хамаа еилзыргоз збамта-каиматын. Шьансоу хаишэа-чара мцапгигеит ажэа хамыршыыкэа, хаа-хаа, ани арасазыхытэи ихыаршшага «мшэан» иныхэафакаэа инарыбжыатца-аарыбжыатцо.

«Шыта акыр шэызхэозар ишэхэала, арака пкара – цыбарак ыкам уеизгы-уеизгы...» хэа азинкаэа анхаитэ, «хыхызибартэракаэа» ржанр ахэаакэагы такэы ихартбааит. Цба-хпа цэыца зыблакаэа тыцыцаауа хэапыхыа икэгылаз афеикэатца анхалс ашытахы, аскульптор Кыаазымгы «цыоук апсуара ныкэыргоит, цыоук апсуара иныкэагоит...» хэа мацк ицазахахыаз, зцаа зхытхыаз, ианейтцаха шыкэсыкахытэ пышындажэи зейжэынтэ ракара иара икынтэ ихахахыаз иажэапка аацэыригеит. Уи рапыхыаза изфытшэаз иара иакэушэа иманы дыкэын, иара иапыхыагы цыоуы ишырхэахыаз ихафы иаамгауа.

Уи инацрапышышэа, ихэо аилыргара уадафны, иаабац-ихахац хшыфрцарак даналага, акэарчапанаа рыцкэын «ифырмахыцэ» еицаа-цэыриган, ашыцэ-ашыцэхэа, шатарак камцакэа, хаскульптор гэшата-ду иааихикэеит:

– Икоу уасхэап, дад! Уи афилософия уара иучысхэым, уи азыхэан Анцаа иишаз Гаадала иоуп... Уара, сашыа Кыаазым, уызыкэзоу – ускульптура ауп... убри уафыз, умабра пыхыартэаны... Егыс апсуара ныкэызгои, иныкэагои ртэы – уи шэынтэ уара уапыхыагы акэыцацаа ирхэахыеит... Угэы иалымсын сажэа цыбарацэазаргы...

– Мшэан, аныхэафа анникылогы ажэак ихэар камлазои, уидызцала-

зеи, игәәанагара ирхәә, аскульптор ифилософиягы иалуфааша мацума... Уаргы иузымдыруа укам Гәйдиса, Леонардо да Винчи, Микеланджело рнапы злакыз рказара ду анафсангы, афилософиатә хәамтәкәә маңым-кәә ишахзынрыжыыз... – хьаршшага ажәәкәәк ныбжьейтеит Шьансоугы.

– Аха, аха! Иахьакәым хкыдхалазшәә збоит, аҗсцәә хрылыжәга, Флоренция хәказам, хәхыҗкоу абра Аҗәә араион, Гәымста ахыкәан ауп... иҗалозар, хастолахь хшәырхынхә, уеизгы-уеизгы уаха ара аангыларә хмаазар, маңк иаахарццакыр цәҗамызт, – ихәан, иажәә ааирымҗьҗит, ахаирплан дагхоушәә исаат җьаҗьа-ду уажәы-уажәы днахәапшуа, аҗәар-чаҗанаа рычкәын...

Уи акәхейт, аскульптор Җаазымгы, ифыза иихәаз инамеикыр цәҗа имбазт, аха, ишалымцуаз ибан, ииулак, иц еихарҗәҗәаны, иеникылт. Ус ажәеи ажәеи шеихаххәәалоз, Шьансоу иахәшыцәә аҗсаатәиҗш лаҗшы рхымзә, рсаан җьаҗьа дуқәә ирныргылары, җыц идыршыз акаҳуа рыманы иаакылсит. Уажәшыта хшыбзиоу хәфныҗакәә рахь хдәықәлар еиҗуп сгәахәын, сфызцәә снарҗәҗшы-аарҗәҗшны, ашырхәә сфәгылан, Шьансоу игәы самысырц, иҗәҗхьа атамзаара шытатцә, афнатә иалахәу рныхәәфә ахәара азин ситарц сихәейт снахыкәша-аахыкәшо-гәакык иеиҗш, гәҗыҗьҗәала. Иаргы, «җысуатцәс ииашам иҗауто...» хәә акы наихәәкәейт, аха рацәк исымаимкит, ихәлаанза хәибга-хәизфыда Аҗәә хнейр шитахыз убартә иҗан... Минуткәәк рышытахь хәапсара зегы ххазырштүаз акаҳуа, уажәада иҳамжәыцшәә, хәаилаханы хнаҗыхәан, адрухәә хфәибаргылт. Аҗшәма хишыталаны, еиҳабы-ейтцбыла ашытахьтәи амардуан хналбаан, уаанза Шьансоу иахәшыцәә хандыртәоз хнапқәә ахьахдырзәзәахьаз аҗыҗәҗы, фәҗхьа хнапқәә зык нарықәахтәейт... Даргы, анаҗшааҗшха хамтәкәә, уаҗа рымпахьшы-җәашқәә рнапқәә ирыхшыны иахзыҗшын...

Ашәҗкәә рцынхәрас – азахәашьапы еихахәкәә

– Уажәшыта абрахь шәсышыталан шәааи, амфә шәымоуп, рацәк шәынсырхом... абра ус хәычык сьмоуп, шәызегь ишыжәбо инасыгзарц стахуп... – ихәан, Шьансоу абахча атдыхәахь химаны иҗынейхейт. Сара сцәә иалашәейт уи уажәы игәы иҗеикыз, аха җымткәә сишыталаны снейуан. Сфызцәә «закәызеи, мшәан, хәбеигои, араҗа иқәатцәҗ иаҳамбац иахирбоузеи?» хәә инейҗәҗшы-ааиҗәҗшит...

Ус абахча мрагыларатәи акәакьтәҗы атцәатцла ду ашыапы иадгылаз абаҳа аакыдыхын, уи иацәыхарамкәә аанда иаварххы еиҗахаз, ашыаҗьар бзианы изхылҗеиаахьаз захәә-шыапқәәк акакала ршыапқәә баҳала итҗаауа, минуткәәк рыла рдац-җашәкәә кыс рымамкәә анышә-гәза рыхьныхәхәы иаатдыхын, акакала иааигәара ашыацра инылаитцейт... Сара, атцәатцла ашыапы сыенәдцашәә сахьгылаз, исзымтәахуаз гәыҗшаахыҗшаарак, гәыбзыҗрак схы-сҗы ианыҗшуан. Сфызцәагы шыта акы ргәы шазфоз мфашьахуа, иҗышырччо зны сара иаасҗәҗшуан, зны – Шьансоу... «Уара ари аҳамта зызку шыта дейлкаауп усгы... «–җәаитит афилософ

Гәадала ижәәхыр изнапык ықәтаны, егы инапала «Атәкәажә Изергиль» адунеи дахзыртәаз ашәкәыффы псаҭа-шкәакәа ауаара имихыз ипҭацар-шақәа лассы-лассы зыххәа нарылызшыуаз афәарчапҭанаа рычкәын Гәы-диса. «Абасоуп, бабараа, аатәала ахамта уманы уаар, ацымхәра аатәала ишурто, баша ирхәоума ауаа кәыҭақәа «ути-сыти еишытоуп» хәа» – илаф дача лафк нациттеит уи, афнынтә санаауаз Шьансоу изаазгаз сышәкәқәа зтаз саатәақәа рызбахәгы ҭыара инапшышәа. Аха уажәы хгәы хытхытәуа зеггы хаззыпшыз, абри акара дрыхзызааны, дацк мытқәазакәа, азахәа еиҭахатәқәа анышә итдызхыз, Шьансоу иажәақәа ракәын. Зеггы ирдыруан уи асеипш аус бзиа напы аркны, ус башамаша, акы ахымхәаакәа, ахамта зызирхиаз ауафҭсы ишидимгалоз.

«Абартқәа зыхызала исырхиаз Хабчарах-бзиа, абарт азахәажәлақәа наганы убахчафы ианнытәуцдалак нахыс, рдац-пашәқәа уара ишутаху еипш еизхазыҭо, ирфәло ачафра марымажахо, итаутәо афы кәалыкәаҭо, ууа-утахы, уфыз-уқәла шәеидтәаланы гьамала ижәжәуа икаларц Хазшаз сихәоит...» – абас, пҭаимбарцас инапқәа ышыҭыхны, жәытә быргтас дааныхәаныпхьан, атәатцла аимфәпҭарстафы икнахаз аатәажәқәа аак-ныхны, акакала азахәа еиҭахатәқәа урт инартәиргылеит. Нас заа атәамахә ихишьхьаз шашәақәак, цахақәак нарыкәыршаны иаафәеихәеит...

Уи аены амш ахәларахь ахы анархоз аамтазы, кырытәырла сзахәақәа реиҭахара сеазысымкит. Насгы ф-шьапык зпашә зыхьныхәхәы иказ азахәа бзиақәа ус иаинырсланы досу ртып аҭшаарагы сзымариамызт. Убри афнытә исызбеит сбахча акәакыҭахышәа, амандаринақәа рнафсан, жрак аажны, рыф-шьапыкгы уахь интасыргыларц, нас нышәк нарыкәырхәхәны, шыжыынза уа иаансыжыырц, ашыжь сшыагылалак, смыццакыкәа, рыцыпхьаза тыпк-тыпк рзалхны, даара срыцклапшны, иара исызтаз ишыкаитаз еипш, сныхәаныпхьаны еиҭасхарц...

Ашыжь сара сапхьа дгыланы, сзахәа –тыпқәа ррыцкыара, рырхиара далагахьан хәфнра зегь зхагылаз сан. Уи сылмазтаакәа, шамахамзар, хутрафы, хбахчафы бахафыкгы ытцастомызт. Ханхамәа зеггы архитекторс иамаз ла лакәын. Абар уажәы мраташәарахьала, аихатә гәараанда иацәыхарамкәа, хыҭыара, хпҭа-хпҭа метра нарыбжәтаны атәқәа алыр-схьан, даара зымахәтәқәа еиҭызххьаз атәатцлеи амжәатцлеи ирзааигәаны, азахәақәа ианрызхалак, ршыцәрақәа аноурыжылак, абарт атцлақәа ишрыкәыстдаша хасаб азуны...

– Анцәа ииныхәаша, уфыз-чкәын! Асеипш иааза-ихьча азахәа шыапқәа узтаз –рахәтиаа бзиак уиҭазшәа ипхьаза! Ус кәзцо мацфуп, нан, иахьатәи аамтазы. Уаналагах, ишахәтоу нап рыдкыланы иуаазароуп, иухәышәтәыроуп, арака адгыл уиакара ишыпсылам уазхәыцны, ауац рытаупҭсалароуп... – хәа днасабжыақәан, абжыжә злеизылыхәхәаз лыхәхәага налыцаргәашәа, днасабжыақәеит...

— Егьырт ахшыапыкгы амраҕаҕхастахь ҕара иахьутаху еиҕауһап, амала аихатэ гэараанда иадыррхылатэҕыан иҕаумҕан, аҕхын кэыр-кэа-шоура аныҕоу, аиха шуеит, иуцэаблыр ҕалоит... — лхэеит сан, лыбла жэоанҕыпштэылақэа ирхытцуаз лгэыразра ду ашэахэақэа рыла лыкэ-ша-мыкэша адунеи зегь ырлашауа...

— Еилыскааит, сан, еилыскааит, бца шыҕа, бусқэа рахь... — хэа исаб-жыылгаз сыбжыы нақэсыргеит.

«Сыыза иҳамҕақэа даара сгэы шытырхит, урт азахэақэа ытхны ианси-тоз бырг-бзиак иеипш дныхэаныпхьо жэытэ ҕасла иҕаитцақэооз ббазшэа быҕандаз...» — хэа иацтэи сныкэарақэа рҕоурыхқэа рхылҕаҕылыҕақэак-гы налзеитасхэеит...

— Ибзиами, нан, шэаргы аky шэихэақэеит, амала ишэҕааз атэы сыздырцэом, аха шэиртхаҕьзар ҕалап, Шьансоу гэытбаа-ду, издыруа иакэзар... — ҕаалтит сан, лыхэҕэага, наҕ инышытатцаны, шэты-ҕаҕшыыла иоычаз лхалат иатдаз, иара иеиуаз амаҕа мацк иаарыхханы еиқэҕэалауа.

Шьансоу акырынтэ сыоны дааихьан, дтэахьан, дгылахьан, сан лчеи-ҕыка агьамагы ибахьан. Ларгы чыдала лгэы изыбылуан, ихэыцшыа, ицэажэашыа, агэыр – атца иекилыршэаны, иаҕсуа хымҕаҕыашыа пату лзақэын.

— Бца бара шыҕа, бпырпылқэа рыпхла, блаха-уатка хзыршла, азынра зеипшрахоу сеидроу-хэа саалыхлафаан, смыругақэа снарыштыалеит. Сан уажэааны, ҕагалан, быжыба-ааба рыпхра апырпыл ҕаҕшыы рыпх-ны, аҕантаруаз еипш инеихышыт-ааихышытны, инаганы хэоны хыхьтэи абартцаҕы икналхауан. Нас аҕыкахразы зыда пҕсыхэа ыҕамыз амартхэқэа зегы, лыхэысхэа, лҕыш, лҕыбра-лрахана, рыффы лаха-лахауа, лмакэан-хэыцқэа ирҕаҕсаны акҕыоҕраҕы икнахан...

Абар уажэы сан лҕэыгэыгэқэа ахьарсыз ҕбаҕа бахаҕы еиҕамкэа ажрақэа нартбааны изжын, атца бзианы иаатнартэаартэ анышэҕэза нартаҕсаны, сыыза исиҕаз азахэа жэла-хкқэа (ахардан, акачыч, аеки-кажы) акакала досу иахьыртыпҕыз инышытасцеит. Нас сан инализҕыстит, «бҕацеи, бмаҕацэеи быманы бааи, исызтаз еипш саргы сныхэоит...» хэа... Сажэа ҕбамтэқэа, лшыамхы иқэыз лпырпылрыпхрақэа ҕэардэк инықэылҕан, дук мыртыкэа, хҕаацэара зегы лымтэыжэоа иҕакны арахь даадэылҕтит. Усҕан еихыхэҕэа-еитцыхэҕэо изызхахьаз х-оеихэшыцэа рани рандуи раҕхьа игыланы, ҕыашыахэыс икны, исхэоз иазызырҕуан. Сара сныхэон мрагыларахь сҕы рханы, гэтыҕыҕыаала исхэон издыруаз ахэычы, «О, Злыпх хэура, исзымдыруа сатоумҕан, исанаж хэа нацтауа:

— Уа, зхышыаргэытца сакэыхшоу, Анцэа ду, сумыхэои, иахьа абра сгэы ззыбылны еиҕасхауа абарт азахэа шыапқэа рдац-пҕашэ ҕэҕэаны иакуа, шықэсқэак рыла ирҕало ажь-ҕэымшэышэ гэырҕыа-чысны иҕазгалартэ амч-алша, агэаҕхара сүтарц! Абарт ашэыртлақэа ааза-ихьча, адацпашэ рыхьныхэҕэы исызтаз сыыза бзиа Шьансоу ухы-угэы уақэҕэырҕыо, аразҕы бзиа уҕыхьашэо, уҕсадгылаз иубахьоу аҕыбаа, бзабааны иуҕыло Анцэа уҕаитцааит! Абарт азахэақэа ирҕало ажь иалху аҕы еинҕыаны иаажэрада уареи сареи уаха хьаа хмоуааит!

Абас сыбжы нтыганы, анцэарныхэараф сгылоушэа, санныхэа-ныпхэа ашытахь, азахэа-шыапкэа ирыкэыршаз ант аатэажэкэа наф иаарыкэ-ныжэжэаны, акакала ирхианы исымаз ажракэа иныртасыргылеит.

— Шэааи, шэсыцхраа, шэара азахэа-шыапкэа аариашаны ишэки, сара анышэ нарыдсыхэхэалап... — схэан, ыымт-пэсымшыа, рандуи рани рыхкэа нарыдкыланы сара «сритуал» тызцаауаз хы-еихэшэцэагы арахь саа-рыпхэеит.

Азахэа-шыапкэа зегы даара игэцаракны ианеитасха, цыпх аахыс имазеины амжэатла иадгылаз ашыафакэа, акакала сеитэахатэкэа инарыва-сырсит, нас заа смафа иахынырхаланы исымаз ацахафэа рыла сзахэафэа даара рахатыр баны, урт ашыафакэа инарыдысхэалт...

Сани уи лэацеи хыхэтэи абартафэи итэаны афчахэа апырпыл фапшы дрыпхуан, зны-зынла, рус рэынахаршэаланы, мафк абаркыыл рэынахы-рхэхэшэа, хэеихэшэцэеи сареи хкэыкэыцыкэуа хазфыз аус ду рылапш инытыргон...

— Шэа шэца, шэхы шэафэитуп, иаанхаз егырт ах-шыапык сара схала итастоит, ццакыра сымазам... — хэа азин анрыста, азбафца пхашаф-хатэ афныфа рэынархэит. Уеизгы-уеизгы дара смыцхраар ада пэсыхэа сывамкэа сауфакыз, аха ишыхэычу адгыл агэыбылра, анхамфэа агэыбылра ркындаз хэа, насгы Анцаа имчала Шыансоу иситаз азахэа-шыапкэа жывимжэафэак рфэло иалагар, ахэыцфэагы мафк рцабаа шаду ааргэа-лашэалап хэа акы сазхэыцфэон...

— Егырт ахшыапык сан ишсалхэаз еипш, мрэфэпхарстэны иахыфаз атыпкэа рэы заа исырхиахыз ртыпкэа инартасыргылан, ишыфастац еипш, даара рмаршэа кны, анышэ нарыдсыхэхэалеит. Нас саакэгьежэаан, сцо-саауа, рыцыпхэаза уедрак-уедрак азы нарытастоит...

Шэыкэранфа...

Уаха, шыкэс фыцны иахэеипш, шыбжэаарапны хаикэшэеит «фенклу-бафэи» Шыансоу «шэызбарц стахын, акы снашэазцаафэар» хэа хазы-хазы шыжынатэи ател данахзас... Ашэит аххартцуазма, хаибамбеижэтеи мафгы цуазма, хгэы фыфшэа хэфан, хэынмырхакэа, саатк афныцфала хааигэ-ныфкэан, хааизибаган, хыхэтэалац акэакытафэи хааикэшэаны хаатэеит «ихаихэарызеишь?» хэа...

Харт хэпшыфык: аскульптор Кыаазым, Горки псафа бзиа ичан змырзуаз Гэыдиса, афилософ Гэадала, сара, Шыансоу ихата дыхэфыкны... Уи ас заа ател дасны ханеидигалалоз, зынзаск хазыпшзэмыз, хгэы ззымфазоз цэара акы апшыгон, ус мышгашафэа, хамха-цэымшыа хайдиртэало-мызт. Кахуафэак ханырфыхэа, лафкэакгы анааибэххэафэа, «иахэа ашыбжышытахь, асаат пшыба рзеипш, дафэазнык абра хаикэшэоит, цэара цатэыс ихэмоуп, цэара шэкыдымхалакэа, ианаамтоу, шэааиroup, амарцафэа, изшэасхэазаалакэи» ихэан, Шыансоу хгэахэанитеит. Ажэа —

мыцхэк ифьтцмыршэо, арра хакшоушэа, иаапытцэтцэа-аапытцэтцаны, ихэашьа злаказ ала, «хабоугоу, иарбан усу?» хэа дыхтахамкит.

Нас рацэак хайдыхалакэа, дасу шыбжышытахьынза хзыхьзашаз абжыаапынтэи хускэа рахь хфынаххейт...

Асаат пшыба рзы афенклуб афэпхьа дахзыпшышын Шьансоу, игэалакара шкаиматыз ипјатца-цэхапшыкэа ирытубаауаз иччапшыш лаша иуанахэон, «уажэшьта уахь анеиха хамазам, хаихароуп!» шэааи смашынахь хэа данхапхьа, «уара издыруада, абри цыара апхэысаагара хэа акы игэы итэикзар Ашыкэс фыцха?» хэа хнеифэпшы-ааифэпшит, хнеилацэкэы-ааилацэкэкэан, уи азбахэала лафкэакгыи неибакхэакэейт... Аха «уажэы Ашыкэс фыцха уи аха змада, шэара Анцэа ииныхэаша!» хэа дафэацыара ахы наирхейт хцэажэара. Ус ажэеи-ажэеи неиххэало хашнеиуаз, Маца-ратэи ахатэйиртафынза хназан, амца ааихахцэан, Шьансоу имашынагыи уахь афынаирхейт...

– Уажэшьта хакхуго хаухэароуп, цыым, Шьансоу, уеизгыи-уеизгыи Ашыкэс фыцха пшыхэра Шэантэылака хаугарым, ус анакэха изыкзуеи иахьатэи хныкэара? – ихэан, хфилософ Гэадала апскыи зкыи хфыза иахь афынаирхейт изтаара...

– Уара, мацк иааиашэразар, ишэеимхэари игэы итаикыи, Шьансоу исцэагоуеи, мышгашакэ хэа цыаракыр хаигахьоума? Шэаала ихэазар – ус хатэрак иазкуп хныкэара... – саргыи сычэналазгалеит хфыза макьана имрагамоз «хамш аусхэапштэ» алацэажэара...

– Шьансоу ичхара фэфэан, ифыицэа рсамаркэыл игэы пјнатцэазшэа-гыи каитцалон, аха минутк иааигхаргыи, ахауа ззымхаз иеипш апсыл-мыткра далагон... Фитуамыи уажэы, «ирхэалааит, саапсарагыи сыхды-рпсаяп...» игэхэын, акыр икэсхьаз, ажракэа ианыртаслак ауардынеипш ифыжуаз «Имерседес» аццакра инацитцейт...

– Абчарах, ухаткы! Уара уцэажэашьа злакоу ала, хмаршрут азын лымхатаск умамкэа укам. Аха иареи уареи ижэдыруа, хара иабахахэо, ма иныкэйрпшшэа акэзаргыи, ххы ахьхо хашэхэа, зынзаск бзамыкэкэас хшэымшьозар, – ибжыи царыхэтцэаза фэаитит ани апролетар шэкэыффы ипјатцаршакэа ныкэызгоз Акэарчапјанаа рычкэынгыи.

– Шэйкэатц, уара шэйкэатц, Шьансоу икаитцо иара идыруейт, – ажэакэак напшишьит, даара акы дамыргэаккэа ажэак зфытцымшэоз аскульпторгыи. Уи Анцэа иатэеишьаз изанаат злаказ ала, зынзаск фимтыргыи вба узицо-мыи, избанзар ихэараны иказ инапкымтакэа рбызшэала ицэыригон.

Шьансоу такэаамта фитуамыи, аха ифыицэа амш аусхэапштэ мыцхэы иазфэлымхаушэа аниба, мацзак ишьтахька даахьапшышын, ажэабжы ахы-атыхэа иныкэйрпшит:

– Мшэан, ишыжэдыруейпш, уаха, уатцэы ныхэа дууп, Ашыкэс фыцуп. Убас сгэы иатаххейт, аныхэа сааткэак шагу абра хабдуцэа, урт рабдуцэа иаркы-ирцэ хэа иахьтаз Кэыдры афхаа ханталаны, хааикэныхэарц, хэгэкэа аахарфыцырц... – ихэан, мацк дааипхьхэыцааит Шьансоу, нас, иажэакэеи ихэыцракэеи цкыа еидызхэало рахэыцк еипш, арасазыхьтэи

ихъаршшага җынгыла «мшәан» лыбжьейтцан, иажәә инацитцейт: «хъәйтә хъаакәә, ицо ашыкәс иназныжны, афәтә мышьтабзиала хталарц...»

– Нас абри хаухәарц азын аума Акәаахыс абаскак хазургәакуаз, афы-за, – ифырмахьтә-вантхь аацәыригейт акәарчаҗанаа рарҗыс гәыцьбара Гәйдиса.

Абас ус бзиақ угәы иштәз хаухәар, харҗы хгәалакара еиҗымхоз, рыцхарақ хакәшәәзшәә, хайкәышышы хзаауго...

– Абар уажәшьта акҗы хаҗым хааит, Кәыдри Амткәали ахьеилало Шәықәран хәә зхычәә ссирк ыкоуп, уи зегҗы ишәымбацкәә шәыкам, убра ханнеилақ амашына хәатьтцуйт, абна еивтцарыҗх амашына ашьтахь исызтоу хәҗсуа шампаныцкәә ааҗаагоит... Нас икало, нас ижәбап, акәраанажәеиҗш даеа ышәшыкәса хәкоу цышәшьо, хпатреткәакҗы еицтаххып, аҗсуаа х-Ниагар хнатцагыланы, хәҗскәаҗы ааицтаххып. Егҗыс җацхакафь хнейдтәаларҗы амуаз, мшәан, аранза хмаакәанҗы, аха уи хцәызгода, уажә иабама, арака уажә хәхьнеиуа зынзаск даеакыуп, ишәымбо, аҗсабара еицтахәашьа амамкәә, ицәашьахәха, ибзарыбзаруа ишыкоу...

Шәықәран шәахҗсараха, изыхьҗсараха аамҗей ази иршьалашьынхъаз асып-тзамцкәей анышәаҗшы ирфьыкәсо илбаачеон. Уи еихсыҗьрак амамкәә шәышыкәсала иҗнажауаз атцейцкәә рфьинтә ажәйтә злагара абжьейҗш аууы ахгон... Ухы ышыҗтыхны уәатцаҗшыр, ухылҗа ухшәартә ихарақыз ацакәа иалкәаны хланцы италоз, нас такәаамҗа зейззейкәым-куаз азеилафынтра шкәакәә абҗы акәын, уахҗы-еынҗы, игәаны иказ алым абжьейҗш, Кәыдры афхаа итыуаз...

Шьансоу «и-мерседес» азхычәә афәҗхьа ихыз ацха-кнаха иацәыха-рамкәә инаирҗылан, даатьтцны, Анцәә диҳәоушәә инапкәә ышыҗтыхны, уахь ацхәхь ифьинеихейт...

– Шәааи арахь, ачкәынцәә, шәахәаҗш, закә ланарҗшыра блахкыгоу хазлаҗшуа! Мшәан, уажәы хәц зәахьоу алафкәә нейбыхәо «фенклубафь» хтәазар, абри афыза аҗшзара хала иабараны хәказма?

– Ааи, ааи, уа шә-процентк уиашоуп, хгәы аҗсы ауршьейт, уара удам здам даеазәы ихадигалараны дыкамызт асейҗш апрограма, Ашыкәс фьыц атыгә-тыгәхәә хашәкәә ирысуа, хашәхымс ианылагылоу аамҗа-зы! – фәаитит Шьансоу ишьтагыланы инеиуаз афилософ Гәадала, ацха-кнаха амфәты маакыра иарма напала иаанкылауа. Шәықәран «аҗырцә шкәакәәкәә» халаҗш хзыркәымгауа, Гәйдисей аскульптори сарей хөы-зцәә хнарышьтәлейт.

Убасейҗш тынчрак иамехакны иаман абри афхаа зегҗы, Шәықәран азхычәә ахы җанархоушәә, аеазнымкылакәә, хланцы иахьталоз ауухәә иахылтцуаз агәынкыбҗбада изакаразаалақ даеа бҗык уахауамызт...

– Аией, нас, абас иссирха Анцәә ишейт хәҗсуа җсабара, адунеиаф даеаҗара иузыҗшаауам асейҗш аланарҗшыра... – ихәан, маалыкь-бла-ла, ииатәкакараза ахарҗ ду еиҗш иаххагылаз ажәван днатцаҗшит Шьансоу. – Аха, рыцхарақ икалаз, иҗацәуп, иҗацәгәышьоуп анкәа шыапыр-

гыларта ахыыкамыз хадгылкэа... Угэы тнашьаауеит ари афымтра-тацэыра хьшэашэа. Дара хашьхакэа рхатакэагы ирзеилкаауам иахьанза абас иаалыркыаны изеихсыгыыз «хаит-ахахаи!» хэа шэышыкэсала ари аохаа итыуаз афырхацэа рыбжыкэа!

— Иугэаламшэо, Хабчарах ухаткы, ани аурыс царауаф аратэи атыгкэа ирызкны иихэахьаз ажэакэа...

— Ааи, ааи, ишгасгэаламшэо, амхацырра калаанза, Дали Цабали иахьрымеханакуаз агъсуаа убриакара ирацэафны итанхон, ацгэы ашьх-рантэ аонкэа рхыбкэа инарыкэпала-аарыкэпало афынанахар, адгыл ашьапы ыкэмыркыисзакэа, аганза иназон хэа... — мыцхэы ираамсташэа-ны ацэажэара са сышка ииазгаз Шьансоу иажэабжь саргыы гэцаракра агмыжкэа, кэаматцамакэак нагысшыт...

— Ааи, хара арыцхакэа, ахлахэацэгьакэа, закэ цыанат тыгкэоузеи хназхызаа хцаз... — игэы дынтагызит афилософ Гэадалагы...

Хаскультиор Кыазымгыы ииулак ахахэ жыцэкэа днарыкэгыла – аарыкэгыло, мацк азхычэа инацэыхараны, зэалкаашэа азыгэта иалажыыз ахахэ ду акынза дназан, лагъш-тынчла итицаауан арака злагара-дуззак иалагазшэа еилажыыз хахэи-макьеи, цыдалагыы илагъш изыркэымго дрыхэагъшуан азиас афыкэ хыфаа-фыфаакэа меигзарахда ирфашьыхыз анышэагъшы асыпи...

Уи скульпторк иахасабала акы штатигъшыхэуаз зегъы игэахтеит, аха Пушкин иеигъш инапкэа игэытагъсаны, акамбашь алахь еигъш икыакы-жэырза азгыыра иалажыыз ахахэ дыкэгыланы, деигъххэыцаауа данааба, бызла дыхтахамкит, фымт, хгышшэырччо ацха хакэгыланы хаизыгъшуан. Досу дахыыказаалак – иара имароу, ишьашэалоу акы дашьтоуп... Аха еснагъ згэахы цкапуа, зсаат иахэагъшуаз афэарчагъанаа рыцкэын-зызымк, акыраамта иеынкыланы дшыказгыы, уаха игэы иазымычхазт, ибжыы царыхэтэаза, аскульптор инаикэфитит:

— О, уара, Кыазым, уааи шыта арахь, уааи! Унышэагъшыкэа чэазны иту-цаалап, уеизгыы-уеизгыы, ашыкэс фыцха, уаха ара иахмырхэлосар, афа-кыахэа хаззааз аус аакатцаны, хдэыкэышэтца Акэака!

Ишыкаитцалац, «ифырмахьтэгыы» ааххикьеит, нас ашацахэа Шьансоу имашыынахь ифынеихан, ионапык рыла рыхэлымшэа ианкны хэбака гъатлыка ашампанфы иманы арахь азхычэа ашка иманы ифааихеит. Нас иара Шьансоу ихатагыы, махэхьаргъшра игъхьазшэа, игъатца цэагъшыкэа ххэа гэзак нарылишын, – ари иуам, хирццакуеит, ишыжэбо еигъш, – ихэан имашыына днадгылан, иаартыз абагаж иаатигеит хыхь-мышькэак...

Нас хазегъ хаазыффы, ханааилагыла, Шэыкэран азхычэа иацла-буашэа еилачэоз ашампанфы ааникылан, мрагыларахь ифы нарханы, ныхагъааф бзиаи иеигъш дааныхэа-ныгъхэит:

— Уа, зхышььаргэытца сакэыхшоу, сухэоит! Абзиара Анцэа икатца Апъсынтэыла! Ихазхазааит хазлагъшыз арыцхара ду! Ихэцэаз рыгъсы тынчзааит! Хагъсадгыл гъсымцкыарала икэнагалаз, анацэеи ахэыцкэеи аибаазаха рызымтаз, аба-хэымга, фаахэыра умоуааит!

Дали Цабали ажэйтэан зны еиваҕа ишынхоз еипҕш хашыцаа аҕсуаа
ѡаҕхьа рхэыштарақаа ирзыхынхэыртэ агэаҕхара Анцаа иратэеи-
шыааит!

– Иахьа абра еицу айѡызцаа-гэакьақаа еснагь шэхи-шэҕэи шэакэ-
гэырҕо шэѡнатақаа шэырхылалааит! Хазталоу Ашықас ҕыц алҕха-
агэыҕха шэымазааит!

Шьансоу дныхэон ҕааимбарцас, ихы ѡышытыхны, инапқаа дырѡаха-
ны, алабжыш еипҕш икэеикэеиуаз ажэѡан цамцамра датаҕшуа, игэи
тыҕыҕаа- иҕысы тыҕыҕаа, уи ицэажэашытыбжь архэанчар хэа ишэозшэа
мачк ачаартынчит уахҕы-еынҕы ҕааихак змамыз Шэықэран азхыҕеа-
ҕы.

Хѡыза аныха датагылоушэа абаскатэи ажэа-кэанда гэатабҕата иҕы
ианаирхэа, хазегь ҕымт хнеиҕаҕшы-ааиҕаҕшын, хатэақаа хнарҕы-
хэеит...

Сыбҕыцқаа ирзымкыз нцамтақаак

Уи ѡ-фронток дрыцхаражэхааѡын...Шықас-дуззак анакэ еилаханто
изыбжажыыз,зыбжықаа еигэнымыѡуаз ѡ-фронток...Аибашьра ианналага
инаркны Гэдоутантэ Ткэарчалка ицаз, иааз рацааѡын...Азэи – адунеи
иакэытхаз, хэанхэахла ада жэабыжык змахауаз, зпатронақаа знацақаа
харкэаланы изыҕхьазоз аибашыцаа мачк рҕэи сзышытыхуазар хэа.
ҕазэи– зыхэсақаа рыхтэи лымхарыѡкэеи рмацаазкэеи тины, ирыт-
ныцыз аҕарала бцарк сзаахэозар хэа. Икан «Ғэымыстатэи ацаахааҕы
тынчрацаоуп, Мрагыларатэи афронтаҕы сызнейр, аибашыцаа-ҕэҕақаа
снарывагылар, цыара акала схы аасырҕшып, арака ҕыртцысы камтазакэа
атабиа сыштатэаз, стэыҕеит...» хэа вертолиотк иахынхаланы уахь
идэыкэлозҕы. Аха, ус кэзтэоз, шамахамзар, мчыбжык-ѡымчыбжь рышь-
тахь Ғэымыстака еиҕахынхэуан («аибашьра –еибашьроуп, абаа хыз-
жэахыоу уѡ дыкам, аха еибашьыртэ зтаху, зегынцыара деибашьуеит...»)

Шьансоу ицхаражэхааѡра – уи даҕа такҕхықэран.Дҕышэан, аҕсын-
ҕыри ианцаны ажы бзиа иизрыжэуа аихаҕсыхэ еипҕш дызрыжэын.
Хатала Акомандакатцаѡ Хада Арзынбеи, Аштаб Хада анапхгаѡы Сосна-
лиеви игэра ргон, инапы ианыртцаз иҕсы ахтынцаны ишынаигзоз рды-
руан.Аибашьра цонатцы зныкҕы баша,лытшэада дмааит Ткэарчалынтэи
Гэдоутакэа, иара убас зышка дхынхэуаз абжыуаа рычкэынцаа рҕэи
итхоз акы мызбакэа зныкҕы дыхнымхэит Ткэарчалка, Очамчырака.
Абцар, ацпаҕханы, амаҕаа-аѡыҕаа, афатэ-ажэтэ, ахэшэ-абыҕышэи...
Еиҕахэашыа амазма амацаазхы иҕакыз Мрагыларатэи афронт ишар
иаахэлаанза, ихэлэр иаашанза изыргэамтуаз аибашьратэ кыбазыба
бааҕсы. Дназышыталаз имака ааҕтэаанза, «оф, ҕэышыа, уигь акы хэа
исызбеит!» хэа акы дазкылсаанза лацаааихышь,тэамѡахэ камта дашытан.
Убри азакэхарын аибашыцаа рхы зихтныртэоз Шьансоу. Шьансоу кэыҕа,
Шьансоу – цыбара, Шьансоу- аамсташэа! Иахыаҕы, хтацаыхак сыманы,

уи иеипъш икоу арпъарцэа санрызхэыцло, ахацахэа иаасгэалашэалоит акалашэа игэхьаазгало Тихонов ицэахэақэа: «Гвозди бы делать из этих людей, Лучше бы не было в мире гвоздей!»

Абри ажэабжь анызыоуаз, «иудыруеи избахэала исмахац ифыцу акы рдыруазар хэа изааигэазаз ифызцэа азэырфы снарыфцэажэақэеит, еиха-ракгы иеибашьратэ-командиртэ кэзара амазақэак цкэа исызтцаауазар» хэа. Урт руазэк, иналукааша хэссеист, ханалитик Ахра Быжьнаа, исеихэе-ит Шьансоу ихы ацыка ықэхны, мрагылареи мраташэареи реимадара изалкэкаауаз зегы алкэкааны, амца шазааиртыз, ифызцэа-цэбарақэа наиваргыланы атыхэтэантэи акэапъ афы ишнеигаз Гагратэи ажэылара ашьтахь ақыртқэа дачезнык бэбэала ршьапы икэызкыаз Кэачаратэи аоперация.

Энак ателехэапъшра акынтэ Владислав ду ишка снейт макъана акапанга ианыз азеипъш тагылазаашьа интервиук сызимхуазар хэа. Ас игэы алака-ны, лафк ихэаргы цэгъа имбо ааигэа-сигэа дсымбацызт Адцақатцао хада. «Иуахама, иуахама, Мрагыларатэи афронтафынтэ иахзааз ашифрограмма азбахэ?» — амца ифыкэыхэхэ, длаша-лашо, гэырбьафэхашак шиахаз мфашьахуа, днасазцааит уи аинтервиу антцара иеазыкатцауа. «Мап, мап, хыызхэала иарбан хтысу зызбахэ шэымоу?» — схэеит сара, исзымдыруа жэабжь ыцк сеихэозар хэа сиқапъшуа. Кэачаратэи ажэылара атэы сахахьан инытыо-аатцыоны, аха уи азбахэ аатцра-цэажэараны акэымкэа, Ахада ихатэ икынтэ иануахауа дачеакала укалоит.

«Кэачаратэи аоперация хыркэшоуп хызла-пъшала! Аба дыпъхарцеит хэруаа! Ицегь хускэа еибьхараны икоуп, Анцэа ихэозар!» — ҕааитит Владислав дзыхоз итытын ацыблааха амса иалхыз аццышэтра-еикэатцэа интапъсо.

— Уа, Анцэа ишэыцихэааит, лымхатасқэак сыман, аха астцэка иаар-ласны ихыркэшахоит хэа сгэы иаанагомызт уи ажэылара!» — сгэеизхара сзымтцаахуа исахаз сыбжьы нақэсыргеит саргы.

— Уааи, нас, шыта халагап узцаарақэа ртак ақатцара! — ихэеит иара мышқэак рапъхьа икыпъхьны иапъхьа икэыстахьаз азцаарақэа зныз ақбаад-ббьыц деитанахэапъшны.

Ахра Быжьнаа исзеитеихэон иара инапхгарала имцапъгаз Кэачаратэи аоперация ашьтахь Шьансоу Гэдоутэка дшааз уи ажэылара иаз-кыз ахасабырба — рапорт еикэырцаб ақбаад иантцаны. Аха дышиашаз аштабахь ддэыкэымлеит. Деилфаца, ирратэ цэашэцатэы ишэцаны, иабцъар иазқэынцаны, дынкылсит зынзаск хшымгэыбзоз Гэымстатэи ххырбэбэартафы. Апъсшэа анааибакхэа, мрагылараа иаадырпъшыз афырхатцара хгэы шышьтнахыз атэы аниакхэа, ирратэ артмак иаатигеит иахасабырба — рапорт еикэцаб изныз ақбаад-ббьыцқэа.

— Абра сзааз абри ашэкэы акы узавымбо аредакция сзэыуурц азы ауп. Егъа умхэан ари шыта итоурыхуп, документуп. Ғартцэик иадамзаргы,

иахьахэтоу игылазароуп... – ихэеит Шьансоу, икьаадбъыцкэа насыркуа.

Ашәкәы сылапъш нахызгеит, акы узахымхәауа ианырпъшын уи ахтыс-кәа рлогика... Шамахамзар, пъсахра хәа акгы аласымгалеит атекст. Ус иара арратә рапорткәа рыстиль иашьашәалахартә мацк снацхраакәеит акароуп...

Хус аныххаркәша, уи игәалакара шыбзиахаз еиҭахәашьа амамызт, ифыза – қарахьымза ишқа имаз агәыбылра ду иартцысуаз агәыпъшаара цәахышья изымто иажәа аахиркәшеит Ахра.

«Шәара ишышәызбаз еипъш, аоперация амәапъгара сара снапхгара-ла инагзахар акәын. Рапъхьатәи амш. 28.11. 92. ш. Абри аены имәапъгаз ажәылара алтшәа хнаҭеит. Ақыҭақәа еимаздоз Бәада, Цыгьарда рыбжьара (Кьатуан ахаблан) иааникылоз ацәахәа дахцаны, ишьҭахька дыпъхьацан аҭа. Убри аеныцәкьа хархәҭақәа иааныркылеит акыр зҭазкуаз ахәы-харакырақәа...» Абас телеграф бызшәала аҭәахәа ицәажәон С. Сосналиев ихьзала амаиор Шьансоу еикәиришәаз убри ашәкәы.

Хылкьа-фылкьала акәзаргьы, азәырфы ирхәо сахахьеит Шьансоу урт амшкәа рзы аибашьцәа дырхагьежьуа, рапъхьа дгыланы, «пъхьака, амарцъақәа!» хәа ргәы амца ацрарсуа, аҭа- бцъарла деикәных импыҭахаланы имаз ахәкәа рахь иманы дышцоз атәы... Шака дтынчыз акара, дыцъ-барахон уи инхада-ипъсыда хәа еиҭагылоу ар анеидысло аамҭазы! Ускан гәыфбарак, лакфакрак изымтоз мчын адауапъшькәа реипъш атдыхәтәа-нынза иахьывагылаз зынза ишыцкәынцәаз аибашьра аилашыфкра абыртқал икылнаххьаз ифызцәа Батакәа, Шамил, Заза, Мераб, Мушьни!

Агәалашәароуп, ааи, ааи, агәалашәароуп, ацәашьы аанкыланы ауафы ихигахьоу атцхкәа, мацк зәыпъхьазкхьоу ахтыс-еилафынтрақәа лапъш царыла деиҭарылазырпъшуа. Агәалашәара анҭыцәаа – уаҭеимшхара, дҭы-цәаауеит ацәашьеипъш иара ауафытәыфса ихаҭагьы. Ауафытәыфса Хаз-шаз дшаны адәы даныкәитца инаркны, еснагь акы изхом, дкәалкәало акы дашьтоуп, зны-зынла хыкәкыла дзышьтоу иара ихаҭа ишизымдыруагы.

Уи изымхарақәа иреихауп адоухатә зымхара, адоухатә ҭажәкра -апъслымз-цәхәыра ианыланы инеиуа цәыкәбарк азышхәа ааиҭамкәар ада пъсыхәа шимам еипъш, дызмыртынчуа адоухатә ҭажәкра. Ауафытәыфса шеи-шыкәсеи акы дашьтоуп, акы даргәамцуеит, акы даргәырпъшоит, дыззыпъшзамыз гәыбрак ацәкәырпъеипъш игәиҭанзамкәа ианитцаслак, атцәыргыла дахнарпъоит. Аха убартқәа зегь рылымкаа ауафы изымхо – ауафы иоуп.

Зны-зынла схы схарштны, сгәы схарштны ақалақь салаланы сышнеиуа, сыбла иаахгылалоит изаацәаны зразкы зхыццакыз, лассы-лассы ихха-ччо сҭапъхьа иаацәыртцло сфызцәа гәакьақәа. Мчыбжьыкахь знык иадамзар-гьы, ани лафшақә хәц ахьеибафалоз «хфенклуб» саныфналало, избоит ҭыпқәак шҭацәу, ускан ахаҭахәа даасгәалашәалоит Шьансоу. Ех, шака ихагызуеи уи ибла кәыҭақәа шыжьшәапъшь апъхарреипъш ирхыцуаз ,

али-пүси рыбжьара зегь ххьяакэа нахахзырпсаауаз игәи-игүси ршәахәа зыдакәа. Шака иахзымхоузеи еакы иаламфашьо цәажәашьа чыдарак еигүш уи арасазыхьынтәи Акәака иахзааигаз иажәа-еидхәалага пүшза «мшәан»...

Ашықас Ғыц ааигәахо ианалагалак, акомпиутер наунагза итәахны
иамоу аиутуб нацәкысла снақәыҕәәазшәа, са схәатәы иацымныкәо
цәалашәарак сгәы ырхытхытуа еилыхха сҕаҕхьа иаацәырнагоит ани
Шәықәрантәи азхычәа иатдагыланы, инеимдаа-ааимдо, еибаргәытәшәа
злаф-гәыбзыҕ еибызхәоз урт аҕшшьык, сара сыхәдыкны. Аха нас, урт
агәалашәарақәа ирытцыоуа ашьтыбжықәа уи азхычәа ду аилашыоқра
бааҕсы ианналазлак, ихьыу-хьыууа, сшьа-сда амца нацрато, схи-сгәы
ааимнадалоит Шәықәрантәи азырҕа-ссир шәышықәсала итнажаауаз
атцеицәеипҕш итаулаз, еихсыҕыраҕы зқәымыз хьаак. Харт хаҕшшьык
хцәажәашьтыбжь шыта ахааназын иагхеит иразныҕсараха зегьы ирхьи-
гзоз Шьансоу иажәа еиҕыбаашьа, хрыжь-хрыжь ицәажәашьақәа ирытцз
ахаара-бзаарақәа, геи-шьхеи ирықәлаз уи ишьауардын хшыотцарра.

«Мач цуама шыта уи аахыс?» – сааигъхьхэыцаалоит сара схала аоны санаанхало. Шьансоу инапала аатцэажэқэа инарылахэаны, анышэгэзеи ауаци рыхьныхэхэы, бырг бзиақ иеипъш дныхэаныпъхьаны, амашьына интаргыланы иситеижьтеи ант ибаҳча акэакьтафэи итаз азахэа – еитахатэқэа? Шьансоу даагылазар уалбагас хэа, исцэагоузеи хэа изақа-разаалақ акы қаимтацыт. Жэытэ ритуалқ еипъш сгэалашэарафэи наунагза иаанхеит уи усқантэи иныхэаныпъхьарақэа.

Дара азахәа-шыапкәагы лассы ирызхәит, рҕашә-рдац бәбәаны ианырха, инапырхахо сытлакәа инархынхәлит, атлахь изымџаз-саанда икыдлеит... Саргы издыруаз ахәычала, ес-аагына еилыхны, ахџара-џџаракәа наӀ инарымырффаны, илыргаз ашыцәра џыцкәа снарыцхрааны, шашәала, цаха-гҕжәахала амахәкәа инарыдысхәалон...

«Иуздэз, Шыансоу – пүсэтэ бзиа иахатыр афынтэгы аанпы рыгумыжын, нан, абзеира хзызухьо рацэафуп, аха иара ифайтцэз эа цакы-чыдак амоуп, азахэа, ажь, афы – ари харт апсуаа хэы зырцэажэо шэыр-хкуп, хасасдкы-лара, хқыабз-хцэс иашьаноуп...» – абас сгэы аашьтылхлон сан лчеицыка лнапы икэыргыланы акырынтэ дызпылахьэз Шыансоу ифамзаара илзын-нажызы ахьаа дэа гэырфакны ишылзацлэз мфашьахуа.

Абар уажэы зеиуахкы маҷу ае-кыкажэ ейкэыншэыла изфалоз арт аза-хэакэа руак ааилыхны, икахэхэа аҗада еихоз ақатарақэа ғымтцэартэ рмаршэа кны шашэала, цаха-выхла ркыдхэалара сеитаналагеит ес-аағны ишықастдалацыз еипш... Амахэқэа рқынза изымқазоз ашыцэарақэа агэараанда иаларсыз аихатэы шыақакэа инарыдхэаланы, аеқьартақэа рзысыпшэаит. Нас аанда снадцын, нақ-аақ сзара снапы нтарсны, еивағылаз атцлақэа снарытцэпш-аарытцэпшит, макьана икыдхэаламкэа икахэхэа адғылаҗы ишытаз қба-хпја қатара ахыызгара сзымдыруа...

Нас минуткәак итцегь аандахь снаскъан, итцегь лапъшыла иааимыздеит хәы-шықәсака рапъхьа абри азахәа иацәыхарамкәа еитасхәхьаз, уи аахыс иңарңаруа изызхәхьаз китаитәи атциаа «Гинкго-Билоба»... Уи абъыи, ифало акакалқәа уафы иимбац хәшәуп, хымпъада ашьапы укыроуп хәа исыдыз-галаз, сфыза нага, афилософ, абызшәадырфы Алма Хәңьарат-ипъа Асанзаа-гъы ааигәа идунеи ипъсахгәышьеит. «Уеизгъы-уеизгъы акрамоума абарт азахәа катаракәа абри акитаи-цла иакәыстцар?» хәа такәаамта икастцара сзымдыруа сгылан. Нас, саръьарахьала смака иадхәалаз цаха-иатцәакәак аавтцысхын, ант ах ракәак рахәтыр баны, акакала акитаи-цла амахәта шәпақәа инарыдысхәалеит, иара Шьансоу урт анситоз ишыкаитцаз еипъш сааныхәа-ныпъхьаны...

«Уи рацәак игәныумган, атцла-цлоуп, икитаи цлоу, иапъсыуа цлоу хәа азәгъы ухтаикуам, аус злоу, аеафра бзиа аанашьтааит...» — скәакәыцакәуа сызфыз аус лчынапъылшыйт асқам-хәычы дықәтәаны, касы-еикәатцәала зхы цакны, хәфны атъыварақнытә иаапъшуаз сан.

— Аиеи, нас, иканатцо аабап, иара Гинкго-Билобагъы иурсктәи апериидаа-хыс здац-пъашә мырзкәа иаазго хәшәы-циаауп рхәеит («Шьансоу пъсәта-бзиа иахар сызфқәоу егъа иңьейишьарын!»), иакәыстцо апъсуа жьыхкы, зеиуахкы маңу аеыкажә акәзар, уигъ ашьапы ес-аапъны исбахауеит, ауац атцасыпъсоит, исхәышәтәуеит, сынтәа, аарфара-баапъсык кәамлар, аеафра замана аанашьтыр ахәтоуп, — Шьансоу ихъз зху зегъы ирыхъызауаз сан лажәа кәандақәа инарыцсырфызит саргъы, стоурыхтә-философиятә хытхәаакәа уафы дырмышәо...

Рапъхьатәи аеафра

Иңьоушьаша, уи ашықәсан Шьансоу иситаз азахәакәа зегъы фба-фба, хпъа-хпъа мтәышә иреитцәмкәа ажь рфытцит. Лымкаала, дзыхъызааны иситаз акачың акәзар, икәалыкәаңьо, иссирхеит, сыдгъыл, шмалаңыругъы, даара аеақъеит... Ифытцыз ажь сара ара сынхейжътеи исымаз ахардан иалысхыз афы ианаластәа, агәил-пъшшәахәы ааугәаланаршәо, акалашәа икалеит, атцәа иантәстәалак, уи агәил ффыхәа тиаазшәа, убла хнакуан...

Аха уртқәа зегъы сханарштит Гинкго-Билобеи стәатцлеи иша-шаны еицрықәыз аеыкажә, афада, алада, мрафәпъхарстак ахьаарбоз зегъынңьа-ра реахьырыгзеит акьатрацәкәа, ажь зластаауаз акыба аиґагарагъы сықәшәеит, калатки-бжаки еитцәмкәа ажьымжәа-еикәыншәылақәа рыкә-нысхит урт аф-цлак...

Сыбжыи нытцәкшәа сныхәон Шьансоу изахәакәа рыґаара напы анасы-ркуаз, сыбжыи неитцыхны сныхәоит суалырқәа аматра нархаршәны, ты-расла исразаз сфееикәатцәа аґатәара санналаго... Иатцәахә анааныскыло, гәтыңьыґаала исхәоит, есышықәса исхәац: «Иара изнымтцыз итцәаншьап змырзуа ичкәынңәа хәыцқәа инырґааит! Иара дызхьымзәз иахьзааит дара!»

Ааигәа здунеи зыпсахыз шәкәыџы бзиақ «иҕоузеи, шәышпәкақәоу?» хәа саниазтаалақ «Хәаҕоу ҕахамшыои макъана!» хәа насатәиклон. Уахық зны, хәыцрақәак сыцәа дырҕыалан, схәытәыхәытәуа сиартә сшагәылаз, смыцәадара иахҕа, ани згәыџбарақәа еснагъ идыргәәтеиуаз, ашәкәыџы иажәақәа ирыхҕа, ма зынзасқ дачақы иахҕа, ашацкыраз цәахәақәак сыблокнот ианыстдеит, урт ирхәо аилыргара схаҕагы исцәыуадаџны...

... Хәаҕоу ҕахшыоу – хәкәтәкәоу?
Схы сазтаалоит зны-зынла,
– Мшәан, иҳахъзеи, хәкамкәа?
Ғааитәуеит азә дкәанызануа...

Хәаҕоуп шаххәо, хәагага,
Хәаҕхәа ицәырҕацәыраслоит...
Мәасцәақәакгы хәагаха,
Хәхәымҕыхәк нәхгәыдыртәоит...

Хәаҕоу ҕахшыоу, хәкәтәкәоу?
Ацәбырг-хәтә хәзхәода?
Лабҕабоушәа лакәушәа,
Ғыхызқәак хрылган хәназгода?

Ани здунеи зыпсаххыоу ашәкәыџы илакџакрақәа рацәак ишсыдсым-кылоз, саргыы сыуаџыбжара сынтысны, нәк сышықәсқәа рхаџазарахъ сна-скыо саналага, лассы-лассы сәаҕхәа иаацәыртәуа иалагеит сиурреалисттә лапштәашәарақәак. Аха иҕоуп, ааи, иҕоуп зны-зынла алабҕабеи аҕхызи анузеиџымдыраауагы, урт амши атқи реиҕш иануцәеилаџашыогы. Ааи, акалашәа дшоуп ауаџгы: дыҕоушәа, дыҕамшәа, абра уааигәа дангылоу ицәажәо иара иакәушәа-иакәымшәа, зны илақәа хтушәа-ихџоушәа, иџны – игәара дахушәа-дахымшәа...

Зны-зынлагы, зымтәыжәџа пүтәоу аҕсаатәеиҕш, уи адунеитә пүшеи-лаџынтра ду, агәыџбарақәа рызлеира бааҕс далтырц иҕахны, данзалымтәуагы ыҕоуп..

Убасоуп зны-зынла сшыҕоу саргыы...
Сыҕоушәа-сыҕамшәа...
Сыҕхызушәа-слабҕабоушәа...

ЇЫУБЕИ ЕБЖЬНОУ

СГЭАЛАШЭАРАҚӘА ИРЫЦУ ИСХАМЫШТҰА ХТЫСҚӘАК

I ахәта

Ишдыру еипш, ауафы дины адәы даннықәла нахыс, еснагь иааи-црымшәо ишьтоуп аңсреи абзарей. Урт рыбжьара Анцәа иахьынзаиатәеи-шьаз дыбжьагылазаауейт, ифәхәара амш атцыхәтәантәи акәаң ақынза. Абри аамта кьафә иалагзаны ихы ззикузаалак ақны, иарбан хырхартазаалак, еснагь ицуп игәалашәарақәа, урт ирыцанакуа еиуеипшым ахтысқәа. Икоуп уамак зтазамкәа, уамак уафы дзызхьамхәша, аха икахуп уафы изымдыркәа ибжьазхьоу, иара ида дафәзәы иқны изымнеиз, башатцәкьа ибжьазы. Иага ус иказаргы, хырф зуташа агәалашәарақәа бжьарзтәым, ицәыргатәуп, ақьаад ианцатәуп, изгәалашәо иеиха, игәалаиршәо ауааи ахтысқәеи рзы хәы змазам атцак ду роур калоит.

Хатала абарт ацәахәақәа зыфәуа, сара схатәы ааста, жәантә еиханы, рыхьз-рыпша шьтыхтәны избоит сызлацәажәараны икоу ауааи, усқантәи аамтәи атагылазаашьей ирыцанакуа ахтысқәеи.

...1992 шықәса. Аңсни аңсуааи рлахьында хьантә иашықәсу, ашьаа-ртәырей аңстбара дукәеи зцыз, аха убри инамаданы, иахьатәи Аңсуа хәынтқарра ашьақәыргыларакны атоурыхтә цак ду зцыз.

Аибашьра алагамтазы хтәыла афнытцка ауаажәларра-политикатә тагылазаашьа убранза ихьантан, зегьы иахдыруан иахьа ма уатцәы аибашьра камлар ада цсыхәа шамамыз, аха ианалагашаз амши арыцхәи здыруадаз умхәозар. Убри ашықәсан, маи мза антәамтаз аусура салагеит аңсуа радио ақны хатә корреспондентс, аинформациатә кәшафы. Уаанзагы аус зуан, 1990 шықәса сентиабр мза инаркны, аха аштат иалам хәа акәын сшыказ.

Ари аамтазы, Аңснитәи ахәынтқарратә телерадиодырратәра ахан-тәафыс дыкан, хтелехәаңшра анапцха рацхьатәи амш инаркны иазаа-цсоз Шамиль Хәсин-ица Плиа. Хәарада, ас еипш аусурта ансоу схылца атцыс тахәуан, избанзар, агонорар анафс, ауалафахәы сзыпцәан аофициалла, фбагы, атаацәара салалахьан, схы сымшьыртә сыкан. Иахаану зегьы ишырдыруа еипш, ара ихаланхоз ақыртәуа милац, еихарак агырқәа, рхыпхьазара хара хааста фынтә еихан, Асовет аамтазы нхара ианаауаз ирейгыз ханхартацә тыпцкәа дара ирзалхын. Убри аус амшала нхартацә аңсуаа даара ауадафракәа еснагь ихаман, ақалакь агәта инхоз мацын, еихарак Ахабла фыц ахь акәын иахьынхоз. Уажәы сызфәу аамтазы Асовет мчра еилахьан, азакәан мчра дук амамызт, ахәынтқарратә мал аимтәа-ра цон, дасу дахьаакәшәаз анхара далагон, ашәи-қашьы реипш хаилан. Убас гәыпфык аңсуаа, еихарак афәр, Ачадара уахьналало «Кемпинг» ату-ристтә базафы игылаз афны лафәкәа нкылан ирыфналеит. Саргы ф-фык змаз «ханк» ныскылан, изәзәа-ихәхәа еилырганы, хафныматәа хәыцкәа еибытаны сыпшәмеи сарей «анхара» напы ахаркит. Еиланхоз, шамаха зегьы хаибадыруан, еихарак аңсуа гвардиа иалаз ракәын, урт ирей-

уоп: Рубен Отырба, аишыца Тенгизи Бесики Цлакыиаа, Валери (Быжэ) Цыиццал, Алхас Кэарча (аибашыра ашытахь дтахейт), сыжэлантэкаа аишыца Арзаабееи (Арзик) Арзанбееи (Чыка) Ебжыноуаа, рахэшыа Заира (Нана) ухэа ирацаафны. Ақалақь иацэыхаран, аха усқан атранспорт бзиан, проблема дук аман икамызт. Ажэа ишалоу еипш, ѿ-напык рыла аусура салагейт, исылшоз амац ақны схы сеигзомызт, хмилац зтагылаз аамта цэқэырца еилахэашь саргыы салагылан.

Ацсуа радио аредакция, ателехэацшра инаваргыланы, еиха ииашан, цсатала иаххэозар, хажэлар зтагылаз аинформация ѿазара харакыла арадиозызырѿцаа рахь инанакон. Аинформациатэ кэша акорреспондентцаа Ацсны жэлар рфорум «Аидгылареи», Ацсны Иреихазоу Асовети рхыбракэа тэамѿахэда хрыбжыан, уи иаанакон, ауаа ргэы тынчмызт, аиаша рызнагатын. Зегы рхэара каломызт, аха мацк иадамхаргыы ргэы ртынчтэын. Хэарада, анаѿс агэеанызаарагыы рытатэын, тынч хей-хнапи еикэыцсаны тэашыа шамамызгыы дырдырлатэын. Абри аганахыала арадио аусзуѿцаа ихэдыз атакпхыкэра мацзамызт. Анцаагыы исцэишыом рыхыз сымхэар аус зцызуаз арадио аусзуѿцаа, ачышэа ду змаз ажурналистцаа, адикторцаа, астудиақны атехника иахылацшуаз, амонтажкатѿцаа: Семион Адлеиба, Владимир Ахашба (аред. хада), Римма Чедиацха, Белла Кэыр-оғлы, Мурман Ахэба, Алла Кэарацхыелиа, Баграт Хашыг, Раиса Жыицха ухэа ирацаафны. Арт ауаа рыламыс ианцшны, рацсуара иацыз атакпхыкэра аидара иатцаланы, уатэтэи амш иазхэыцуаз ракэын. Ирыкэнагоу, иратэоу ажэа хаа ахэара сара сакэым, аныхэаѿ дугыы илымшар калап.

1991 шыкэса антэамтазы «ацсуа гвардия» хэа ззаххэо, ар реиѿкаара напы адыркхыан, аамта кыаѿк иалагзаны Жэлар рфорум «Аидгылара» анапхгареи Владислав Арзынбееи рееимаданы, жѿахыркны еидгыланы рус ашыапы ақэыргылара иафын. Ахацаа гыѿѿцаа, арпарцаа еиѿамсқэа рхы ашэарта итаргыланы маза-аргама абцар ааргон, ацыацханы рыцшаауан, ажэлар ацара еидыркылон. Икан убас еипш ауаа, акыр зылшоз, ѿымтзакэа ацара макэанла иахыахэтэз иназгон, аха иахыанзэагы урт зустцаоу шамаха уафы издырзом. Амала, жэлар ирылтцны иаауаз амал шнырхуаз, цыоуки рыламыс ишацныкэоз, уи зегы зымчу азбаѿ хада, Анцаа ду, ибааит, жэлар рхақ иабааит. Икахын даѿаццоуких, маатк ацара цыыба итымтцуаз, аха адыжэхэа згэы итасуаз, хаи анырхэа аамтазы, алажэқэа реипш, инытаха ицаз, аха аибашыра ашытахь аамтақэак анаѿс ѿацхыа ихырбзакэырбзо, ркышыи рыбзи еихышыа иаины итэаз. Уамашэа иубаша, иахыатэи аамтазы дара, ма рыхшара атэыла алахыинтагыы рызбарц иаѿуп, атыц харақэагыы ныркылоит. Сызлацаажэо аамтазы Ацсны ар мац еиѿыркаахыан ишрылшоз ала, убас маашыарада аѿазыкатцарақэа мѿапыргон, еихарак арезервистцаа рыла, иаарпхыоз аѿар рнаѿс. Ар напхагара аитон, Асовет ар аполковник, Афганистан еибашыхыаз Виктор Какалиа, ихатыцуаѿыс – амилиция аполковник, ахатца еибага, ацсуа игэагы цкыа зызтэз Гиви Агрба, убас афицарцаа В. Аршба, С. Аршба, Л. Чедиа, В. Агэмаа, В. Цыгэба, Хэ. Бганба, Б. Цыопуа, Т. Нодараиа ухэа ирацаафны. Ирымази ирымамзи ачышэа тыртцаауан, арратэ наука аамта кыаѿк ала иртцон. Ацс-

ны Арратә комиссариат напхгара айтон атцара ду змаз, Фрунзе ихъз зху Академия аушътымта, адивизиақәа знапафы икалахъаз аполковник Сергей Платон-ипа Дбар. Уи иахәоз, иаанагоз рацәазан, рацхъа дыззеилымкаауаз азәык-фыцъак «фебырхацәкәак» ыказтгы, нас, ихъз мхәакәа азы ржәуа-мызт. Усоуп адунеи, ацстазаара хәапса иацу шеифартәу!

1992 шықәса, маи мзазы икалеит ақыртқәа ззыцшзамыз ахтыс, ашәартә дугъы зцыз. Закәанла Афнуцкәтәи аусқәа рминистрс икатцаз, Иреихазоу Асовет адепутат А. З. Анқәаб иусурахъ днарышьтуамызт ақыртәу милац, па-сатәи аминистр Гь. Ломиназеи уи ихатыпуаф Ломинашьвилии зхадарафы игылаз. Мзысз иатцазгы, В. Арзынба иусцқа дахамтгылакәан, Қартынтәи аусцқа маакәа сцом хәа «афстаа бызшәкәа» рхәыцуан. Хаала ианаму, аполковник В. Какалиа азин иоуз ала, адца каитцеит афнуцкәтәи ар рполк МВД – ахыбра иакәшаны, Ломиназе ддәылганы, А. Анқәаб итыпахъ днар-гарц. Ари адца хъантә нагзан лытцшәа бзиаала, шыакәтәарада, иаалырқьаны икалаз аилкааха рмоузакәа. Ацсны Афырхатца В. Анцупов дзацхъагылаз агәыц чыда ахыбра ифналан, ддәылхәаны, аенытцәкьа иахытыцыз итыфрахъ дрышьтит Қартқа. Ирацәан апровокациякәа злаз аибарххарақәа, цыхәапцәара змамыз звиадистцәеи ахәынтсоветәи (Госсовет Грузии) рмитингкәа, дара-дара реилеибатцара, рыхәмаррақәа, ишырхәо еипш, «ацә иакәкны ажә аихсра». Хәуаажәлар убранза инеины иқан, абарт дар-гыи харгыи хәибамбо нақ акы хәипырнагандаз хәа, ргәы-рыцсы кыдгыла-ны атцанза инеихъан. Хазы ақыртәу архәтәкәа руак, асасаиртә «Цхуми» (иахъатәи «Аитар») хышәвык инареиханы ифнан бцъарла рееибытаны, агыруа-қыртәу националистцәа Тамаз Надареишьвили, Гиви Ломиназе, Гиви Ломинашьвили, Борис Какәыбава, Гено Адамиа, Сосо Ахалаиа ухәа рнапхгарала. Зара фыхыс рееилыхны, рыбласаркьа еикәатцәкәа рыла иатаны рыруаа, рпулимиоткәеи равтоматкәеи рхарззала, – р-Уазик-қәа ирықәтәаны ақалақь иалан, дара ртәала ареидкәа катцо. Хганахъала, хәрцарцәа ртыц иқәахцәоит, хәа рыцсахы цыжәжәо ианытцкьалак, – Шәаа-нгыл, иаашәычхә, аццакра атахым, – хәа хәцхъагылацәа ирылабжәуа, иныркылон. Урт ртәы еихә имариан, аха аиаша ххәозар, хамчкәа шейка-рамызгы, ртехникеи дарей Қартынтәи ианаарыхташәо аамтазы мзыск, хъзык азыцшааны рфәархар шалшоз зегъ рыла идырыз усун.

Ашәартә ду зцыз ари аус аганахъала, ар реиқәкаара аума, ажәлар ре-идкыларә иадхәалази, еихаразак Нхытц-Кавказтәи хашьцәеи хәрей хә-иниарей, рыцхыраара ақәгәыгреи ркны аус дузза мфәагнагон В. Арзынба зхадарафы дгылаз Иреихазоу Асовет аамышьтахъ Ацсны Жәлар рфорум «Аидгыларә». Ускантәи анапхгафцәа: С. Шамба, Г. Аламиа, З. Ачба, Р. Цанба, Р. Ебжьноу, Н. Цьонуа ухәа даараза акыр зылшоз ауаа хәтәрақәа ирылшоз зегъи кәртцон ашәартә апыхразы рымчи, рдыррей, рпышәеи еимаданы. Сара арака салагом арт ауаа уи аамта уадаф аан иныркылоз атыци ароли ахәшьара атара. Уи дафәа зцаароуп, дафәа усуп, рыламыс иа-зынхажьып атоурых знапы алаку, избанзар, иахъауажәраанза, 32 шықәса инеиханы иштцхәоугъы афорум ацтахеижьтәи, ахәшьара атаны иахәтоу афәазара ақынза иназгахъоу мацуп, Алыкьса Гогәуеи В. Кәарчиеи ру-

сумтақәа рыда. Анцәа ицъшьаны, ашьаҭаркцәа макъана зыҭсы ҭоу ҭамоуп, ма дара рхата ирџып, ирхәап, рхы еиҭархәап, ирызхьаҭшуа дҭамларгъы. Иҭоуп аматериалқәа еиқәханы, агазет «Аидгылареи» «Единениеи» аҭсышәалеи урысшәалеи аномерқәа, уртгъы змоу рацәаџуп, иаҭаху, аус адулароуп. Иҭхашьаразамызт урт аномерқәа еиқәыршәаны, хаз шәкәны иҭыжьзар, иахьа азәгъы акгъы даҭхьазом анаххәо аамҭазы азәык-џыцъак уеизгъы иҭалап згәи згәатцәеи еилгоу аҭхьара рҭаххаргъы...

Ишысхәаз еиҭш, аҭагылазаашьа есаaira иуадаџхон, аполитикатә ҭауа затәaira ихьанҭахон, ихәашьуан, ауаа рыпхьызқәа рыҭра иҭамызт, аха иҭан агәыгра. Е. Шевардназе дызхагылаз Қырттәылатәи Ахәынҭсовет, имаз авторитет ду иахәаҭшуан иаартыцәкьаны еибашьрала азҭаара азбра иаҭшьымгап, политикатә мџала, еиґцәажәарыла, аиҭыларакәа мџаҭга-хап хәа. Ирымхәои ажәаҭка «хочешь мира, готовься к войне» хәа, убри аҭагылазаашьа акәын иҭамаз, агәыгра харан – ашәақь лџа ааигәахахьан.

Адҭа соуит аредактор хада В. Ахашба иҭынтәи, арратә комиссар С. П. Дбар иґцәажәаразы, иҭаз аҭагылазаашьа иазкны. Сцеит сәааиқәыршәаны. Заа адырра иухьаз ала, снейра дазыҭшны дтәан икабинет ду аҭны, ашә санынхыҭ аччара далагеит – уаахт уажәы акы соурхәарц хәа. Сызҭаарақәа истахыз рҭак ҭаџны срепартиор зымџа инықәыстҭан, сиязҭааит, Едик (иҭынхацәа ус акәын хәшишьҭаз), уажәа еиҭазгом, хәгәра еибагоит, иаартны аиаша сахәа, ақыртқәа еибашьратцәкьа идәықәлар, хазқәгәыҭуа, изланахкылаша мчыс иҭамои, хәа. Дааҭышәырччан, даасґаҭшын: – Ааи, иҭамоуп амч ду, амч хада, уи хазқәынхо хадгъыл агәыблроуп – уи Аҭсадгъыл иацу адоухамчоуп, егъыс, уара гәҭыхас иумоу азҭаарала, даарак иуасхәаша сыздыруам. Ххы хәқәгәыҭроуп, нас Аконфедерация аҭнытәи Нхыҭ-Кавказаа. Аурысқәа рықәгәыҭра уадаџуп, Ельцини Шевардназеи Дагомыстәи реицәажәара иатцоу амаза цқьа еилкаам, еииракгъы атҭаны иҭам, – ихәеит. Аиашазы, сгәы канажыт исахаз, аха снапи иакуи, исылшои, сызгәалашәода мамзаргъы. Исхәара сґамшәо сааит аредакцияґы, сматериалқәа аефир иазырхианы сындәылҭцит. Имџасит џымшҭка, зегъы аусура хәґын, арахь Москватәи ателеканалқәа уажәы-уажәы еиуеиҭшымыз аинформацияқәа рышьҭуан Қарҭаа ирыртоз адыррақәа рыла. Мраҭашәарахьтәи Қырттәыла, еиҭа ииашаны иухәозар, Гыртәыла, арратә экспедицияқәа мџаҭыргон Ць. Иоселиани Т. Қыҭовани зхагылаз Ахәынҭсовет ар. Азвиадистцәа ирыҭҭганы агыркәа рныртцәара иаґын, ажәакала, ацәқәырҭақәа еилабылгьо арахь иааскьон. Аҭсны анапхгара рганахьала, ҭынч итәамызт, еиуеиҭшым аусқәа мџаҭыргон, иҭаз аҭагылазаашьа ҭынч мџала, политикатә еиґцәажәарыла азбразы. В. Арзынбеи апарламент адепутатцәеи ҭынч итәамызт, иаргъажәџан ивагылан усҭантәи адепутатцәа: С. Ҥаркьыл, С. Багаҭшь, К. Озган, Г. Аламиа, С. Шамба, Н. Акаба, О. Дамения, А. Гәарамиа, Иу. Воронов, А. Анқәаб, Л. Лакербаиа, А. Тополиан, В. Занҭариа ухәа Аҭсны атҭеицәа иашақәа. Ахәарақәа мариоуп уажәы, аамҭақәа аныбжьала иаххаштшәа иҭалан, хашьҭахьҭка ахьаҭшра хцәыуадаџхан, зегъы марианы, иара ахала иҭалазшәа хгәы иабо халагеит. Иаххаштит, ма иаххәхаршҭырц хәґуп хмилаттә хәқәитратә қәҭара ду анымџаҭысуаз

ахытхыртафы ыгылаз ауаа зустцэаз, изакэыз, рыфазара ахынзахаракыз, рдунеихэапышышеи ргэыбылреи, иаххаштхьоу ма итцакыдахтэыз ажэа «рпатриотизмра» шака итцаулаз. Иахья амалрхара ахра анамоу, ахшыфиди адырра хараки ртыпан ацара амчра анага, ацсымтэра азфэфеицш ианхалагыежьюа, зегы ххахарштит. Хэгэтасит ххатэы бызшэа, фба зауз атцаф леишэацэгья иеицш, инаган акэакь икфэахаргылеит, атэым бызшэақэа амал ду ахтынцаны иахцоит.

Фадхья адца соуит сусурафы МВД анапхгара срацэажэарц, хатала Афнутцкатэи аусқэа рминистр актэи ихатыпуаф Ингыишьтер Савва-ица Нармания. Сцеит сееикэыршэаны фазыкатцарыла, хатырла сидикылеит, хайцэажэеит. Имзакэа ихэеит акриминогентэ тагылазаашья шыхьантаз, уи инамаданы аполитикатэ еибарххарақэа икоу азинхьчаратэ усбартақэа ишырныцшуа, ақыртца милац А. Анқэаб аус ицура мап шацэыркыз. Иага ус иказаргы, ацсуа милиция ишалшо ала аус шауа, ианатаххагы рыцсадгыл ахьчаразы рхы-рыцсы ишаменгзо. Анафс, И. Нармания ахэара кайцеит, Акэа мацара акэымкэан, егырт араионкэа рахыгы акэшақэа русушья баны, рнапхгафцэа ирыфцэажэаларц, радиолеи телехэацшралеи лассы-лассы адырратарақэа катцазар аус еиха иахэартаны ишицхьазо.

Аредакцияфы санааи Владимир Ахашба икны снеин, иасхэеит абас еицш ажэалагала шыкоу, хатала храниодырратара аредакция акнытэ схахы ишызго абри аус аифекаара, иахэтаны ибозар. Владимир Сатбеи-ица гэхэхэас икайцеит, дагыакэшахатхеит сеазыскырц маашьярыда, ибзианы сазхэыцны еифыскаарц, иара уатцэкья иагысидитеит адырфэены Гэдоутатэи амилия акашахы сцарц.

Адырфэены захьзызгы август 12 акэын, ахаша. Ускан акэша еихабыс даман, апышэа ду змаз, ицбараз, аха ауафреи ахатцареи злаз, зус бзианы издыруаз, амилия аполковник Виктор Константин-ица Арлан. Адырра иоухьаз ала, снеира дазыцшны дтэан. Иаххэаз аамта иакэыршэаны Гэдоутата слеит. Хатырла сидикылеит, сыззнеиз аус атыц икэахцеит, дтафны сус хсыркэшеит.

– Уаангыл, умыццакын, икалозар, кахуак хнахэап, итеггы хайцэажэап, – ихэан, имазаныкэгаф даалыцхьан, акахуа ршны иакэнагоу аалгарц налыдитеит. Сгэалашэара самжьозар, асаат 2 каларц минуткэак агын, ателевизор нафеикит. Абри аамтазы шыбжьонтэи адырратара ажэабжькэа раамта иакэшэеит, иагырхэеит ажэабжь хьанта. – Кырттэыла Афнутцкатэи аусқэа рминистр Р. Гвенцазе азвиадистцэа шасысс дшыргаз Галка. Аминистр ихы акэйттэаразы х-нызкыфк афнутцкатэи архэтақэа ртехникеи дарей рееикэыршэаны август 13 рзы ишдэықэло мраташэаратэи Кырттэылака хэа.

Виктор Константин-ица ицштэы ааипсахит, икахуа ныкэыргыланы даалеифеит, нас ихы аасыкэикын, – Сара баша сыхьз хэаны усмыцхьан, абарт алақэа еибашья абрахь имеихозар. Урт закэу бзиазаны издыруеит, рымци риашеи стцахьеит, акы рхэоит, дафэакы рхэыцуеит, анафс мыхьтэк рымпыцкэоит. Бзиарак алтцауам арт зфэу, аха хажэлар лахьынтцас ироушей, абри ауп абгапцэага. Уаарашэа абцар хамам, хтехника еихаххаа ихазгы-

лам, – ихэан, ихы кны днатэеит дхэыцуа. Уи ашьтахь уамак хайдимхалеит, имашьынаныкэцаѳ дааипхьан, Акэанза сааигарц идитеит, аха саргы изымуит, нас Приморсктэи апостнза сааигеит. Уантэи машьынак ныркылан Акэа сааит. Сеиханы аредакцияѳы санааи, еилагьежьюа, ажэабжь иала-цаажэон, рыгэкэа цыжэжэо, рнапы акы амкуа. Санырба, икалаз уахама хэа исазцааит, саргы ишыздыруз расхэеит, аха алу иатцаз иеипш, скараха сыстол снахатэеит, срепартиор ныкэцаны.

Сахтэаз сыстол акны скъаадкэеи скассетеи аагэастан, стексткэа риашаны икыпхьны, астудиа акынгы сматериал аефир иазырхианы, еикэ-сыршэеит. Зеггы ртып ианыкэыста, ахэылбычеха аѳныка сцеит, Гэымстака хцаны гэыпѳык ачкэынцэа хаицны, зык хэынтшыны, хачехархышэашэеит. Адырѳаены, август 13 рзы аусураѳы сааит, аха хазеггы ацсра иакэшэаз иеипш, хаикэышышы хаилатэан, хнапы акы амкуа. Асаат 12 реипш Ацсны Жэлар рфорум ахыбрахь снейт, аха ауаа хэа уаѳ дыкамызт, азэык-ѳыцьяк атыпхацэа аус зуаз рыда. Ускан афорум ахантэаѳы ихатыпуаѳыс иказ Р. Ебжьюно адца итаны Тьркэтэылака дрышътхьан, Бату Арзынбеи Заур Амкэаби ицны, ацсуа бираккэа уахынтэи изахны хыпхьазара рацэала иааргарц. Ахантэаѳыс иказ С. М. Шамба апарламент адепутатс дыкан, убас афорумаа рацэаѳны уахь ииасхьан. Ѳацхьа аредакцияѳы сааит, аха зеггы шыкац икан, еикэышышы. Азэы игэы иатахны ак кайтомызт, зеггы мчыла усун. Асаат 4 калахьан еипш, сыпшэма Наргизеи, хгэыла згаб Хыбла Гыцпхаи еицны инейт аусураѳы. Саргы кататэы хэа акгы сымамызт, скъаадкэа, скассетакэа, скаламкэа зеггы аайдкыланы спапка инагэыластан, астал «амгэа» интастеит, арепартиоргы наган астудиаѳы инсыжыт. Иабаздыруз, ари астудиеи аредакциеи атыхэтэантэи адэылтра ишатэыз, уаха еибганы ишызымбоз. Сѳызцаагы – ашэахьанза абзираз хэа нарасхэан, хаиманы хандэылцит.

* * *

Август 14, 1992 шыкэса. Ахэаша. Ашыжы!

Заа сѳагылан сындэылцит, асаат 7 калахьан. Снаѳстэи аѳны иѳназ Алхас Кэарчаггы дгылахьан, ататын дахо, скам лакэык дыкэтэан, дын-кахэыцуа. Ацсшэа ааибакхэан, хаичэажэо, азнырцэ игылаз Ал. Чычба инхарта хакхэацшуа хтэан. Авараѳы Алыкьса Еныкь иѳны ѳыц хэыч, мѳтэыла икайтцаз икэыпраа ицашашэа ацшзара икны иаго, хакхэаацшуаз хгэы шытнахуан. Рацэак мтыцкэа ахэсакаагы гылан, кахуак хаздыршын иахжэит, нас хускэа рахь хаихейт. Асаат 10 реипш хэааибытаны Ыьырхэака хцарц амѳа хакэлейт, хѳон хэычы назаза ашэ наркны, мышкэак рышътхь иццышэыртэраны иказ. Хакхык амѳаду ааихактэан хнагылейт, Гэдоутанза ицо акы хашътнахып хэа. Хакшызар, амѳаду ртэны амашьынакэа аттахэа ацара иаѳуп, уамашэагы избейт, абри змаанакхари, хэа. Ус снапы санѳаха, «Жигулик» аангылан, итацэза икан, – Шэтэл, шэтэл, – ихэейт арматэала еилахэаз хатцак. Уи аамтазы икаларын ихыцуазтгы 40–45 шыкэса ркынза, харгы хантатэан, амѳа хныкэлейт. Гэымста ацха

хнықәлазар гәыңык аруаа уақа иқәуп. Аңсны арратә комиссар, аполковник Сергей Дбар адцақәа ритоит.

– Иқои, мшәан, изғеуи арт арақа, – схәан, уамашәа ибаны сцааит.

– Иқои захъзи, аибашьра иалагеит! Ақыртұа ар Аңсны иалалейт, Ақәанза иааихъейт, ишыуи ихәны иқоуи қалахъейт, – ихәейт хазгоз. – Гали Очамчыра араиони ргахъейт, ргәы итаз нагзо иаауейт. Арахъ абцъари ацапқхани хамам, атехникағы иқоу снаряид ртам, уажәы зегъы еихейт Гәдоутқа, цъара акыр қауазар хәа.

Аиаша ауми ихәатәу, сдысны, сеихаңсы сцейт, саахәын, исыцызғы снарыхәапшит, аха урысыр шыакәарак рылымшәо, ишәақъаны итәан. Гәдоута ханааи амашына хәатыңын, Лыхны абжьалартағ хнейт. Ауаа еилагылан рыбжьы уамырғыло, игәамцхамцуа, ахәса рылағырз рфыкәкәа ашәира иағын, Шевардназе дкыңданы дыкнырхуан. Ус машынак маншәаланы испыхъашәан, Дәрыпшынза Наргизеи Хыблеи амәа инықәңан, саагъежыт, – Сара хәас сқашәымңан, шәца ағнықа, шәысцәымшәан, – хәа нарахәаны.

Рапхъа сышиашаз амилиция ақәшағы сааит, издыруаз ахацәа, сықәлацәа аңкәынцәа цытқык уа иқан: Заур Гәынцъиа, Мурман Гьергъиа, Славик Цыгуелиа (Чебурашка), Лиониа Зыхәба, Лиониа Цыгәба, Гурам Габниа, Батал Ашьхараа ухәа итегь ирацәағны. Азә иатцкыс даеазә иеаңшылар ханңан, еилагъежыуа еилагылан, ақалақь асиренақәа рыбжьы угәы кылнатцәартә иахыуан.

– Ақәантә уаауама, – рхәан, иаасыкәшейт санырба, исхәагәышьейт сшааз, амәан ишсахаз, уаха акғы шысымдыруа.

– Арахъ иқои, – хәа санразцаа, – макъана цқъа аиаша хәа еилкаа хамам, иқоу еилагъежыроуп, – рхәейт. Гурам Габниа даасыдгылан, (снаңылан исхәойт, иарей сарей хәиқәлаңан, ашкол хәиңңан, класск ақны атцара еицаңңон, даарағы хәизааигәан), – Уаала администрациях хцап, – ихәан хәиңны хәндәылңит. Араион Администрация ахыбра аеаңхъа ажәлар еизаны игылан, рыбжьы цәгъа уамырғыло, есааира рхыңхъазара иаңлон, еихарак Ақәантәи ихыңны аара иағын. Еилкаан изхаауазғы, зегъы ргәыграқәа Гәдоута игылаз аурыс ирхәтақәа ирыдырхәалон абцъарус азы. Ахыбра аәбатәи аихагыла абартца маң иаақәгылейт Аңсны Ирейхазоу Асовет адепутат К. К. Озган, араион Ахада С. Б. Царгәыш, араион амилиция ақәша аихабы аполковник В. К. Арлан.

Сергей Басиат-иңа Царгәыш ажәлар ааирзырғын, К. К. Озган ажәа ииңейт. Уи иааркәағы ихәейт иахъа ашыжъ, имхәамырза, Қырттәыла Ахәынқарратә Совет ар Аңсны ишалалаз еибашьрала, атехника хәанңей аибашыгәтә вертолиотқәеи рхархәарала. Ғагылара гәғәак рмоузақәа Ақәа ишалалаз, Аңца Қаңшы ақны нақ-аақ ахымца шырыбжыоу, аибашьра шцо, хатцәгә злоу, итқьо цъарк змоу зегъы рееидкыланы араион аңтер ахъ икылсырц. Макъана иқалараны иқоу, қазшыси цейиңши хәпхъақа иқалоу азәгы ишизымдыруа, аха ишааиз аңышәарей ахатцарей раамта хәанңа, ишаңаху аеибыңара. Еилагылаз ааңхъа рыбжьы цәгъахейт, цъоукғы, иабақоу афорумаа аба-аба втомат ихартөз, рхәтақәа абақоу

рхэан, рфы иааташэо рызхэо иаилалейт. Афорум! Афорум! Ус ауп ишыкоу ацстазааражэ, иага бзиа уургы, знык узышьяцэхныслар, нас уагейт. Уажэы ас еипш аамта уада аныкала, хэарада, игэамтцны иказ ирхэашаз рыман, гэыбгангы уафы ирицо икамызт. Знык ашэакьхэшэ амца узархьысыр уаха акыр атахума, шапхья агьалпал тцисит, аха уаангыл-саангыл рхэан, иааи-бартынчит. Машынала, шыапыла иказ зеггы еилагьежьюа акалакь иалахт, цьюуки алада, егырт аада. Ус сшыпшуаз, сколлегацэа, ателехэацшра аусзуоцэа, ажурналистцэа Жора (Гьаргы) Гэлией аоператор Даур Логэуей амашына иаатытцт, сарггы уахь сфынасхейт. Ацсшэа анааибакхэа, хаицны ахыбра хныонолан, аобатэи аихагылахь ххалейт, араион ахада ихатыпуа Дима Арзынба икабинет хныонолт. Дима уи аамтазы телла Гагратэи араион ахада Руслан Иазычба диацэажэон, атагылазаашья атэы иалацэажэон. Хашгылаз иааонолейт гэыпцок апарламент адепутатцэа: Н.Акаба, А.Какуев, А.Тополиан, В.Ашэхэатцаа, егырт ирыцыз уажэы исгэалашэом. Еилацэажэон икарцари хэа, Арзынба мфас ишьтихуей, аурыскэа рганахь ала информацияс икои, хыкэкыс икарцашаз. Ажэакала иакхэозар, ршыра икэкьан икан. Убри аамтазы дааонолейт Серге́и Шамба цьюуки ицны, аха гэкахарак инымпшуа, инаихэацшуагы игэы гэгэахартэ еипш. Ускан иара Ирейхэзоу Асовет депутатси, Жэлар рфорум «Аидгылара» ахантэафыси дыкан. Ателехэацшра аинтервиу аитеит, акырггы дцэажэон ирцьбараны, зыкны аус хамоу ага хэымга, цхашьарак злам шиакэу. Иазгэейтеит, ианаму аены ашьхацэа рахь хшеихо, апартизантэ еибашьяр хшалаго, ага тынчмфэа хадгыл акны иоуран дшыкам.

Аибашьяр ахцатэи амш аены, август 16 рзы, апырфы, афорум «Аидгылара» активистцэа ирузэкыз Алексе́и Латари́а фыцья ачечен рцарцэа ицны дааонолейт. Сарггы уака хыхь зызбахэ схэахьюу Д.Арзынба икабинет акны цьюуки срыдтэалан, аха ишсыхьыц еипш, шапхья исгэалашэом изустцэоу, уажэы сшазхэыцуагы. Ацсшэа анхархэа, Алиоша (Алексе́и) даасахэытхэытын, устакхуп ихэан, снаскьейцхэейт, иагьсеихэейт абарт арцарцэа ицу Грознынтэ аибашьяр калаанза ара ишаахьаз, хархэтакэа ихэамаз руак акны ишыказ. Дара Ць.Дудаев ихьчаоцэа ишрейуоу, зыгэра гоу шракэу. Абцьяр ацшааразы аускэа аицакаара рылшартэ ишыкоу, иатаху, абрантэи ирыцныкэаша даца фыцья-хы адгаланы амфэа ишыкэлатэу ирманшэаланы. Аиашами ихэатэу, абыржэы аибашьяр еилгейт, аиааира хгейт хэа ихэазшэа, сахьгылаз гэыргьярак, гэыгра лашак ацны сшышьтнацааит.

Ус даахадгылейт, ицшра исакхья цыара акала дсыуандаз хэа ззухэашаз, Алиоша дидыруан, уигы иеихэейт иакцеипшыз, иарггы сышэафзоуп, иакхышэхэо сыкоуп ихэейт. Хаилацэажэан, хнейт Серге́и Басиа́т-ица Царгэыш икны. Иакхэейт хгэы итаз, планс ихэамаз. Иарггы ихы-ифы ааихаччан, иакхэаз агэахэара инатейт, иара ихэан еипш, хымш раахыс имчцацыз илактагы ааччейт. Имзакэа иакхэейт амфанызаф дшахтаху, Ауадхара инаркны Дамхэырц акацэара хакыганы Ставрополиатэи атэылацацэа ахь хназгаша. Ажэакала, аеийкэыршэара нап ахаркит, акысгы ашьхамфала ахытра имариоу усым. Мацэакэаки ихашьяхцашаз магэ кьафэкак хадшааит, хеийкэахаршэейт фык ахацэа: А. Латари́а, Вале-

ри Чачхалиа (Чачхал), сара, ацшыбатэи ихъзи ижэлей асырбар стахым, ицѡақэа еeimхеит анаѡс, нас ачеченцэа Алуи, Вахои. Рыжэлақэа уаха исгэалашэом, еицыз хэхьтэ иахьа зыцсы цоу Алиошеи сареи хауп, уаха урт здыруа хэа азэгьы дсымбеит, Анцэа ихэоны, мышкы зны, ишцѡилкаа-мхари. Сергеи Царгэыш Алиошеи сареи икабинет акны хнаиган ускантэи ацарала 20-нызкъ маат хаитеит, даарагы ихахэеит. Амѡа хақэлеит август 17 ахэылбычехан, Даур Шларбеи Руслан Гэнией рмашынақэа рыла. Ауадхара апансионатқэа ркны ххаргалеит. Уи атыц акны еихабыс дыкан Гена Сабуа. Арака ихақэшэеит зыцсы зшыоз Шоца Арстаа, Нугзар Ашэба, Рауль Цачлиа. Урт зегьы таацэаныла цсшыара хэа уахь ихаланы икан, аибашыра калеит хэа анраха ирхэо рфамшэо, ируа иақэымшэо итэан. Уи аамтазы аѡада-мраташэарахьтэи аган, Гагра араион ага инапафьы икан. Инханы иказ Гэымста азиас аѡада инаркны амшын акынза интаршэны, Гагра уахьналало Колхида хэа иахьашьтаз акалти Пицундеи инадыркны Гэдоута араиони, Ткэарчали, Очамчыра араион абжаки ракэын. Агафэа иацныз ацсуа қытақэа ақыртқэа ахацахьан Егры азиас инаркны. Атагылазаашьа хьантан, хэхьагоз, хэхьаанагоз, иахцѡеицшыз адырра уадаѡын, аха, гэкахаракгы ыкамызт, ахьырцар напызатцэ, акыфыхэа ицхауа, аибашыра иазхиан. Амашына ханаатыц рызегь, хэыци-дуи аахцылеит, икои, иануи хэа. Ираххэеит атагылазаашьа зеицшраз, ари шыхэмаргам, 1989 шықэсазы икалаз, ииультэи ахтысқэа шракэым, аибашыра ду хацхьака ишышьтоу. Ус ааигэа иказ Ацандарааи Кэланыхэааи рыцкэынцэа ааит, ираххэеит иказ, шьхала ашьха ахьтцра хгэы иштэз.

– Акгы хьаас икашэымтан, зегь рыла шэеикэхаршэоит, – рхэан, ицеит. Саатбжакгы мцыцкэа аа-еык еикэыршэаны, икэадырны, иааган идыргылт. Акрыфартафьы хнарган, крахфеит. – Амѡа хара шэымоуп, ибзиан, шэымч таларц шэтахызар ибзианы крышэфароуп рхэан, пату хақэыртцеит, ѡба-ѡба фырцъан ауатка бзиагы хдыржэит. Зыхьз сымхэаз иташхэа-идахымшэа ихэы дамцкласуа дтэан, арыжэтэгьы имжэырц даналага, Чачхал, цсата шкэакэа, – Управа умырхыр хэа ушэома афьы уахьакэтэоу, уѡызцэа икартцо катца, – ихэан, агьѡ ѡеихиргеит. Хангыла, хапсы хшьеит, макьяна лашан, амра тамшэацызт, еынла адэықэлара шэартан, жэѡангэыла хгэартар алшоит хэа ицхьазаны. Амѡан ишэтаххоит рхэан, Рауль Цачлиа ирезина магэқэа хаитеит, убас афонар, уахынла ишэтаххоит хэа. Ианааилахэла, мѡабзиа хэа хнаскьазгозгы еицызгы хаикэныхэан, хѡеыжэлан амѡа хақэлеит. Абрака лыпсы лшыон лхэыцкэа лыманы Инга Зарқэуацха, Рома Сабуа ицшэма. Ханней нахысгы, санылба даасыдымцуа хѡыцагы акыраамта хаицэажэон хаидтэаланы, цлак амтан. Ларей сареи ханқэыцшзақэаз раахыс хаибадыруан. 1981 ш. рзы ашкол ханалга, ацсуа театр Қарттэи атеатртэ институт ахь афарацэа ргэыц анырышьтуаз хаибадырит. Сара атцара саанамхэеит, аха лара жэѡык иаанахэаз рыгэта дгьлан. Уи аахыс ацсшэеи апатуеикэцарей хабжыан, хатыр дула хаизыкан, акысгы, Рома даара пату икэыстцон, иаргы дсықэлоушэа убас дысзыкан. Лхафьы илзаагомызт аибашыра иалагеит хэа, абас еицш ишцакалеи хэа, даара дгэырѡон, ихьаалгон. Илзеитасхэеит хымш рыла икалахьаз

ахтысқәа, уажәеипш усқан амобилтә телқәа ыҕамызт, убас аинтернетгы. Хазқәылоз амѡагы тҕакыс иамоу уаѡ дазхәыцыр, игазамыз ибартә иҕан хмилаґ апышәаратә мѡа ду, шыаартцәыралә иґәыз, раґхьяҕа ишышыґаз.

Хандәықәлоз аламталаз, абри амѡахь иуцыз, уахьчоит, хайѡызара иадыргаз лхәан, лнапы атцѡны шәыікә хәычык сылґеит, аевангелиа аґ-сышәала еиґаганы. Хәқлә иухәозар, хцарагы харагы хманшәалахеит, аха хґежьны ханаауаз, уамашә иубашә, Ауадхара ханазааигәаха, Лашґ-сы азы саныруаз сґәысеанзамкәа ахахә сықәґцәраан салахаит. Спәспорт баазан, иґхастахеит, иара ашәкәы азы исцәагеит! Иахьяуажәраанзагы даараза сґәы иалоуп, аха исхәаран иґои, исцәыґхастахеит, исцәызит. Иґкалап, хәихә зымчу еибгала ханыхынхә имцхәны ибазар, аґааимбарцәа, ашхә иахылаґшу даґәа мчык ала иазнеизар. Уи зегы Анцәа Ду иоуп из-усу, ихышыбарґәыґа сакәыхшоуп, аґааимбарцәа рхылаґш хәґымхааит!

– Мѡабзиа хәқәґа, Анцәа Ду, уаххылаґш, – ххәан, еицыз зегы хәѡ-еыжәлан, амѡа хәқәлеит, хамѡанызацәа хәцны. Амза каххаа иґхон, аеқәа амѡа рдыруан, ршыапқәа чаґан, рқяф ґан, насгы еы ґәґәақәан. Даара бзиа хныкәахьан еипш, ґыґк аґны хамѡахыґит, аґшәмацәа бзиан иахпы-леит, аґыґ аихабы аиґбацәа адґа риґеит ахьурзы кнархәрц, аха хәргы иҳамуит. Аамґагы асаат 1 иахысхьан, ус ихышәашәза ахартцәы хжәит, саатк аґара хәґсы хшыеит, еихәрак аеқәа. Аґшәма хатцә уаѡы цьбарак иакәын, иқәрагы маґзамызт, 70 шықәса днархысхьан, аха еиламгылак, иихәоз шәан-изан. Ишсыхыыц еипш, аригы ижәла сґәалашәом, аамґа ибжьалахьоу исханарштзар акәхап...

Амѡа хәқәын, хәеқәагы пымкрада иныкәон еиґахара ґамґо, хамѡа-нызацәа руазәк – Рзаабеи Ацьба, Ацандаратәын, хәивагылан хнеиуан, хәицәажәо. Егы Абґархықәґәын, Рома Оґырба иакәын, усқан шықәсы-ла, иґаларын 40-ґа дырґысхьазар, аґшыкы, иааиланы, дцыхза дыґан. Ашырґаз, асаат 5 реипш, дәхәыґшк хнықәгылт, цьоукгы рцәажәабжь хәхаит аґсышәала, усгы хґәы иаанагеит ґыґк аґны хәаит хәа. Цқя хәрзааигәахазар, иахдыруаз ракәын, аха араґа рыхьз арбара иаґсам, аґарачқәа рґынґәи арахә рацәа аарцон. Ханырба, иґеи-иани хәа азґаа-рақәа нахәқәрыґсеит, аґсшәа анааибәххәа, хәргы акы нараххәақәеит иааркьяґны. Убас иҳархәеит даґәа хәѡы-фѡы ахацәа иаха ишырбаз, харагы ишымцац, урґгы абцьар азы амѡа ишықәу. Хәргы аґшыха хамамызт, хамѡа иацахґеит, шыґа дгылла Ставраполиатәи атәыла-ґәацә иатданакуан хәхыіказ, амѡа ґьяґьаран, аиѡхаа иґаршәны хәхыцоз, хәеқәагы рныкәашәа иацахґеит. Иаацәылашон еипш, хрыхьзеит, абар даргы, хѡызцәа шыахәқәа афорум аґны еицыз: Хәґба Славик (идунеи иґсаххьеит, ґсаґа шкәакәа), Оґар (Душман) Цалаванзиа, егырт ахацәа ус иахдыруа ракәмызт, аха уаахәтәрақәан. Хәилатцәан аґсшәа еибәххәеит, хәґәқәа еибарґәґәеит, лафкгы неилахґан, хәаибарччеит. ґсаґа шкәакәа Валера Чачхалиа, х-Чачхал, ибз цәґан. Душмангы Славики еихлафаауа кыргы хдырччеит. Ус икказа иаашеит, Дамхәырц азиас иаваршәны акыр хѡаскьеит, нас азы хнырын, даґәа хырхарґак ала хґынаххеит.

Хнеит Дамхәырц апансионат маґқәа ахыгылаз атурбазаґны. Уинахыс

неицырцуаз, ашыжь асаат 10–11 шыкоу ицегы шэгэ иахэаша жэбоит, ишэахауеит ихэан, хаауижыит. Хномер акны ханааи, ашыжь хааиуеит рхэан, Вахеи Алуи рыфныкакэа рахь ицеит. Харггы, хаацсаха хшыказггызык хақэахтэан, мацк хееиқаашэа хеыкахтдан, хахкэа нықэахтцеит. Саацшит асаат 8 рыбжа шыказ, сөагылан, аценцыйр снейны снадгылеит, адэахы сыцшуа, арт ахэымшк сызлацшызи, избази, исахази срызхэыцуа. Ус, Аихабыра рыфны ақацхэа ашта еиужь акны ауаа аизара иалагеит, митингк калозар акэхап хэаггы сгэы иаатысхэааит. Уамак мтыцкэа еицырхэхэа автобус дукэеи амашына хэыцкэеи хыцхэазара рацэала еиштыаланы, ацсуа бираккэеи КНК абираккэеи рхашэыршэыруа аштафы иааилагылеит, ауааггы атыцтра иалагеит. Хыцхэазарала жэаба-жэааа втобус еитамызт, еихамзар, амашына ласкэа ртэы схэом. Сөацкэан, сөызцэа аасырцшит, икоу жэбома хэа, дарггы өагылан инацшит, нас хаиманы адэахы хнылбааит. Хнеизар, ацсуаа рыцкэынцэа иахдыруаз, хаздыруаз ана-ара иахбо халагеит. Урт иреиуоуп: Шамиль Плиа, Руслан Кышыма-риа, Витали Адлеиба (Тапчик), Леонид Агэмаа, Зураб Габниа (Гэдоутэа), Шэарах Возба (Пицунда) ухэа Ацсны ахы-атыхэа икэынхоз хауаажэлар. Арт зегь Цсоу ахэаа хысшы анырзамта, иакэшаны Кабарда инеит, уантэи арахь Грозныйка иааит. Арака дара рнаөс ирыцын адыгаа, ачеркьесцэа, ашэуаа, кабардаа, аурыскэа ухэа хыцхэазара рацэала. Ишдыру еицш, Мрацашэаратэи Ацсны ахэтак ага инапафы икан, ирхэуа, ибылуа, ацсыуак дахьырбоз еигзара камта иааигэйдтдан дышыуа, ицэыршэагаха хадгыл икэын. Арт зеггы Чечентэыла ахтныкалакь Грозныйка изеихаз еилкааз усын, ргэыгракэа зеггы Аконфедерация иадырхэалон. Уи аамтазы Чечентэыла ахатэы мөа алнаххэан, Урыстэыла иалтцны, ихыцшым ахатэы хэынткарра аццара иафын. Хыхь ишысхэаз еицш, хауаажэлари хареи ханеикэшэа акыраамта хаицэажэо хайдгылан, дасу иахдыруаз аинформация еимахдон. Шамиль Хэсеин-ипа Плиа данызба уахь сөынасхеит, иарггы сангэеита игэы пшаан, илагырзкэа ифебахэа идэыкэлеит, абык иеицш сааигэйдихэхэалан, сгэыдикылеит. Дсазцааит иказ-ианыз аилкаараз, насггы уахь сшыкэнагалаз, неишьяс икастцаз, сарггы иааркьяфэны изеитасхэеит сыла иабаз, исахаз, сөызцэеи сареи шыхала ххытцны арахь хшааз, ххыкэы хада. Ихалархэеит акалакь ашта хадафы Ацсны адгылара иазкны амитинг ду шыкалоз, хцеит хазегь уахь еицыз хееидкыланы. Аиашаз, даара уамашэа уафэ ибаратэы еиқаан амитинг, икэгылан ицэажэеит аполитикцэа, ауаажэларратэ усзуөцэа, аруаа, адепутатцэа, адин усзуөцэа. Зеггы еицэакны ирхэоз акы акэын, ацсуа жэлар адгылара шрытатэу, хатэгэацхарала ицарц зтаху рзы ишаццоу АГНК – аштаб хада. Аизара ашытахь Витали Адлеибей сареи ацсшэа еибакхэеит, кыр хаицэажэеит. Исеитеихэеит ихигахыаз зеггы. (Снапыөланы иазгэастоит, иара дтакын ауаөшыра атыхэала. Сымөашэозар, 1990 ш. рзы, ма алагамтазы, аус ахыуаз «Интурист» акны, агха смыхуазар, нцныр хадас дыкан, шэаныуак дишыт, амилат зцаара иахыркэаны. Акырткэа ишыталеит, аха ацсуаа дыртэахит, еихарак Гэдоутэа араион акэын дахьыказ. Ицакра ианашытала, ускан К. К. Озган араион деихабын, акырткэа дрымтакэа, уака дааникылан,

аамтала дтакын, нас иус збаны Урыстэылаҥа дыргеит. Аибашыра ианалага, дыбналан, ицсадгыл ахь ихы ирхеит, усоуп Грозный дышнанага, активла аштаб аҥны аусура далагеит, абцъар ацшаареи, аибашыцэа раашытрей, ацара ацшаареи ухэа зеггы дырҕын. Афорум «Аидгылара» активистцэа дреиуан. Дтахеит 1993 ш., атдыхэтэантэи ажэылараан, Учхоз).

КНК–аштаб хада аҥны ауаа аетэѡра иалагеит хатэгэацхарала Ацс-ныҥа еибашыра ишцоз ала. Ус ихалархэеит ақалақь аѡныцқа арратэ гарнизонқэа руак «адоброволеццэа» рзы ирхианы ишыҥоу, уахь иш-неитэыз. Хартггы уахь хайхеит. Ишаанagara, иаабац арратэ гарнизон «аказармақэа» гылан, аруаѡ ибзazара иахэтaz зеггы рыла еикэшэан. Иааҥэымтцзакэа рхыцхызара иацлон ауаа – Карачы-Черкьессынтэи, Адыгеиантэ, Кабардантэи, Нхытци-Аахытци Уацстэылантэи, Дагьстанынтэи, Урыстэылантэи.

Алиоша Латариеи сареи шэшъырак аҥны хтэаны хашцэажэоз Алуи Вахеи аахадгылан, шэаала ақалақь ахь, Аконфедерация ассессия ыҥоуп, рхэан, рмашыынала хайццеит. Аихабыра рхан ацхьа ханааи, амашыына хаятытын, лифтла ахцатэи аихагылахь хаяхалеит. Афое аҥны гыиц-гыицла ауаа гылан еицэажэо, ассессия аусура иаламгацызт. Иааѡналеит Иусуп Сосланбеков, Иса Арсемиков, Хамзат Ханкаров, Иури Калмыков, Тарас Шамба, ицеггы ауаа рыцны. Алиошеи сареи хнеин Тарас Мирон-ицеи Иусупи ацсшэа раххэеит, нас ирыцызггы. Тарас Мирон-ица хшацсыуааз аниба дхалатцэан дхачэажэеит, дхазтцааит, харггы халамлацэакэа иах-дыруаз иаххэеит, амцхэггы иаххэаран иҥаз, аинформация абахамаз. Анаѡс дара еицыз кабинетк ахь иѡналеит, Алиошаггы сааиуеит ихэан, дынсыдцит, сарггы уаҥа диванк снықэтэеит, астал иқэыз ажурналқэеи агаетқэеи срыхэацшуа.

Иаалырҥыан адкылартаҕы иқэгылаз ателефон инароуны абжыы геит, азэы иаашытихын, атак ҕаитцеит, нас ибжыы ѡтиган, ацсуаа азэыр шэыҥоу-ма хэа ҕааитит. Сѡатҥыан атрубкa ааимсхит, Гэдоуцантэи Алик Гэымба иакэын, сызустаз наиахэан сиязтцааит иҥоузеи хэа. Ихэеит аиқэышахатра еилаганы ақыртқэа рыр Аҥэа ишалалаз, хайбашыцэа Гэымста аарцэ ахырғэғартақэа ҕатцаны иштэаз. Аҕа ихайртэ мчқэа таха шрырымто, ауаа штахахьоу, ажэакала, аибашыратцэҥыа ззырхэо шцо, атагылазашыа даара ишыхьантоу. Ааигэа Сосланбеков дыҕазар диацэажэарц шитахыз анихэа, даахган, аицэажэара иалагеит, иааигэаны сахыгылаз Алик ибжыы атрубкa итыѡны исахауан, убранза игэы цыжэжэо дыхэхэаны дцэажэон, шэмыцэан, Иусуп, шэмыцэан, шэеиха, арахь аусқэа даара ихьантоуп, абцъари ацъацхани хазхом, ауаа атахара иаѡуп, авертолиотқэа цсеивгаха хартом ахырғэғартақэа рҥны, шэеиха излауала хэа. Аиашами ихэатэу, иҕьатцэыҕьатцэбжыы угэы тнашыауан, ауаѡы гэымчха ихэы-ибжыы еила-наргылон, илагырз аанагон, иалагыламыз изы иҥалап аилкаара хьантазар.

– Умшэан, Алик, шэымшэан азэггы, аусқэа маншэалахоит! Иахьа ма уатцэы иахымгакэа ауаа дэықэлоит, иатаху зеггы ҕалоит, аусура хаяѡуп. Аиашаггы аиааираггы хганахь иҥоуп, – хэа Иусуп агэыргэғэага жэақэа хэаны дцэажэон.

Иалагеит Аконфедерация асессиа аусура!

Снапыџлан исхэоит, амитинг ашыџахь иџаџахьан К. Озгани Г. Аламиеи Гэдоутантэи иџырны иааит хэа, аха хатала уаџ дџамбаџызт. Аизарахь Алиошеи сареи хамнеизеит, иаџахны иџамызт, уахь изыхэтэз Чачхал иакэын, аха ани аџшыџыктэи уахь иџыџнаиџыит акы далаџазамкэа. Асессиа аилатэараџы излаџэажэоз зегьы сгэалашэом, Чечентэылатэи ателехэаџшрала ишаџбазгьы, аха исгэалашэоит ибзиазаны иџэгылаџэоз: Муса Шанибов, Ы. Дудаев, И. Сосланбеков, Иу. Калмыков, Т. Шамба ухэа убас ираџэаџны. Аизара ашыџахь хчечен рџарџэа џаџхьа Алиошеи сареи хайманы хџахт архэтэ ахьгылаз хџыџахь, уа ханнеи амлагьы хакуан, акры-фарџаџы хнеин, крахфеит арратэ џкара иатэыз ачыс ала. Убас ихааны, иџалалны избеит, Германия арратэ матџура санахьсуаз аасгэалашэан, сгэы џтыблаан, уи аамџагьы аагэхьаазгеит. Хџеит аклуб ахь, ауаа раџэа-ны итэан, еибадырџэоз хџеаидкыланы хџэажэо хаттэеит. Сыџшызар, Мгэызырхэатэи арџыс Пан Леиба дшааиуаз збеит, адауаџшь сахьа иџаны, атџара хайџтан, хайбадыруан ханстудентџэаз аахьыс. Хайлатџэан аџсшэа еибаххэеит, иџаџсхьаз, кьафла иџэыз хџџарашькэскэа хгэалахаршэеит, убас хџызџагьы.

Хахьтэаз иныџыџ-аатџыџны азэы избахэ рхэоит, – Шамиль, Шамиль хэа, иџаитџаз, ииуз, илшараџэа зеипшроу ухэа хырзаманс иџоу зегьы иры-лаџэажэоит, изхэогьы ачеченџэа роуп. Дызуџтада хэа ханџаа, ихархэеит ихы-итџыхэа, дахьеибашьхьоу, Карабахи Ираки инаркны, дызхьысхьоу, дызџысхьоу, дызхьыџахьоу. Даабандаз хэа дасу хгэы инџахкит хахьтэаз, сыгэгьы иааснаџеит дауаџшь дук, наџэкьысла абаа зырбго иакэны. Абар дахьаауа рхэан, адрухэа иџеихатџылт, харгьы хџагылт зегь ангыла, дыз-лааиуаз ашэ ахь хаџшуа дзакэу хбандаз хэа...

Уаџаса хэыџык, кьаџк, иџакьа еиџэатџэа мыџхэымкэа, ихы ныџэыршэ-ны исоуп, ихоуп абирет еиџэатџэа, арматэала деилахэоуп, иџэнуп атапан-ча. Деиџэџаб, аха лакџаџэгьак, ихы-иџы шамаха чџаџшь ыџэлахьеит хэа узхэарым. Иџын џшыџык арџарџэа, роура-рыџбаара, рымаха-рышьаха ауаа нырхара нагаџэа, бџьарла еиџэных. Азал агэтэ данааи, иџыз рбыз-шэала акы нареихэан, хџык хынхэны иџеит, иаанхази иареи асценахь иџ-халан, даахалаџшын, ихы аарџысны, шэтэа хэа нахэаны даатэеит дхэыџуа. Харгьы хнатэеит тынч, шамаха азэгьы џитџауамызт. Иааџналеит иишьџыз арџарџэа еиуеипшым бџьархккэак рыманы, асценахь иџхалан, инаган астал иныџэыртэеит. Уа иџан агранатаршэга РПГ–1, зныктэи ахархэара змоу «Муха», апулемиотџэа, агранатаџэа, аснаипер шэаџькэа џ-хкыкны. Рызегь еиврыџхаа астал иныџэйтџан дџагылт, нас хэаирзырџын, абџьарџэа хкы-хкыла изакэу хайлыркаауа аџэажэара дналагеит саатк иазынаџшуа, еимыхуа еибыџауа. Иажэа данаалга иџызгьы иаргьы, маашьарада асценахь ауаа хагало реиџартэышьеи, реимыхшьеи, реибыџашьеи, ахархэашьеи ддырбон. Хаџсуа рџарџэа, шамаха зегьы еиламырџџазакэа зегьы кџртон, игэныркылон ирбоз ираџауаз, убас егьырт хашьџагьы, нхьџаа рхьырџар. Зегь реиџа имариаз усин автомат «Калашникови» атапанча «Макаров» асистема иатэызи, хагьарччеит ирласзаны иахьааргоз рнаџаџны. Рус иа-

налга Шамиль уаха днымхакәа дцеит ицыз иманы, харгыы ауухәа хааилалт ацәажәара гәхьааганы, хгәыхәны хаказшәа.

Алуи Вахеи уаала хақалақь ухарбоит рхәан, сааштырхын, машынала срыман ицеит. Аиашаз, Грозный қалақь дууп, типла еипшыз Асовет архитектурала ишыақәыргылаз, афн дукәа, анхартатә өнеихагылақәа, абахчақәа, атротуарқәа ухәа еилахьхаз Асоветтә қалақь. Ашытахь актәии афбатәии аурыс-чечентә еибашыраан ирцкьеит акәымзар. Зеипшла ақалақь цшзан, аха ацсабара, аиатцәара аганахьала Ацсни иарей хәыки-шьхаки рыбжьан. Ақалақь акыр халагьежыит, атранспорт даара ирацәан, убас ирацәан ахәаа-нырцәтәи автотранспорт амаркақәеи амодельқәеи. Ацсныгыы иқан, аха имачын, арақа еипш ус ирацәамызт. Хныкәара ашытахь крыфартак акны хнеин, крахфеит, убас акахуа цьбарей, арыжәтә хаақәеи, афи ауаткеи усгыы дара иржәуамызт, саргыы мап ацәыскит.

Хангыла даеа мацк хааныкәан, хашиашаз аихабыра рхан ахь хааит. Хныфналан, 9-тәи аихагылахь ххалеит, хнызкылодаз, дара уа иатәын, азин рыман, рфызцәа ракәын. Акоридор хабжьалан хашнеуаз кабинетк ад-кылартафы хныфналт. Цхәызба цшзак дтәан, лыхцәы лыгәчама инахысуа, ханылба дфагылан, сызцыз ацшәа ралхәеит дырцылан, саргыы сызустаз лархәан, ацшәа еибаххәеит, хаибадырит, аха иахьазы исгәалашәом лыхьз, Аминат акәу, Цатимат акәу. Хныфналт кабинет тбаак, ишаанагара ирхианы, итәаз ацшәма даахцылеит илақәа еихаччо, аразра рхыхәхәыла. Ари Ць. Дудаев ихьчафцәа реихабы иакәзаап, шықәсыла ихыцрын 40-қа, уаха иутә дыкәмызт. Рбызшәала ацшәа еибыхәан ианаалга урысшәала ирхәеит Ацснынтәи срыцны сшааз, сшапсыуоу. Даара пату ақәцаны ацшәа сеихәеит, сас дахьс сыпхьазаны, хәтырла снейртәан, исыцызгыы наф-ааф иаасыватәан, кахуак хнахәо ацәажәара хналагеит. Ацәажәара хациркит Ацсни ацсуааи ихадхәалоу азцаарақәа рыла, саргыы издыруаз акы-фба сналацәажәеит, атоурых мацк снагәылаланы, убас хмилаф ли-тературей хөырей ртәы налатцаны. Иахьейцш исгәалашәоит, цсәта бзиа Борис Тыжәба итоурыхтә роман «Ацсырти», А. Агрба исценариала ацсуа театр икәнаргылахьаз «Ацсха Леони» схы иархәаны сцәажәеит. Снафс, иаргыы тынч-тынч ацәажәара дналагеит, хара хәыцрак иееицама ухәартә ихы-ифы ааитакны:

– Шәарт ацсуаа, лахьынтцала хара шәхаипшуп. Кавказтәи аибашыра ашытахь ашыхарыуаа хыртәаны амшын ихыртцеит, зықьфыла афәара икәынцәеит, амлеи, ахьтеи, афкы чымазарей ирыхкьаны. Уи азеижәтәи ашәышықәсаан аурыс царизм иахкьаз ауп, аха абжафык рыпсадгыыл акны инхейт, иага гәафра рхыргазаргыы фәпхьа ифеиет. Уафы ихафы изаамго хтысуп Асовет аамтазы Сталини Берией рполитика хазкәнаршәаз, хад-гыыл хәхцаны Казахстанқа ххыртцеит, хазкәшәаз закәу хзымдыруа. Амфәан шафәфы нцәада, аха 1956 ш. рзы, Хрушчов ихаан фәпхьа хаикәхейт, хгьежыит хәпсадгыыл ахь, ахьмызг иаххаз ххыхны, хариашаны. Хәтыр змаз ашлақәа, аихабацәа рыбзоурала, чечен таацәарак акны хәфык ахшара ирейтоу дкамлароуп хәа афкара ишытырхызи, иатцаз алеишәа чыдеи хаикәнархейт, хәфеиет. Убас хаикәнархейт хдингы, хахатгылоит,

хацныкэоит, хахдыррагы шытнахит. Хаҗала сара Аҗсны зныкоуп саннеи-хьоу, аҗсабара аҗшзара, иацоу ахаара даараза сыхнахит, саршанхеит. Убас шәысасдылашыа, уи иахамбо мыч дук ацоуп. Акгы шәацәымшәан, шәара шәыцсэдгыл аҗны шәыкоуп, шәыгәгәаза шәшыапы шәыкәгылоуп, аиааирагы шәара ишәтәхоит. Адгылареи ацхыраареи шәоуеит, аиаша шәганахь икоуп. Зегы ирыцку, разкыс ишәымоу, ацхыагылаф ду дшәымоуп! Уи иахәо, иатцанакуа даараза ирацәоуп, Кавказтәи ашьхарыуаа шәара ишәыдылоит, аконфедерация амч ду амоуп, иалшо рацәоуп, ахпшагы гәгәоуп. Аамта иахнарбаша, ихаилнаркааша хәпхыака иахзпшуп, – ихәан, иажәа даалгеит. Сгәы аргәгәеит хәицәажәара, гәыгракгы хааза сгәатца интапхеит. Хәикәшәареи хәицәажәареи табуп аххәауа аҗсшәа иахәаны хәадәылтын, адәахы хнылбааит, уамак хамгылакәа хмашына ханталан, АГНК аштаб ахь хнеит, рацәак бжәамызт уанза. Уамашәа избеит, ауаа гәаран катцаны ашәкәы рәахыаныртцоз, угәы иаангарын Нхытц-Кавказаа зегы еизаны ара икан хәа. Хәшпшуаз, Муса Шанибови Иусуп Сосланбекови аштаб ахыбра иаадәылтит гәыцфык ауаа рыцны, Алиоша Латариагы дрылагылан. Хәниба хә хәхь ифәаихеит, ихаихәеит иахыатәи асессияфы ақәцара ирыдыркылан ирылархәаз, ашьтахь еицырдыруа атоурых ианылаз АГНК Кырттәылатәи Ахәынтқарратә Совет аибашыра шаланахәаз. Е. Шевардназе тәамбарыла «бумажный тигр» хәа ззихәаз, аха нас имашыхәылтц дазырцхаз ақәцара ауп.

– Чачхал дабакоу? – схәан, сиязцааит.

– Гена Аламиеи иареи еицны цъара ицеит, аха иахыцаз хәа акгы рымхәеит, – ихәеит. Хцәажәо хшеидгылаз армаҗәала еилахәаз хәцәк даахадгылан, аҗсшәа аахәихәеит, нас ахәылбычәа апрезидент архәта атыцахь днеиуеит хәтәгәацхарала еибашыра ицо дырпыларц ихәан, аштаб дныфналеит.

Ишхәхәз еипш, ахәылбычәа, асаат фба рзы, архәта атыц аҗны зегы ацәахәа икәгылан икәыртәаа. Хшыпшуаз апрезидент икортеж ашта иаақәлеит, иааигәаны ианааи иаатгылт, ихычафцәа абжыаскәа реипш иоткәан, имашына ашә аадыртит. Цьоухаргы даатытит имашына «Линкольн», имәтәа, игалстук, ицилиндр хылпа усгы ихан, деикәчаб, деикәбырфынха. Ус, адгыл иаатцытызшәа Генади Аламиеи Валери Чачхалиеи иаины иааидгылеит, ихы-ифы ихаччо акы нареихәеит, аха дхаран аҗнытә иихәаз хмахаит хәрт хәхыглаз. Дудаев дмыццәкзакәа ауаа гәып-гәыпла иахыглаз днеины драцәажәон, еиликаауан изустцәоу, иарбан республикоу изтәу, милатс изеиуоу, ргәы змыртынчуа, изқәылаз амфәхь ирыхаз закәу. Зегы данхалс, хәгәта иахызеиқараз днагылан, ибжыы фтыганы ағыаца-ғыацахәа ацәажәара далагеит. Ихәеит Аҗсни аҗсуааи зустцәоу, жәытәнәтә аахыс ашьхарыуаа шыала-дала, жьрацәарала хәизааигәара. Иахыа изтагылоу аамта еикәатцәа, атагылазаашыа баапс алгаразы шыафәкәас икацатәу, арратә ус анафс ишәтаху адипломатиатә цәажәара, хәынтқарратә хшыфлеи дырра хәракылеи ишазныкәатәу. Ишәтаху ахәцара, ахыамтцра, агәымшәара, аға бцъармцала Аҗсны далцаны итыфрахь дышытны дышкәәкәатәу.

Ишыҕало иатаху ацхыраара зеггы, абцъар, ацъацханы, ауаа, ахаиртө мчқәаггы уахь иналатцаны. Ицәажәара ахыркәшамтаз ус ихәеит:

– Сара азин сымазам, напхгафык иахасаб ала, аргама шәоужьра, аха ҫынтәны еиханы снапқәа ҫанахәоит Жәларбжьаратәи Венатәи аиқәы-шахатра аконвенция, хатәгәацхарала еибашьра ицо изку астатиа. Уи иалнаршазом шәара шәаанкылара, убри ашьаҭа инақәыршәаны, иага цынгыла каларггы, атыхәтәантәи аибашьфы идамхарггы, имҭа наигза-роуп Ацснынза, ианаму – ашәақъмца ахархәарала! Абриггы ихәеит, игеит ура хәа абжьқәеи, анапеинкьареи, атрышә асбжьқәеи. – Нагзара ақәзааит Кавказ, нагзара хәмаз ашьхарыуаа! – акыраамта абас абжы рацәа гон. Уи ашьтахь Дудаевггы рацәак днымхакәа дцеит, харггы хааилаффын, хаила-уатыруа анахь-арахь хаақәлеит. Аclub ацхьа гәыпфык хаицны хашнеиуаз «Жигулик» аахавсын, иаангылт, даатытдит Шамиль Плиа, аоператорк ди-цын, акамереи аштативи иманы. Саниба, дааччан, – амаҭ ашхам афыхны иаазгеит, – ихәеит, нас урысшәалаггы еиҭеихәеит.

– Изақәытә маҭи, Шамиль Хәсин-иҭа? – схәан, сиязтааит, уамашәа ибаны.

– Гамсахурдиа сиҭцәажәон, аинтервиу имсхит, даара Шевардназе ифызцәеи иареи, Ельцини рцәа рыххны ашхам иаиргеит. Уаха атыпәнтәи ателехәацшрала ицараны икоуп, мышкызны Ацсныҕа хгьежьырггы идырбатәуп, тоурыхтә документуп, – ихәеит. Иагьиашаҭцәкьаны, ауха телехәацшрала идырбан, аха арахь Ацснытәи хтелехәацшрала идырбазу, уа инхоу, атәы сызхәом, аамта бжьалахьеит. Сгәыгуеит ихатә архив аҕны еиқәханы икоуп хәа, уаха азәггы изымдырырггы иҭхә Нара илзымдыруа калашья амам, лхатә телережиссиоруп. Иказар ицәыргатәуп, иагьхакуп!

Уажәы еихыршәшәа зеггы сгәалашәоит хәа схәар сияшахом, амц схәар стахым, игәнахароуп, аха Цьоухар Муса-иҭа Дудаев инеиреи, иқәгылареи ргәы шыҭнахит, рда-ршьа еилашит агәарахәа, итәаз даргылеит, игылаз деихеит, еихаз инкылара удафхеит. Ари ҭхырцәажәаразам, мамзарггы ҭырбашақәтәи хытхәаазам, икалаз, сызлагылаз, избази исаҳази, сыззы-шахатуи роуп. Сара исхаштыз, исгәаламшәо, мамзарггы сызлагыламыз иҭеггы аус дуқәа ирылахәыз ауаа ыкоуп, ирҭааит, еиҭархәааит, ицәыры-ргааит. Абарт зеггы ыканатц, рыҭсы ҭанатцы иказ аиаша рымхәар, ақбаад ахь ииарымгар ибжьазуеит ахәахәдеиҭш, цьоукы баша рхахьы иганы дара ирузшәа, ирхәазшәа иалаҭеырбо иалагоит. Иахьа ихәмбеит! Ауха усггы уаҕа хаанхон, Вахои сареи машьынала хцеит ақалақь агәахьы, рфызцәа рахь сыргеит. Хнеит хатәы фнык аҕны, ххәы рхианы иахзыпшын, аха уи сара иабаздыруаз. Сымфашьозар, ацшәма Ахмат (Ахмед) ихъзын, ихәқәлаз иакәын, дҭаацәаран, хфык ахәыцқәа еибарфуа ашта иқәын. Акыраамта хәкан, крахфеит, крахжәит, аха снапфлан исхәарц истаху, ацшәмеи, сареи, даҭа хатцаки хауп арыжәтә жжәыз, уиггы иахмыркьакәа, хҭа-хҭа фырцъан ауатка. Вахои, Алуи, егырт арцарцәеи агьамаггы рымбеит, хҭас еилахгом хәа. Акыр хцәажәеит, исыртоз азҭаарақәа рацәан, еихарак урт зыдхәалаз ақыртқәеи хареи ихәбжьаз аҕа акәын, убас халацәажәон Нхытц-Кавказтәи ашьхарыуаа рҭагылазаашья, жәлар рфорум «Аидгылара» шаҭцахаз

ухәа ирацәан иаххәоз, АГНК уахь иналатцаны. Даара дыхтакны изцаауан Владислав Арзынба, еихаракгы изызфлымхаз айбашьра аамтазы ихы шааирпшыз, пхьагылатцас илшарыма ажәлар ихьыпшыртә еипш ақатцара ухәа азцаарақәа рыла. Еилкаан ус еипш зырхәозггы, избанзар дара рхадарратә занат иман, ахара ипыруаз астратегиятә цакы змаз ахаиртә мчра деинралын. Асовет аамтазы ачечен милац рахьтә иаразәк иакәын аинрал-маиор ичын заухьаз. Хара хтәы дцарауафын, атоурыхтә наукақәа дырдокторын, дпрофессорын ақнытә дара ртәала еифырпшрақәакгы картцон. Сара ирасхәеит Владислав Арзынба аполитика ақнеипш айбашьра аамтазы арратә ус аганахьала акгы дшыннамкыло, насггы ишхамоу иазықатцоу арратә специалистцәа, иагьеиқәысыпхьазеит Серге́и Дбар ақхьа днаргыланы ихамаз издыруаз афицарцәа рыхьз, рыжәла. Ускан дсыздыруамызт, цсатала иаххәозар, Султан Сосналиев, амәа ханықәлоз ихәхаит Кабардантәи автобуслә гәыпқ кабардаа агацәа ирылсны ишааз, аха инартбааны иабаздыруаз...

Ауха хааит хтыцаф, асаат 10 калахьазар каларын, гәыпқоык ацсуаани сарей хаицәажәо кәакык хакфатәан: Славик Аршба, Гарик Тыфба, Шәарах Возба, Цымцбак дыкан, исгәалашәом зеггы. Хаштәаз, сыздыруаз чечен арпыск дааин, – Гена Алами́а уицахуп, – ихәан, дахьықаз сеихәеит, сарггы уахь сфынасхеит. Хзыфназ ахыбра афныцқа дача кабинетк ақны икан Алиоша Латариа, иара, Чачхал. Саниба илакта хааза даасыхәапшит, иахьа сибазма, ашкол сантаз аахыс сидыруан, сыстуденттә цстазаареи, уи ақхьей, афар рхеидкыла «С.ТМ» инаркны, Жәлар рфорум «Аидгылар» ақынза, еснагь срыцын Рауф Ебжьноуи иареи. Амцхә даламлакәа исеихәеит ашьыжь заанатц амәа хшықәло, ар еихабысггы икоу Шамиль Басаев шиақәу, анафс Хамзат Ханкоров дшыкоу, убас итцеггы Чечентәыла еицырдыруа ауаа. Рызегь бцъарла ишейбытоу, хыпхьазарала 150–200 ишрейхау, амашьынақәа мазеины ишыкоу, абылтәы зтоу налатцаны. Сара уалс исыду, Архызи Дамхәырци азиасқәа ахьейлало атыцаф рнагара, уақа хфызцәа цшны иказар, аидарақәа аеқәа ирықәцаны Ауадхаранза рымәацгара. Иара иасхәалон еипш, сеихахаа сыкоуп схәан, хааибарччеит, өацхьа арахь сшыгьежьуазггы нацыстцеит. Алиоша снаскьейпхьан, иара ихырхартала дызфыз аусқәа сзейтәихәеит, енак-фымш рыла Махачкалака амәа ишықәлоз, авертолиот Ми–24 азбахә шраҳаз, иалцуа рбарц шыртаху. Урт саарпыртцын, инсыжьыз ахацәа рахь сааит, кыраамта хаицәажәон, ханкараха, хакхәа нықәахцет.

Ашырпаз асаат 5 реипш ицараны иказ хазегь хгылт, архәта аштафы ацәахәа хнықәгылт, ицозггы имцозггы. КНК анапхгара, Гена Алами́а дназлаз, зегь ыкан, аихабацәа цәажәеит, дачаазнык хус шымөапахгашаз хзейтархәеит. Имзакәа иазгәартеит амәа шшәартоу, абцъар ахархәара аиур шалшо, зхы агәра зымго зәыр дыказар уажәнатә дгьежьыр иаха ишейгьу, пхашьара шамам, аус иаха ишазыманшәалоу. Азәггы итыц дахымтцит, згәы трысуа дшыкамггы ддырбеит, уимоу ихьымзгшьяны ицкьақәазггы калейт. Асаат быжьба рыбжа инейхьан еипш, адта калейт адәықәларазы!

Амашына дуқа фба – «Камазки» «Уралқа» хәбеи ар рымғангақаа, убас ацистерна зықәгылаз даға «Уралки» аус аадырун, амға ҳақәлеит.

Ари қалейт 1992 ш., август 22, ашыыж!

Хқолонна еиштыагыланы, Грозный ақалақь ҳаалсны ххы ҳархеит Ақс-нықа, уаа шышәык, бұарла еиқәных, ачеченцаа рнафс ақсуаи, қабар-даи, абазақәеи, ачерқьесқәеи назлаз. Хшааиуаз ҳаарывалеит ақалақь уахьналтца игылаз ГАИ – апост, уақа игылаз ачечен рқарцаа руазәк иавто-мат ааихихын, рбызшәала амға алқха ҳзеигъашыауа ағада ахы ғарханы ақәқәахәа дхысит. Қара ҳахьтәгы азәы, Шамиль изин ала, азақ қайттейт, сықсымзар Расул ихъзын, аха кааметқ, еиламгылак. Қзон амғаду хада ианыршәланы, Қабардақа ххы рханы, ҳмашыынақәа еилшәара рымамқәа.

Хатала ихъз сыздырам иахъауажәраанза, 27 шықәса цахъейт, аха д-Аргәынуп, Афонтәуп! Имашына «Раф» еиқәқаца, ицәажәаза иман, гәыпшык ачечен хацаа гьешқәа татәаны акыр ҳақхъа игыланы ицон. Чечентәыла қаналтц, амғаду ақны, ана-ара иахбо ҳалагейт аурысқәа рблок-постқәа, бұарла, техникала еиқәных. Аиғаҳара қамларц азы зыз-бахә сқәаз ауаа, заа инеины, ирацәажәаны адипломатиа иахъамуаз ақара нағаажәуа, ҳамғақәа аадыртуан. Абас мацара Ингәыштәылеи Қабардеи ҳрылсны, иааилахәлоны Қарачы-Черқьессиатәи ареспублика ақәаа ҳнад-гылейт. Иазгәатәтәуп: еицыз амашыынақәа зегь рахьтә ғба затәык рақәын алашарақәа змаз, егырт ус иқан. Ас еицш атагылазаашыа анықала акы ақхъа игылейт, егыи ашытәхь. Абас мацара рылашарақәа еицырхырааны, зны-зынлагы ҳаатгыло, абахәқәа иргәылқканы игаз ашыха мғала қзон, иаашаркконы Қарачы-Черқьессиатәи ареспублика қналалейт. Уаҳа аат-гыларак қамтқәа Архыз ҳкылсит. Шамиль иқайтқаз адтала, амашыынақәа абна агәахы иғаны идыргылейт, уинахыс уаҳагь, хархәашыа рымамызт, шыапыла мацара ицатәын. Арақагы еилагылан ақсуаа рацәағны, аха издыруаз рахьынтәи сгәалашәарағы инхаз Пицундатәи Вова Қлией, Ақәатәи, шытрала Бзыпқа иатәыз ашәақәағ-актиор Леонид Хышбеи роуп. Ақсшәақәа анеибахқәа дасу ҳахьынтәауаз еибахқәейт, аха дара исархәаз ҳәа иахъазы исгәалашәом, иағыбадаху. Қапсқәа ааитақкын, дасу ихәмақәаз неицырхырааны ғатқәақ хғейт, ҳамчгы тәлейт. Ус, Шамиль дупхьойт, – рқәан, снейт дахьтәаз.

Даасыхәақшын, иақхъа иқәыз ахсаала ааитцихын, днахәақшит, нас Қамзат Ханкаров, цсатә шкәақәа, ибызшәала акы наиеихәан, иғынеихейт. Қамзат иақхъа снаиртәан, ари убома ҳәа инацаа нақәикит Қхьиу азиаси Дамхәырци реилаларта, – абрақа қақхъа узнеины, ишеибахқәахьоу еицш, аеқәа знапы иану мцацзар, шәахзыпшуейт. Шәақхъа ҳара ҳнеины ҳқалар, ҳашиашоу ҳцоит, ақшыха ҳамазам. Шәышнеиуа шәара ишәусуп, иутаху хшык ауаа алхны шәдәықәла, шәымғаныфа шәыманы, – ихәан, ахсаала нейтәейтсеит, аманшәалара ҳзеигъашыаны.

– Исыцнықәар зтаху хшык шәалтц, – анысқәа, ашырхәа шыца аққәын-цаа аалтцит, усқан ирхытцын 24–25 шықәса. Азәы – д-Бгьоун, сықсымзар, Едик ихъзын, ағбатәи – иара диахәшыақан, қыртуа жәлан, ршыцагы Бамборатәқәан, сгәалашәара самжьозар. Ахқатәи, ицсатә бзиахааит, Рус-

лан Кышымариа иакэын, иареи сареи қарала еиоахгоз уамак ыкамызт, 30 шықаса дыртагылан, деихазаргы, шықасык ма ышықаса. Ускан саргы 28 шықаса сыхтуан, сықкэынан, реиха стэымта сантагылаз аамтан. Хыхыцо иахтахоит ххэан, атагыни аспычкакэеи шытаххит, убас иахфашеи, азыжэга ар ирымгартцо флиага хэычкэеи. Хдэықэлеит ххы хақэныхэаны, хазпыртцазгы амоа бзиа хзеиғашыаны ихақэныхэеит. Хфеаңхыа хэы харак дук ыкан, убри иакэкны хдэықэлеит. Хышэка метр ххалахыан еипш, Руслан аныкэара илымшо далагеит, акы – ицын, оба – ари амыза амоа дашыцыламызт. Харт иаха ихагын, хласын, хатала сара ари амыза амоа сазыманшэалан, имацзаргы ашыха сцахыан, саахыан, мацсачк абна атэы здыруан. Руслан ишыпхеишыоз дхаргыежыит, дахпырхагамхозар дхахэо-мызт, амоахь урххаха хазтада, анахыгы укамкэа, арахыгы уатэымкэа ухампытцахоит, ххэан, хаагыдибакылан, хамоа иацахтеит.

Ахэы харак ханхала, нас еиха икыакыараны, еиужыраны икан, аныкэарагы мариан, харгы иоухажызеит. Хэбака километр хцахыан еипш, хганахыала хыык аецеа, даеа хеык реидарақеа рықэцаны ишаауаз хбеит. Изустцеоу хбап хэа хаарзыпшит. Даргы рацеак мтыкэа иаахадгылт, иаангылан, апсшэа хархэеит, ираххэеит хшапсыуааз, хыхыцо, хыкэкыс ихамоу. Дара черкыессцеан, ашыха арахе рыман итэан, «асменахь» ицон. Иааеыжэтын, хгыдыркылт-ххыдыркылт, рыкеқеа аидарақеа еихшаны, ирықэцаны хара ханеыжэыртеит, даргы оеыжэлан, амоа хақэлеит, зегь рыла хшыманшэалахо агэра харганы. Ахэылбыехан хнеит ртып акны, асаат 8 реипш, уа хнеиааинза ыцыара хамоахытцит, цыара ачеркыессцеа тэан, аобатэи атып – акарачкэа. Даара бзиа хрыдыркылон, дара еибадыруан, аха харт ханырдырлак пату хақэцаны иаххатгылон, акрыфарахь хнарпхэон. Ишысхэаз еипш, ауа хазцыз ртып акны хапхэеит, ачаи хжэын хашыталеит. Иаанацэылаша хоагылан, хфызык нақэтэаны шыыжыагы мап ацэкны амоа хақэлеит. Хнаскыаганы иахдырбеит хазкэгылоу ахэы харак акнытэи хнеираны хахыказ атып, уантэи Пхыиу иаваршэны хкылысыр акэын Дамхэырци иареи ахыелало, уака «турбазакгы» ыкан, уи ханаауаз хыызцеа хахырпыртыз акэын, иахдыруан. Иахзыруз абзиара ду табуп хэа аххэаны, хгыдибакыла, апсшэа еибыхэаны, хаипыртцит. Разкыс ихауз, хамоа зегьы ладаран, амоахэастакэа тгэыхаа иган, аныкэара мариан. Саатк иалагзаны, хныкэашыа зеипшраз ала, жэа-километрк хнеизар калап, хачкэынцэамзи, хпырны хцон. Атып иахызу сыздыруам, аха қытак халалеит, оажэака минут хныкэахыан еипш, вертолиотк ххалеит, МИ–8, ар иртэыз. Иаахагыежыын, хышэка метр набжыаны итэеит, оажэахык ракара адесантцеа аатытцит, «аберет капшыкэа» хэа изышытоу. Урт хыас измадаз, хцон хамоа ианыршэланы, хашнеиуаз иахпылеит хатцаки пхэыс қыпшики, чкэына хычык дрыцны. Хаилахэашыа анырба ргэы иаанага здырхуада, шэабацио хэа ихазтааит, харгы имзакэа иаххэеит хамоа ахыхаз, хазустцеоу, ихархэеит обака саат уажэаңхыа абра ишиасыз ар рацеа бцарла еикэных, чеченцеазар калап, уаа хышэахык еитцамызт рхэеит. Ала ишэаз абажэ еишуеит хэа, ианшэа ускыахык ыказшэа днарбеит. Шыта еилкаан хыызцеа шракэыз, табуп хэа нарахэаны амоа

иацахтеит. Саатки бжаки хныкәахьан еицш, хнеит Дамхәырцтәи турбаза иатәыз атыцаф, ханаауаз хахьеыжәтцыз. Цсы зхоу уаф дыкәыршәымызт, аибашьра ахьцо арака акәызшәа. Уамак ихарамкәа нхартак хбан, ацшә-мапцхәыс лыкәфьтны даахгеит, хлазцааит ауаа рацәа ииасны иббама хәа, уигьы илхәеит бцарла еикәных ар рацәа шцаз, Ацсныка рхы рханы. Нас чакәак лымаххәаан, хамфа хакәлеит, аха рыцхарас икалаз, хфашьан, азиас армарахь иаваршәны хдәыкәлеит. Хцашьала избоит ихахьыз, аха икоу схәар, исыцу ргәы кахар хәа сацәшәан, ак камлазашшәа ацәажәара сафуп, сышы-сышы ааицшыуа, сара стәала лафкәакгы налато. Усгы сгәы иаатаскит, афны аатроуп хахьыкоу, акгы хахьуам, пхарроуп, иахфо хамоуп, амфа хакәымшәар калазом хәа. Хашнеуаз анахьгы хзымцо, арахьгы хзымцысуа бахә кьантаз дук хнадгылеит, азы еилагьежьуа еибахеибафеуеит, казак иакәымзар, иналахаз даман ицоит дахьымаара. Исыцыз снарыхәацшит, аха ак камлазшәа игылан, еихарак Бгьоу цкәын. Сааччан, исыхьыз расхәеит, даргы ччеит, нас хашьтахька шәыкка метр хаагьежьын, еиха арырта маншәаланы иахьыказ хацшааит. Хбаазар аткыс ххәан, хаимаакәеи хыхьтәи хаматәакәеи аахшәыхны азы ханзаагылеит, аха амыкәшәатә. Ацаа еицш ихьшәашәоуп, уи азымхошәа, ахахәкәа цәы-ртәыруеит, азгы агьны ицоит, аха иахаулак, хнапкәа еибаркны, хеала-мыжкәа харит. Хеааилахәаны амфахь хафхалазар, аа, хазлаауаз хамфа! Ацхыз еицш сыкказа саалцит, хаицны хфылаххеит, ар рышьта тхәаа игоуп, ана-ара ацатынтракәеи ацыблыхаакәеи капсоуп, убас аспычка тракәеи ацыракәеи. Икалап хныкәазар аабака километр, уаха ихалымшеит, ха-апсеит, ахәларагы хахьзеит, убас амлагы.

Цла дук амцан хаангылт, амфы умоур хәа ушәоу, уардынк азна еизах-геит, ар рымца еикәахтеит, ацсыз консервтә банкакәа хаман имацымкәа, ача усгы иааххәахьан, бзиа крахфеит. Акыраамта хцәажәо хтәан, нас амца ааигәара хакәа ныкәахтеит, фыц амца еибытаны. Хкараха хакам-зи, иаразнак хантахәахаа ацәа хагеит, ианшагы хамбеит, убас ихааны хацәан. Ашарпаз хаапшит, иаашарккан. Хафкәа зык нарыкәтәан, фапхьа акы хнацхан, хаихеит Ацсныка, хаауеит, аха ахы хашьтаутцар иаххьымзо хцырны. Абар Дамхәырц ахытцхыртахь хахьааиуа, Агәхаа Отанди дахь-тәоу атыц! Аамтагы шыта асаат жәаба рыбжа инеихьан, атыцгы реиха инахаран ибжьазааит быжьшәы-аашәы метр, уаха иказам. Ус, инахараны вертолиотбжык геит, аифааа тырцәажәауа. МИ–8 ицәыкапшьза, фынтәка иаахыкәшан, ишахбоз итәеит. Еицыз хнеифацшит, иааххәаара хзымды-руа, нас хагәкәа ааибаргәгәан, хфынаххеит уахь ххы акәкны. Фышәка метра хнеихьан еицш, вертолиотк ытцпраан, излааз ала аифааа итаршәны ицеит, харгы уахь хфынаххеит. Харантәи цкәына жыцәк ибжы хакәир-геит, арахь шәхал хәа, усгы уахь акәын хахьцоз, атыц шыказ афадара хфафалеит. Хапшызар, фадантәи еицрыхәхәа арт талан албаара иафуп, хзышьтаз хфызцәа. Урт рнафс, аеқәа, аеадакәа рацәаны, абцъари ацъацхан-ни рыкәтцаны албаара иафуп, атыцантәи ауаа рфы ианкны рапхьа игылоуп. Акыр хаизааигәаахьан еицш, Душман снейхьыпшит, автомат, ицъацханы ухәа деихахаа деибытоуп. Сыфны снейцыххылеит, хаагәыдибакылеит,

иҫоу иану хәә хәизтәаит. Исеихәеит Нальчикнтәи авертолиот дшалааз, абҫар шааигаз, уаҫа аусқәа бзианы ишцоз ухәа иааркыаҫы. Хәарада, ари жәабжь дуун, аҫеипш бзиа иатәыз усун, уахагы хәидымхалеит, иара имоахь дцеит, харт аоада ххалеит. Атыпаҫ ханнеи аҫшәмацәа иаразнак иахпылеит, хдыртәеит, ххәы хартәит, ажьтәа, ашә, ахартәы, абыста, зегь хаан, ҫамала иҫатан. Хәхьынзатәаз иахзеитархәеит Шамиль игәыҫ ара ишыҫаз, ишырпылаз, рцамтаз шақәу Душмангы дантәаз, аҫқәа ирзымгаз итцегы абҫар шыҫоу. Ауадхара апансионат аҫы Гена Сабуа иҫны иш-неитәу. Хаҫсы шыаны хандәықәлоз абҫаркәа шытыхны амоа хәқәлеит, исыцыз акаа автоматкәа шытырхит, сара сыҫы цәҫахан, гранатамиотки автомати шытысхит. Амоахь ишысцәыхьантахоз сархәеит, аха изымуйт, сеипш дабаҫоу схәан, сҫынасхеит. Ашыбжьон агәы инхыхәхәоны, аҫатәа-ра ххытны Лашҫы иаваршәны алада хтәлеит. Еицызи еихьзақәази уаа жәохәык раҫара хәицын, хцон ирццакны, амрагы шын, аамтагы асаат оба ирхысхьан. Хашнеиуаз, хнаоштәи ахәы нырцәынтәи бжык геит, шәа-ангыл хәа. Хәцәк, иқәрагы хынәажәа, хынәажәи хәба дыҫан, ашәеилатца дук ххны, аведра азна ахартәы пашәза, ихьшәашәаза, оба-хҫа крушка иман даахадгылт. Ауадао ихы ахьалеитцаз аҫшәа аххәааны, ашәи ахартәи еидкыланы иахфәит, аиашами ихәатәу, иахьауажәраанза сҫәы итынцәом иатцаз ахаареи агәамеи.

Асаат фба реипш Ауадхара хәаит, хыхь ишысхәахьоу еипш, араҫа еиҫкааз аштаб Гена Сабуа еихабыс даман, абҫар иааргаз ара инрыжьуан, нас еихыршон. Хәргы хәидарақәа уа иныжьны, ашәҫәы интагаланы ааи-гәа игылаз асқамкәа ханрықәтәеит, хаҫсы хшыарц. Уамак хамтәацәакәа, хәзегы акрыфартахь хнаргеит, харантәи снейхыпшит Лионик Чкотуа, хқытантәи ауаоы, уаҫа хәыҫатцаоыс аус иуан. Снейны аҫшәа иасхәеит, иаргы игәы иахәеит, уигы иахахьан сахыҫаз азбахә, аха иара ихәан еипш, дахыхәмарны цыара ушцаз сахәит, аха аиаша сыздыруамызт, уб-налан уҫазу, ма ас акы уаҫызу хәа. Исеихәеит арахь аусқәа зеипшраз. Цыырхәаа рыцкәынцәа Қапба Анзор, Инарба Назбеи, Ажыба Даур штәахаз, ихәу шыҫоу. Урт рхыпхьазараҫы саб иашьейхаб Аслан ицкәын Славикгы (Авҫа) дшыҫоу. Убасгы исеихәеит Аҫәа инхо саб иашьа Шамиль иҫшәмеи иареи Цыырхәа хәоны ишыҫоу, аха иҫацәа Емильи Енвери уахь ишалахаз, избанзар Емиль дыхәны дшыҫоу, убри азы ишынхаз, аха дшәартан дшыҫам. Уи сҫәы иргәғәарц ихәеит акәымзар, иалахаз дшәартамкәа қалашьас иамази, насгы еибашьуаз, ихәны иҫаз ауаоы изы. Уамак хнымхеит уаҫа, Гәдоутәа ицоз автобус «Лаз» хантатәан, хәаит. Исыцныҫәаз ацкәынцәа аҫшәа нарахәан, хәаидытцит, убас нхытәа рарцарцәагы. Сышиашаз сааит саб иашьа иҫха Наҫела лахь, санцозгы уантәи ауп сышцаз, еила-гәжәажәо еилан схабарк ахьырзымдыруаз аҫнытәи. Лыҫшәма, псәта бзиа, Заур Кчачи лареи, даҫа гәылацәақәаки цәажәо аматуртәҫны итәан. Ргәы-реанзамкәа, уа хәлыбзиақәа схәан, ашә снылагылеит. Наҫела дыхәхәеит санылба, дыоны дыспылеит, Заур иакәзар ус, исылатцәан аҫшәа сархәеит, нас азтәарақәа рәаадырхеит. Саргы издыруаз ала, избаз, исахаз, сыз-лаҫшыз расхәеит, агәырғәғәақәа аццо. Дудаев избәхә анрасхәа ргәы

гафыс – Геннади Аламиа. Афорум «Аидгылара» анапхгафца, уи аиѣкааф-
ца: А. Гогәуа, Иу. Аргәын, И. Марыхәба, Т. Гыцба, В. Гамгиа, А. Возба, Р. Чанба,
Н. Чанба, С. Шамба, Р. Ебжьноу, Б. Кьехир-иѣа (Бения), Л. Гыцба реиѣш иѣаз
ауаа нагакәа, урт ырывагылази рыбзоурала аѣартбааит Нхытци-Аахытци
лахьынцала еипшыз аиашьаратә жәларкәа реимадара. Урт ырылдыршаз,
аапсара ду иѣартказ, имѣаѣыргоз русеицура алтцшәоуп Аѣсны агәаѣкра
иантәгыла рнапы зхартаз, ашьагы зкартәаз, ыхгы закәырцаз. Харт, уи
аамта иалахәыз, зегы еиѣѣакны иахгәалахаршәар хәхәтоуп хазтәгылаз
закәыз, алтцшьас иаиуз, Аѣсны атцеицәа ршьа цкьей ыѣцстазаареи зыхт-
ныртказ аус. Ахәынцәа ақәтәаны, атцәагәа ахьахамшьроуп иацтәи атоурых.

Баша ирхәазом иѣшьоу ажәаѣѣа: Ажәытәра шәақьла еихсыз – ѣатәла
абзырбзан игәыднатцоит хәа.

Аѣсны жәлар рфорум «Аидгылареи», Кавказтәи ажәларкәа рконфедерациеи
итцегы наукала итцәаны, акьыѣхы, ателехәаѣшрей, арадиодыратареи
рыла ауаа ырызнагатәуп. Уи азы иаѣахуп ахәынтқарратә идеология аус
арура, згәы еицхауа аѣар раазара. Уи алыршахароуп хәынтқарратә
шьаѣа мѣала, хәынтқарратә ушла, ахатә интерескәа ганха инышьтатцаны.

Хатала сара абарт ахтыскәа, ашьаартцәырей, агәыхы, алагырзи анафс,
аиааира дукәеи зцу сахьрылахәыз разѣкны, насыѣ дуны ысыѣхьазоит.

Ргәалашәара хаштра ақәымзааит Кавказ атцеицәа иашакәа!

Нагзара ақәзааит Аѣсуа хәынтқарра!

2006–2020 шш., Аѣа

«АДУНЕИ ИАҚЭЛАЗ АШӘКӘЫҘҘЫ!..»

(Ииуль 15 рзы Акабарда жәлар рышәкәыҘҘы
Заурби Магомет-иҗа Налоев диижътеи 95 шықәса тит.)

Аңсуа жәлар анкьаза аахыс аңсадгьыл хазына анцәа ианрита, афыз-
цәа бзиазақәагьы ритҗеит. Аңсуа есымша иңсадгьыл аңшзара дахырқьа-
ны аҗацәа иоуан, аха убри аамтәзы, зхы-зыңсы иқәызқоз афызцәагьы
рыжәаахырқәа ңаацәаза иааивагылон. Убарт рахьтә сара есымша сыбла
дыхгылоуп, иара иахьа дшықамгьы, ибжыи акаф-акафхәа сгәы иқәыфҗеит,
акабарда жәлар рышәкәыҘҘы, ауаажәларратә усзуфы, афилологиатә тја-
арадыррақәа ркандидат, алитературатјааф, Аңсны Акультура аусзура
зеаңсазтәыз, Адыга-Хасе аиҳабыс акыршықәса иқаз, иара убасгьы Кабар-
да-Балкариатәи Иреихазоу Асовет адепутатс акырынтә иалырххьаз —
Заурби Магомет-иҗа Налоев. Заурби акырынтә Аңсны даахьан, уи аңсуа
жәлар зегьы иара иашьцәан, аха фызцәа гәакьацәас имаз раңхьа игылан
Баграт Шьынкәбеи, Алыкьса Гогәуеи, Геннади Аламиеи.

Сара ахаан исхаштәуам Баграт Шьынкәба 75 шықәса ихыјра аиубилеи
аан Члоу ақытан инартәбаазан еиҗкааз аиубилеи аҗы Налоев иқәгылара.
Уи иајаз агәбылра, агәхьаагара, аразра, ақьиара, ахзызаара. Уи дцәажәан
даналга, акыраамтә анапеинкьабжьқәа еиқәтәазомызт, ашәкәыҘҘы асҗе-
на аанижьыр рузомызт, рыблақәа тьрхаха ихәаңшуан хыңхьазара рацәала
еизаз ажәлар, ачытыбжь гар рузомызт иара данцәажәоз.

Иахьа сара сияцәажәоит, аңсуаа зегь рајкыс Налоев иашьас имаз, иара
акыр дышиейбьызгьы, Кабарда ишьапы анналаиргылалак зцәа ианыруаз,
арахь дышиашоу сыфныка дысзаажәга хәа игәы хытхытәа дыззыңшыз —
Геннади Аламиа.

**—Геннади, дышцәоугәалашәо Налоев, раңхьатәи шәеиқәшәара, шәеи-
бабара, настәи шәеиҗызара (иқалап уи ажәа ласцәазар), шәыиашьара
уаҳзалацәажәар хтахуп. Ирхәоит, ус Аңсни аңсуааи бзиа избоз дмачын
хәа...**

— Цхынран. Нальчик, Ахәынтқарратә музеи аҗаңхьа ашәшьыраҗы
исзыңшы итәаз, Нартаа дуқәа дшырхылтшытраз мфашьахуа изнубаа-
лоз, ахатца дфасхатгылан, сааигәдыхәхәалеит. Убриаахысгьы ижәа
сытқакны сааигәшәа ауп схы шызбо. Зызбахә саҳахьаз, тәатәышьақан
адыга литература, акультура иаларсыз ауафы ҳаибабара раңхьатәи
ашәымтә инаркны ахаан аахыс ҳаибадыруазшәа, ҳабзиени ҳацәгьеи еи-
ланы ҳаақәлеит. Уи цьашьатәзамызт. Хәжәларқәа зқьышықәсала илартқоз
аарыхра аамтә ааит ауп. Заурби Ду ихылца праал ашәшьыра саатцаикын,
Аңсны иқоузеи хәа акәымкәа, иқаларызеи хәа дсазтәауа иҗааихеит.
Иахьысыз ашәышықәса цшынфәжәи жәбатәи ашықәс азы ауп ҳане-
иқәшәазгьы. Исымхәар ауамызт хәжәлар аамтә хьантә иштадыргылаз
уас, тахыс иаҳаңхьазоз хгәылацәа. Избон исхәоз атыхәтәанынза агәра
изымго дшысзызырфҗуаз. «Ажәытәзатәи акультура змоу ақыртәа жәлар

уаанза рхы наргарымызт!» хэагы ныбжъаиршэит. Убаскан ауп схафы ианааиз нхытцкавказтэи ажэларкэа рхатарнакцэи ақыртүа делегациеи еикэшэаны иартны имеицэажэар ада псыхэа шыкамыз. Ақыртцэа рхала рхы цэыррымгакэа, хара иаххэо агэра ззымгоз «қартаа раазамтацэа» ратцэафын. Заур Налоевгы атцара ахытцоз, адиссертация ахыхьчазгы Қарт шакэыз здыруан. Дсықэшахатхеит убас еипш аикэшэара иара Нальчик имџацгазар шыбзиа.

Атыхэтэан ханеипыртцуаз Заурби даакэыпсычхан, џааитит: «Ех, сабиц, закэ аамтацэгыоузеи хазхаанхаз! Ажэытэ акэзар, Ацсны шэартак аакалар, акабардакэа еикэных ашьхакэа ирхытцны рашьцэа иаарывагылон. Убас акэын апсуаагы рашьцэа рџацхэа руалцшы анагзара ишазхиаз. Ицеит уи афырхатцара аамта, иахэа џытны азалымдара хзакэызбар, убриггы азхарашэа хбоит. Хаицэхкыагышыеит. Ацсуааи адыгааи жэларыкны иахышыақэгылаз Ацсны ауп. Нас рџыртбаан Кавказ рџахырыгзеит. Дахынтэаауа згэаламшэо иашьцэеи иареи рыжэџахыр еипкыар ауеит. Убри ауп арыцхара!»

Налоев Заур уиашам хэа игэагыны иазхэахыаз сара азэк сакэзар калап. Абри хаикэшэара ашьтахь хара имгакэа Ацсны атагылазашыа зынза ианыуадаџа, гэыпџык акабарда цкэынцэа ашьха ихытцны, зыџезырхагахыаз ашэанцэа, хара хапшыхэцэоуп, Ацсны икоу шыкатцэкоу аилкааразы хаарышытит, иатаххозар зыкыџыла апсуаа рыдгылара иазхиоу адыгаа ажэабжы иаша рызнахгароуп хэа рахэаны, ажэлар ирылсны скыта Кэтол инеит. Убракоуп саб, сыцкэынцэа шэырхыпхызалоуп хэа ахьрейхэазгы. Абри ашьтахь Заурбии сареи Нальчик ханеикэшэа ауп, игэагыны, агха ухыт, ажэытэ адыгцэа ирытцкару арпарцэа рабдуцэа рымџала Ацснынза иназеит хэа аниасхэа. Уи дшыкалаз џык-бзык ала хэашыа амазам. «Хазшаз ицшыоуп, хаикэхозаап убама!» ихэан, илагырзкэа аахаддылт. Ускан хыхь зызбахэ схэаз аикэшэарагы мџапысхьан. Ацсны жэлар рфорум еиџанакааит Қырттэыла жэлар рфронт анапхгаџы апрофессор Натэзе хадас дызмаз аделегация Нальчик инеиртэ еипш. Аизара иалахэын апсуа, ашапсыг, адыгэа, ачеркыес, акабарда, ачечен, ауапс жэларкэа рхатарнакцэа. Ацсны ускан рапхыатэи аидысларақэагы калахьан. Ишырцэаџоу еипш, агэра аанкыланы аизара мџапигарц иалагаз Натэзе итыцаџ днадыртэан, апшэмацэа ацэажэара хыртит. Уаџы дызмышэоз ақыртцэа ракэын. Урт еизаз ирзеитархэеит, Ацсны акэым, Шэача инаркны Краснодарнза ақыртцэа рыда уаџы дышнымхоз, дынхарангы дшыкам. Ас еипш зхы цэырызгаз урт ауаа ирыхэтэз рахаит. Ишыкартац еипш, игэааны идэылтцны ианцоз, Натэзе иаанхоз «ргэырџанитеит» апсуаа ртыг икэыртэамзар ашыа гэгэа кадыршраны ишыкоу. Згэы пыжэжэоз ацкэынцэа урт ирышыталарц ианалага Налоев Заурби дџагылан, изеипшразаалак, асасцэа сасцэоуп, урт хадгыл ахэаа ихытаанза рхахэ хэыцкгы алымшэароуп, уинахыс ирыхэтоу ишэзақэыршэозар шэхы шэакэитуп ихэан, ианикылеит. Нас сара сахь ихы наирхан, сатоумцан, Гена, апхыатэи хаикэшэараан иухэоз

зегъы агэра ахъысзымгаз, шыта лабѣаба иахъеит зыѣны аус шэымоу зуст-
цэоу ихэан, днатэеит. Абас еиѣш аиқэшэара цакыс иамазгы абри акэын.

– Ацсны аибашъра ианналага, рапхъа амцеиѣш изыхъяз, уинахысгы нкылашъа рымамкэа еибашъра идэықэлаз нхытцаа хашъцэа иреиуоуп акабардакэа. Налоев уи аусѣшъаѣы даара иажэа акраанагон, изхэыцуан, игэы итаз рдыруан, иажэа иѣытшэаанза анагзара иалагон...

– Ирацэаѣоуп, ирацэаѣзоуп рашъцэа аѣсуаа ирывагыларц ихиаз акабарда арѣарцэа реиѣкаара аѣабаа ду адызбалаз ауаажэлартатэ усзуѣ-
цэа, атцарауаа, аинтеллигенция рхатарнакэа. Урт рызбахэ хэатэуп, ихэа-
латэуп. Ари аусѣшъаѣы Налоев Заурби, ииашатѣкъаны, иажэа акраанагон,
изхэыцуан. Исгэалашэоит, Ацсны дтаханы иааргаз Ибрагим Науржанов
иан, Заур аѣсраѣы дахънеиз иалхэаз ажэакэа: «Харак ухы иадумѣан,
Заурби. Сара сыѣкъын ѣсадгылк акэын имаз, ахаан иимбаѣыз Ацсны
ихы ақэѣан ѣа ѣсадгылк ирхэит. Уи сгэы иладууп!»

Ас еиѣш ажэакэа ес-итэхоз ирыѣтахоз акабарда Тхамата изы ѣстатца-
ган.

**– Геннади, уара нхытц-кавказтэи ареспубликакэа рѣы иѣоуѣаз аима-
даракэа ртэы алаѣажэара даара ихъанѣоуп, хаха-хымшгы азымхар
ѣалап. Аха иахъа акабарда шѣкъыѣы Налоев икэшамыкэша угэалашэа-
ракэа еиѣа харзыѣшуп, избанзар, иареи уареи шэеизааигэазан, иаахтны
иаххэап, уара уаѣара дыздыруазгы, деиыызкаауазгы дмаѣын.**

– Заури сареи хэизыѣазаашъақэа агэалашэарахъ изиасѣом – уи
ѣѣѣазаароуп. Саазкъылаз Нальчикка лассы-ласс сышзымѣогы, сней-
ѣыѣхъаза дахъжу сѣѣауеит, хэиѣажэоит, иара иахъ ѣѣаарашѣк исымоу
рахъынѣѣ ѣѣааракгы аѣак смоукэа сымхынхэзаѣ. Ус иѣоуп, ус иагын-
хоит. Ашъа агэалашэара иалиааз хара хгэеизыбылра ѣыѣаара ақэзам.
Исызкны иихэахъаз, ииѣхъаз раѣан. Хэы змаѣам хамѣан исыѣкалеит
«Сара сыѣѣы Гена истэит!» хэа исыѣыѣз астатиа, исыхъыниѣылаз
ажэеинраала «Гэымста». Исгэалашэоит, аибашъра ашътахъ, ажэлари,
Владислав Арзынбеи, егырт ахэынѣѣарра анапхгаѣѣеи злахэыѣ амитинг
аѣкны ихэѣаз хэаны Заурби Налоев ажэа аниста: «Сара сзы хыхъ Аллахъ
дыѣоуп, ѣѣа – Гена Аламиа!» хэа иихэаз. Сара саѣсоуп хэа акэымкэа
изхэаз Ауаѣ Ду иахэѣыраз ишсыдкылатэыѣ исыдыскылеит арт ажэакэа.

**– Налоев ижэлар маѣара ракэымкэа, Нхытц Кавказ зегъы гэыбылрала
изыѣан, шѣкъыѣыѣк иахасаѣалагы, Каказ аѣа иашак иахасаѣалагы
хэѣыр ду иқэын. Уи иѣымѣакэа урт рѣызшэакэа рахъ еиѣаргахъазма,
ирылатѣахъазма?**

– Асаѣиѣэа инадыркны абыргѣа рѣынза, доусы рықэра даѣшны
ижэлар ирзишеит ажэа хыыршэыгэқэа, апоеѣиа, апроза, аѣоурых, али-
тература, аѣазаратѣѣаара ирызку ижэлар рдоухэатэ беиара нѣырхэѣааны
иаазырѣшуа аусумѣакэа. Еиѣагамкэа, урт зегъы ирылхэдоу ажэларқэа
рыѣѣасшэоит схэар – саѣартѣарым хэа сыѣоуп.

— Сара исахаит Баграти иареи реизааигэатэра уара уоуп изыбзоу-роу, уцъабаа ду адуп хэа. Уинахыс Арзынбагы иаргы еибаурдырит, еикэшэартэ икаутеит! Уара ихутаз «ацхақэа» нхытц-кавказааи ҳареи ҳаимадарафы ахэ шэашыа амазам, згэатцэа акреилнарго зегы ахаангы ирхаштзом... Уртгы шмацфым удырузааит...

— Абзиарақэа уаҳалааит, аха Баграт Шынкэбеи Налоев Заури реи-зааигэатэра сара исыбзоуруп хэа схахы изгараны сыказам. Урт еи-бадыруеижьтеи акраатцуан фымтала, еифызарыла. Ө-хра еилатэахрак реицш наф-ааф еифацшуан, рыгэқэа тибакон, азэы иаҳаракыра егы изы цэымзаркыран. Б. Шынкэба Кабардака ицара аифекаащэа сыруазэкны, З. Налоеви егырт хызыцэеи ирыбзоураны Кабарда-Балкария жэлар рышэкэыффы хэа ахыз ихтан Ацсны жэлар рпоет Баграт Шынкэба. Аи-башыраан уи Москвантэи Кабардака ииасра азцаара сыцызбыз зегы рацхыа игылоу Налоев Заур иоуп. Издыруан урт рыжэфахыр еибытаны Ацсны азыҳан еазэы илымшаша рылдыршараны ишыказ. Ус иагыкалеит.

— Налоев ифеацхыа ҳацсуа литераторцэа ауал дуҳақәуп, сара иахынзаз-дыруа, уи ирфеамтақэа макъана еицаганы иҳамазам... Аха агэра згоит, уи агха ду ариашара шҳалшо хара имгақэа...

Геннади, иахыа Налоев цсы таны дҳалагылазтгы 95 шықэса ихытц-уазаарын. Сара усазтаауазар, ус еицш икоу ауаа дукэа дара аниаслак ашьтахыгы, акыршықэса рыцсы тазаауеит рыжэлар рфы, иашыарала ирзааигэоу амилатқэа рфы. Избанзар, урт инрыжыыз «асаранць» хааза абицарақэа ргы иқэзаауеит, иархэыцлоит, иаргэыргьалоит, иаргэырфа-лоит... Ус анакэха, урт ахаан имыцсуа, зхы лазмыркэуа ҳашыхақэа реицш, раҳаракыреи рыуафреи хгы шытыхуа иҳацзаауеит...

— «...Уцтазаара шықэсыла иумшэан!» хэа ифуан цсра зқэым Дыр-мит Гэлиа. Саргы истахзам издыруазарц Заурби Налоев диижьтеи шака шықэса цуа. Уи адунеи дақэлоуп хэа ауп издыруа.

...Зны ифны сдэылтымтаз, атцафы икыдыз исахыа сылацш шадхалаз гәеитан, иаакыдхны, ари уара уфны еиха иатыцуп ихэан, снапы инаиркит. Икаитцаз шылгэампхаз аазныцшыз ицхэыс, сара ара сыками, ссахыа аба-бтаху ихэарашэа дналыхэацшит. Дукгы мцит, иаргы дцеит иуада дын-дэылтны, адунеи дазнамзи, уахыгы арахыгы дырзымхар хэа ушэозма?!

Икыдуп уи бафхатэрала итыху исахыа суадафы, иааҳаракны, хыхынтэ дысхылацшларц, мышкгы мцац иареи сареи ҳааеицэажэацкэа. Убраагь иара диашан есымшеицш.

*Аифецаажэара мфәңигеит
Анатоли Лагэлаа*

АНИ АБИ РХАҖСАХЬА ЕНВЕР АЖЫБА ИПОЕЗИАҖЫ

Апоет, апрозаик, апублицист Е. Ажыба – «ибафхатәрауау азә иакә-ны»¹ зыхъз дыру арҗиафцәа дреиуоуп. Автор инапы итцижъхьейт жанрла еиуеипшым ифымтәкәа еидызкыло 13 шәкәы ркынза. Уи ирҗиара иах-цәажәахьейт, ахәшъара артахьейт имафшымкәа алитературагәцаафцәеи асахъаркыратә ажәа азкәзацәеи: Р. Қапба, В. Агрба, Г. Нараскәуа, В. Қапба, А. Лагәлаа, С. Агындиа, В. Кәакәаскъыр ухәа.

Арҗиафы ипоезиа атәы ххәозар, В. Агрба ииашаны ишазгәейтахьоу еипш, апоет «иажәеинраалакәа, рапхъа инапы итихыз инаркны, иахъа уажәраанза иагәтамтәкәагы уахъ иналатцаны, аразреи, ақыиареи, ауафреи рылыжжуйейт»². Насгы ихадароу, урт зеггы – гәсабаратә калароуп, апхъаф ихгәаразы ишгәкаам. Арҗиафы ихы хәтыр ақәйтцит, иапхъаф иареи еи-бажъар итахим: «Уи ижъареи ахжъареи сара сзы, ирейхау гәнахакацараны сахәапшуйейт. Убри афкытә, иарбан фымта фыгәзаалак агәцаразы скалам анышгәтсхуа, рапхъа сзызхәыцуа акритикцәа, ма сколлегацәа исархәари хәа акәзам, рапхъа сзызхәыцуа сапхъаф иоуп»³ хәа ифуйейт апоет.

Е. Ажыба ипоезиа атематика кырза ибеиоуп – агәстазаара зегъ амә-ханакуйейт. Уи аангы «ихадароу темоуп: агәсадгыл, агәсуара, абзиабара ртемакәа»⁴. Урт рыфныгәа хкы рагәала игәыртцуа асахъангәкәа (образы) иргәылгәауейт апоет иани иаби рхаҗсахъа. Автор ипоезиаҗы урт ичыдоу агып ааныркылоит, кырза игәылыршәоуп – агаагәеи ахшареи реизгәыкра, анра, абра иацу агәанырра хаа ухәа ишгәтырхуа, уахъадырпшуа рагәоуп. Апоет изы ани аби – зыгәра иго, илыгәа азы дзымгәаныхәо, мфакәгәагәс имоу Ангәа игәыгәхәгәоуп. Уи азоуп абас зыхәоггы: «Сан лажәа, саб иажәа – Ангәа иажәа»⁵ хәа.

Ишдыру еипш, агәсуа поезиаҗы ирагәоуп ан илызку ажәеинраалакәа, урт ахааназгы иактуалны иаанхоит. Аха, уи аангы, апоетгәа рырҗиара иахәгәкны изыхгәажәоу ан лхаҗсахъа инагәыданы, ихамам уи лхаҗ-сахъа мацара аарпшра иазку ихатәроу алитературагәцараатә усумгәкәа.

¹ Қапба Р. Хә. Еицфыхаз // Қапба Р. Еикәу амца. Алитература-критикатә статиакәа. Агәцараатә усумгәкәа. Аочерккәа. Ақәа: Агәхәынгәшәкәгыжъырта. 2019. Ад. 169.

² Агрба В. Б. Гәыла иргәхоу ажәабжъкәа // Ажурнал «Алашара». № 6. 2007. Ад. 133.

³ Ажыба Е. Саалагылейт гәфымгәа ашәхымс // Е. Ажыба. Иалкаау. Г-томкны. Актәи атом. Ажәеинраалакәа. Абалладакәа. Апоемакәа. Аигәагәкәа. Агәхъажәа. Ақәа: Агәхәынгәшәкәгыжъырта. 2019. Ад. 4.

⁴ Қапба В. Н. Зхатәы мфә икәу арҗиафы // Агазет «Агәсны». № 1- 2, 2008.

⁵ Ажыба Е. Иалкаау. Г-томкны. Актәи атом. Ажәеинраалакәа. Абалладакәа. Апоемакәа. Аигәагәкәа. Ақәа: Агәхәынгәшәкәгыжъырта. 2019. Ад. 349. Апоет ипоезиагәа гәахәақәа аагахоит еихарак абри ашәкәы афкытә.

Ацарауаа излазгэарто ала, аурыс литературатцаараҕы уи акара ира-
цаам¹.

Е. Ажыба ипоезиаҕы ан лхаҕсахыа ахы цэырнагоит заатэи ирҕиара
инаркны. Ан илызку жэеинраалақоуп: «Сан бахь», «Сан быда», «Исызхэа,
сан, игэхыаазго ба бгарашэа...», «Сан», «Иаркы, сан, иаркы ацэашы...»
ухэа уб. егь.

Автор иан илзикыз рапхыатэи жэеинраалоуп «Сан бахь» зыхьзу. Апо-
ет иқэыңшра аамта дантагылазгы иан дышпалмышызаауаз, лцыбаа
закэу шцеизымдыруаз, аха ауафы ишицэаоу еиңш, уи анырра еиха
иааңшуа иалагеит итэымта ацэара данңшы, иан лхаҕсахыа ибо, ихаҕы
иааиго даналага. Абар, уи атагылазаашыа арака ишхэаакэитцо: «Акачы-
рақэа бзамоа ианхалаз, / Са сфарамшқэа ирхаңсоит. / Са сдунеи хэыч
ңсыс бнахалан, / Нас бсыцэцар хэа сшэоит мышкы. / Амра нхышэтит,
абар, инталан, / Бымшқэа ирхытит даеакгы». Апое изы ан – дгэыгро-
уп, дгэыхэтэыхыгзагоуп, амч илтоит, игэалакара шытылхуеит. Ус шакеу
аабоеит абарт ацэахэакэа рыла: «Сан, ибхылтыз доуха мчыкгы, / Сымоа
ырлашо ңхыа сагоит. / Са сызхымызаң ҕа насыңкгы, / Бара сшахыбгзо
агэра згоит. / Аха икоуп аамта еижыага, / Агэыграгы ыкоуп маза аеза. /
Сашта инықэңхоит амрахэага, / Бара ибхахазшэа иразза!». Апое ихэычра
ашта дтытхыеижтеи кырштыагы, иан абас данлызхэыцуа, ахэычы игэы
шизтагылоу аабоеит: «Сан, сбызхэыцлоит уажэ саазқэылаз, / Хэычтас сгэы
разгы ңшаалоит».

Апое иан лхаҕсахыеи, ихэычра аамтеи, ифарамшқэа ргэалашэареи
кырза еидхэалоуп. Ихэычра дазхыауа, лара лоуп дзыхэо дырөөгь уи
адунеи ссир далалырңшырц: «Сеитанықэырңш, снаган даеа знык схэычра
адэиатцэа, / Ға знык бынеатцас уака азыхь ңшыа сафырхэ. Ашэа сазы-
рзырө ҕазнык уи атцыс иатцэа, / Бгарашэа зыңсахыз, уи сыхэоит, исыхэ»
(«Исызхэа, сан, игэхыаазго ба бгарашэа...»).

Иаабоеит ихэычра дазхыауа, автор агымабара дшазгэышыуа ашэса
згэылаз иан лбыста, луатка кэеикэеи, иара ишихэо еиңш, «аңхныга ахаҕыа
иқэыркэашо» илхуаз лңыыка, лрыц. Избан акэзар, ишдыру еиңш, ан лчеи-
ңыыка, лнапкымта чыдоуп – лгэыхэңхыиңш иңшыоуп. Икэандашышы-
раза угэатца италоит уи аамта азхыаара зныңшуа апое абарт ицэахэакэа:
«Хбыста сақэа кны хаалыкэшон, / Ңшыык айшыцэа халзыңшуа. / Лыхтэы
дшалгаз ахаҕыа хакэлон, / Ацэынха еизаагон абыста ахышыуа. / Ма ишпа-
хааз уи агыма, / Иарбан иацназго иахыа. / Уафықарабжак, зегь ниас ицама.
/ Ғыц сыштырақэлондаз оаңхыа» («Сфараамта»).

Азэырөы реиңш, алирикатэ фырхатцагы ихыааигоеит «ихэычра хага»
иахыаны, зны-зынла иан дахыиргэамтыаз: «Сан лгэы тысфаахыан из-
ныкымкэа сгазарала, / Лара дсыштыан, сара ампыл саштыан адэаҕы»
(«Абастцэҕыа иаарласны»). Ари амотив ала даабоеит зыхшара ахэычраамта,
уи адунеи ссир иакэызымгоз, амала уи ахэаакэагы здыруаз – ибжыысыр

¹ Шэахэ.: Мелексетян М.В. Образ матери в русской поэзии XX века: А. Блок, А. Ах-
матова, А. Твардовский // Автореф. дисс. На соиск. уч. степ. к.ф.н. М. 2009. Ад. 3.

хәа ишәаны иғьатәығьатәуаз, урт рңеипш ахәаакәтцарафь атакпхыкәра зныруаз ан – аазаф. Хәарада, уи дыканатц ахәычы иңеипшгы хьчоуп, ауафь ихәычра иацу ацәанырра хаагы аңсы тоуп. Апоет игәы хтарпшуа, убри ауп ихәихәогы абри иметафоратә жәеибаркыраля: «Иануп уа схәычы ссиркәа рышьта, / Сан лыблакәа рыла ихьчоу» («Сгәы ахсаала»).

Апоет ахәычы ихатәы бызшәа ирцарафь, ихдырра арфәиарафь ан лоуп атакпхыкәра здитц. Уи аганахьала, иара иан агәнаха датцм, ихатәы бызшәоуп илырхаз: «Икалозма сан ллакәкәагы фашьан, / Аңсышәан урт ллалхәоз, срыткәеит» («Аңснынтәи Аңсныка»).

Ахәычра шытахька иныжны, алирикатә фырхатца аҗаацәарапцара аамта дыштагылаз хзырбо жәеинраалоуп «Ажәархәмарра» зыхьзу. Иазгәатәтәуп, арңыс иааидыххылаз уи аамта – аңсуа морал-етикатә цәафала ишхәаакәтцоу. Арака апоет ифала далацәажәом аңхәысаагара атәы, уи дцәажәоит иан лгәы дтаңшны – сычкәын иразкы иңшаандаз, афнәта ирлашандаз хәа илызцәырцуа ахәыцракәа рыла. Хәарада, аңсуара анафсангы, ари асахьаркыратә хәаакәтцара иахнарбоит ани аңеи шака еизааигәаз, игәтыхакәа шлыцеишиоз.

Апоет давсуам, ахшара аҗаацәара анаңырцалак ашьтахь, аңстазаарафь ан иаанылыкыло аңып, уи лроль. Уи атәы дазаатгылоит иажәеинраала «Сан» афны. Алирикатә фырхатца иан длыхзызаауа – «быңсы шыа» хәа длышьтоуп, лара – «Ацәара сахьымзар хәа ушәома, / Уажә иаазатәуп ишәыхшаз ахәычкәа», – лхәоит. Арака ан дцәыргоуп абицаракәа реихаазара дасимволны. Иазгәатәуп андухара – анасың шкәакәа ишафызоу, ауафь ишьямхы шартцаруа, ишыкәскәа шиханарштуа. Уи атәы рхәоит апоет иажәеинраала злахиркәшо ацәахәакәа: «Схәычытәкьоуп сңа иеипштәкьа макьана, / Аха фынтәны дхәычуп уажә са сан!».

Е. Ажыба ипоезияфь ичыдоу аңып ааннакылоит Аңьынцътәылатә еибашьра (1992–1993 шш.) иадхәаланы ицәыргоу ан лхафсахьа. Зкалам нышьтатцаны, зыңсадгьыл ахьчараз аңьаршьтыхла игылаз апоет, иан лахь ибжы иргоит: «Иаркы, сан, / Иаркы ацәашьы, / Афырхатца рытцхгы чынлеипш илашароуп. / Лассы хәңсадгьыл иахытцышт ашәшы, / Аха уанза, / Лашарак пхьа ихәңхьо хәгалароуп» («Иаркы, сан...»). Аңьынцътәылатә еибашьра Ду аан Р. Гамзатов ипоезия ишътнакааз ачыдаразы М. Н. Набигулаева илфәуеит: «Образ матери в ней, ассоциируясь с Родиной, выполняет функцию активного воздействия на боевой дух воинов, защищающих границы Родины на всех фронтах войны <...>. Однако здесь доминирует образ не столько собственной матери поэта, сколько собирательный образ матери, который дается через призму войны и ее трагедий»¹. Иаахгаз, апоет иан лахь икаитц ааңхьарафьгы, лара лхафсахьа индивидуалтә мацарам, итбаатцәуп. Иан ибжы лыкәырго, апоет фәицәуеит анацәа зегьрахь. Уи идыруеит дара ыканатц иззыкәңо ахәыштааракәа шфымцәаауа, лцәа зхыркаауа рыңсадгылаф ргәыгәра шңымтәо, рыкәңара штцакыдам.

¹Набигулаева М.Н. Образ матери в поэзии Расула Гамзатова // Вестник Института языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы ДФИЦ РАН № 23. 2020 С. 47 – 48.

Иаабоит апоет-аибашьы ишыныруа хатала иан лыгәәтеирақәа, еи-ликаауеит иара иеипш ларггы гәыграс дышимоу. Убри азы ларггы лгәы иртынчуеит, иргәғәоит: «Сан, бгәәтеиуа биарта былазар акәхап уаха, / Сарггы ашықәс җыц атабиаҗы сапылоит. / Арақа уажә сшықамггы сгәыргыо, сҗахәатәха, / Аңсаз ахатыңан абҗар сырғылоит. / Атәым дгьыл иашьта-лаз ихатәы дзахьязом, / Ианбыкәу ақәылаҗ данаиааихьаз?» («1993-тәи ашықәс җыц ауаа иҗу асалам шәкәы»).

Кырза иуныруеит аибашьра атаацәа рзы ибгаңцәаганы ишыкоу атәы зхәо апоет ицәахәақәа: «Уа, анацәа рылағырз зырҗашхеит, / Абацәа рқәыпсычхара шьха цәхәырахеит» («Аңеи лаша»). Иазгәәтәтәуп, арақа апоет исахьаркыратә цәахәақәа рымчхара шьтызхуа акакәны ишыкоу афырхатца иҗабара иадхәалоу хтас алакта хтазырңшуа аелементқәа: аңхәыси – алағырзи, ахатҗеи – ақәыпсычхареи реидхәалара.

Аибашьра иалтыз апоет зықкәынцәа тахаз анацәа рыла ахыңшылара ицәыуадаууп: «Шәәнацәа рыбақәа сзырхыңшылом, / Урт аблақәа, лагы-рзыла ибылхыоу» («Шәәнацәа рыбақәа сзырхыңшылом...»), - ихәоит иара. Избан акәзар, рықкәынцәа изымыхьчакәа дара рҗаңхьа ахара идушәа ихы ибоит, ирхыргаз еиликаауеит, ирыңхәишьоит. Уи иазгәеиҗоит зыхша-ра ахымҗас иаңәцаз анаңәаггы, аибашьра рхаҗсахьа арғаза шалнадо, аибашьы ихатәгы ашәахстақәа шиннатцо: «Сантәкәыаггы ңыхьеипш сзылңылом, / Сыздыруам, сыбзоу, ма сыңсхыоу» («Шәәнацәа рыбақәа сзырхыңшылом...»).

Апоет хәибашьра иалагылаз хәжәлар рҗеира рфырхатцара дазыгә-дууп, урт дрыхәаңшуеит анацәа ргәы ахәрақәа реикәхәалара зылшаз хатарақәаны. Абар, уи аганахьала ииҗуа: «Илакәзам хара хҗеира иаа-дырңшыз афырхатцара. Аңсабара шахатуп. Ишахатуп Аңсуа Анацәа, ишахатуп ишьаны хәңсадгьыл иқәтәаз урт ргәыңхәыхш. Ан лхәқ азәгы ишизымшәаң еиңш, азәгы изгазом... Ус ххәеит хәа... Ан лхәқ ршәеит хҗеицәа хазынақәа»¹.

Аибашьра ашьтахь аңстазаара җыц ачаңараҗы, ахәынтқарра аргы-лараҗы анацәа рҗабаа ахә харакны ишьоит апоет: «Ханыкоу иахьа хәңсадгьыл хәкәиҗны, / Ххы шьтыхны ханныкәо храхатны, / Хҗеицәа рхәтгәынқәа анхамоу ихьчаны, / Хәхшара мла иамкуа ианыкоу иаазаны, / Ханацәа ссирқәа, еснагь сызкәыхшоу, / Еиҗахггы шәа шәами абарт зы-бзоуру» («Хәанацәа»).

Убас, лгәы еикәхәаланы аңстазаараҗы кыр лыллыршеит апоет иан. Аха, хҗык аңацәа анышә иамаздаз, лхьаақәа илқажоз лнымңшыр ауа-мызт, уи деитцанаргәғәон апоет, деитцаргәғәа дамоуп иахьаггы. Убри ахьаа иахытхыртоуп – «Сызымҗәеит, аңх лашә еидараха...» зыхьзу иажәеи-нраала аңәахәақәа: «Иҗашәашәеит сан рыңхә лыблақәа, / Иааикәтәар амуит еиҗалхәо лмыткәмақәа. / Хҗы лңацәа лгәәца ааҗырҗәазеит, / Хәрак зырғашаз хәңышаамтәк лхьымзазеит».

¹ Аҗыба Е. Иалкаау. Ө-томкны. Актәи атом. Ажәеинраалақәа. Абалладақәа. Апо-емақәа. Аиҗагақәа. Ақәа: Аңхәынтшәкәтыҗьырта. 2019. Ад. 360.

Апоет иан лгәыҕатцара дашьтоуп, есымша лааигәа дыҕазар иҕахуп. Уи аангы, автор, «сан ахааназгы снапы лыгсыжыуамызт» хәа акәымкәа, иаартны иҳәоит аҕстазаара аҕыбазыба иацу, ишитахыз еиҕш уи аҕыза аҕагылазаашыа шинамтоз. Уи уамакала ишхыааиго аабоит «Сан» зыхьзу иажәеинраалаҕы: «Лгәы сырҕәандарц саакашәазар саҕуп, / Исыцәлыгхақәо здыруеит, срыхьзом. / Са сыҕстазаарагы исызтымтааз хаҕуп, / Сгәы иҕыхои сзыхьзази еилазом. / Пынгылак еснагь исызпшуп, / Исхәа-хуеит: абыржәытҕа абри сзалтыр, / Сан лыда ҕа уск сыхьсырпшуам, / Сыҕам ахааназгы сгәамцран. / Аха ашьтрақәлара сырнагоит ашәхымс, / Иабатәаху абриаҕара пынгыла». Ажәакала, ажәеинраала идеиас иатцоу уи ауп – иҳанахәоит иахьынзауала ан аамта шылзыпшаалатәу, уи ануцәагха, ларгы ишылныпшуа, уаргы еснагь ухы гәыбҕан шаутало.

Автор ипоезиа иагәылсуа ан лхаҕсахьатә цәахәа еихнашьалоит, апоет иан данипҕа ашьтахь ииҕыз – 12 цикл рыла ишьақәгылоу ажәеинраала «Хәыцдас быгәхыаазгацәоит, сан...». Хьахәапахәада, уи, ан илызку иреиҕы аҕсуа жәеинраалақәа иреиуоуп. Ацәахәақәа ажәала иузеитамхәо автор иқәыпсычхара рыцуп, егьырт реиҕш игәы-иҕсы иалихит. Иубоит апоет иан – аныхапшьеиҕш дышлыхәацшуаз, рыҕсы шеихәлаз, шаҕагы инырыз уи лыҕстазаара алтра: «Иахьанза схәычын, сыпшқарахын, / Мышкала сызхаит, сагьяжәит», «сыҕанатц сан бсымазар стахын, / Бахьынзаҕаз схәычызшәа схы жьон. / Ба быда са сзыхәа зегьы-зегь мыцхәын, / Зегь рааста ба бымч агәра згон».

Алкаа ҕатцо, иаххәар халшоит автор ипоезиаҕы ан лхаҕсахьа – иназоу циклуп хәа. Избан акәзар, апоет иан қәра бзиала дахьымҕасыз иначыдангы, иаргы ипоезиатә рҕиара еиуеиҕшым аperiодқәа раан лхаҕсахьа давымсит, еснагь ипҕаза ицын, ицуп иахьагы.

Е. Ажыба ипоезиаҕы ан лхаҕсахьеиҕш кырза итаулоуп аб ихаҕсахьа иааннакыло аҕып. Уигы ахы акуеит заатәи ирҕиара аҕнйтә. Аб изку апоет иажәеинраалақәа иреиуоуп: «Саб», «Саби сареи», «Саб ибжы», «Агәа-лашәарақәа», «Саб инхартахь» ухәа. Урт убранза рсахьаркыратә гьамеи ридеиеи ҳаракуп, иаaidкыланы хрыхәацшуазар, ааигәа акьыпхь збаз, иаразнак аҕхьаҕцәа ирылатцәаз, алитератураҕтааҕцәа зыхә ҳаракны иршьаз М.Т. Лашәриа ипоема «Абшьтра»¹ аҕазара шьтырхуеит.

Аҕстазаараҕы ауаҕы иагәа аҕыа ибаргы, егәа гәәкра дрыниаргы, ақәра ду нтаны, имаҕацәа рыла данхыпшыло – насып имазам ҳазхәом. Апоет иан лыҕстазааратә мҕа дазхәыцуа, абри ала игәы иртынчуазар, иаб уи аҕыза алахьынца ахьиаҕәамхаз – иқәра дахьымзақәа дахьымҕа-сыз, деимырхха дамоуп. Уи ахьаа згәылыжжуа зтааралоуп ишхацырку иаб изку аҕхьатәи иажәеинраалагы: «Иухьчеит зны сыпсадгьыл, / Нас аҕстазаара сүтеит, / Иаҕа уаныстахыз сзынужы, мшәан, саб?» («Саб»). Уи агәынгаратә цәанырра ауп изыдхәалоу иаб изынарханы лассы-лассы ихы иаирхәо аепитет «қәрахьымзагы». В. Набоков иаб изикыз ажәеинраалақәа дрыхцәажәо, Н. Жукова илҕуеит: «в этих стихотворениях про-

¹ Шәахә.: «Етәацъаа» (октиабр-декабр, 2020); «Акәа – Сухум» (№ 4, 2020).

является набоковское ощущение двух миров – земного и горного – в их единстве. Мир божественный не где-то далеко, он здесь, на земле. Отец после смерти не исчез, и потому «скорби» поэта-сына «прозрачны», поскольку он продолжает чувствовать тонкую духовную связь со своим отцом»¹. Убас, Е. Ажыбагы иаб убранза диньруеит, игъхъаагара дьткэа дамоуп, исахъацэаара иапхъа инаргыланы, лабъабоушэа диацэажэоит: «О, саб, икалозар, уахык ма усцэымцан, / Агъхъаагара иаркараз са сыблакэа хэашьуп. / Зегъы-зегъ тахэахаа ицэоуп, урцэымшэан, / Уареи сареи ххала ари атх лашэ ххатэоуп» («Саб и сареи»).

Арфеиафы иаб иахъ имаз агэыбылра аадырпшуеит абарт ацэахэакэа-гъы: «-Саб! - истахуп ишьамхкэа снарынтэалан, / Игъхъаазго ихафэ раз акраамта изгэызларц» («Саб и сареи»).

Апоет изы насып аамтан иани иаби еивагыла ахэыштаара андыр-лашоз, рыхшара апстазаарахъ агэацпыхэара рыто ианыраазоз, абду иныхэапхъыз ангоз: «Са шэсыцгэыргъа, сани саби, / Сабду ашла, уатэца шьтых. / Ишьтых атэца ауаа рзыхэа, / Ишьтых атэца сара сзы. / Ихирхарц сымфа ныхэа, / Са сызнылаз шырцэзы!» («Азынтэи ашэа»).

Автор пату изакэуп иабацэа иныкэыргоз атас, акъабз: «Исхэоит сара сабацэа рашэа, / Иахъанзагы урт цсыс сара исхоуп» («Сдоухамч»); уи мыч ду аманы ибоит дара ирчапэз адоуха: «Хабдуцэа рдоухамч ауп хмыхъ-шэашэарц ихацрыхо» («Ицеит ашыкэскэа еишьтала»). Арака узавсуам Б. Шынкэба ипоема «Ахэачапеи» И. Тарба иажэеинраала «Апсуа кэмеи» угэалазыршэо, аха зхатэ гъамеи зхатэ цоурыхи змоу апоет ирфеиамта «Сабду икама». Ара алирикатэ фырхатэа уамакала ихъааигоит ибжъарзыз, иразынпсараха иказ иабду икама. Уи иабицара рхафэри рнысымфеи ир-символны дахэапшуан. Убри акнытэ, уи ацэызра – иабацэа ргэалашэара акэырцахак ызызшэа идикылоит. Уи игэы иалан апоет иабгы: «Дыпсит сабгы агэала шимаз, / Иааимахакэа ахабар». Апоет абдуцэа ртынха айкэырхарафэ абицара фэ атакпхыкэра шрыду аидеиахъ ххэаирпшуеит, автор акама ахызымыхъчаз азы, иара ихы ахарагы ахэадитэо амотив ала: «Сабду икама, аразынпсара, / Иарбан дгылу уахъагаз? / Сыхгы иастэоит шьта харак. / Сызлаиеигъхеи ацэыз згаз».

Иазгэататэуп, апоет иаб ауафышэара злаз, зычкэын еснагъ абзиа, ала-мыс ашьткаарахъ дхэазырпшуаз уафын. Ихатареи ипстазааратэ пышэеи рыкнытэ иаауаз, ихшыфртцагаз иажэакэа уи ицуп иахъагы: «Уканатэ указ, ушиашоу, / Азэ ацэгъара изумун ахаан. / Уцсыцкыара, укыиара ибашоу / аусаз иумпсахын, угэаан» («Саб ибжы»).

Алирикатэ фырхатэа зны ипсадгыл апсы шфеихуаз еипш, иабгы Ацъынцътэылатэ еибашыра Ду (1941 – 1945 шш.) амца шыра далагылан, кыргы ацъа ибеит, ахэракэагы иоуит. Уи ашьтахъгы ихатара шныкэигац иныкэигон, ихымфадгашъа фырпшыгоуп: автор ихатэ ишихэо еипш, – «Ахаан азэы имахаит уи дычэоны, / Ма ихэракэа рхъаа иимырбеит

¹ Жукова Н. Д. Образы отца и матери в лирике В. Набокова: индивидуальное и универсальное // Журнал «Вопросы русской литературы». № 2. 2015. С. 137.

азэггы./ Акызатэык уи ихэоз,/ Ахэыцкэа ииуанатцы,/ Аибашьра камларц
дихэон Анцаа» («Агэалашэарақэа»).

Ажэакала, апоет иаб икнытэ хьымзг имам, уи ихьз дазыгэдууп, ипшьоу
акеипш дахэапшуеит: «Дад, узпада хэа цьоукы ансызтаауа, / Ыгыгэаала
исхэоит: / «Ажы Володиа сицоуп». / Урт идсырдыруеит дзакэу изызтаауа /
Уи ахатца ихылтыз, ишьа соуп, / Уи ишьоуп имфашьо ирылоу схэыцкэа, / Уи
ипсоуп иахьаггы исылоу иразза» («Агэалашэарақэа»). Апоет ыгыгэаала ас
изырхэо, хэарада, иаб ихыпша мацара акэым, уи ахыпша ихатца аихахара
ахылшаз, иаб икэал ахьныкэиго азоуп. Иаб ифацхьа илшаны иипхьазо
шмацшыоггы, уи зеггы иреихауп: «Акызатэык исылшаз – Бирактас ис-
хагылоу: / Ауафытэыфса ифацхьа ламысла сыцкьоуп» («Агэалашэарақэа»).

Автор ипоезиафы ицэыртцуеит апоет-аб ихафсахьаггы. Уи ихылт рахь
иаарпшуа азыказаашьафы иаабо – иаби иани идыртцаз ргэыбылроуп. Аб
иразра рныпшуеит, иаххэозар, ипха хэычы илзынарханы иааиго абарт
арпшқара-цэанырратэ ажэакэа: «Анна, ауцшэыл, блахаара, / Лани лаби
рыпсыткаара» («Анна»). Иаабоит аб-апоет ишхьааиго, аибашьра иахьканы
абыда инхаз ахэыцкэа: «Рабацэа изырпылома иахьа / Са стэкэа реипш,
/ Иабыдахаз – рфызцэа? / Сгэы иалкьахт ҕа хымтак фацхьа, / О, аамта,
шэынтэ са сеифызтэаз» («Ифны испылеит схэыцкэа...»). Абас ацэажэа-
ра, хэарада, автор ихараку игуманизм иахытхыртоуп, насггы иабыдахаз
ахшарақэа рлахьынтца ахэаакэтцарафы досу илшара, авагылара аарпшра
шатаху идеиас иамоуп. Зны иаб ицеипш шихьчоз еипш, апоетггы ичкэын
ихафала атцеира зеггы рцеипш дзыкэпафны дгылоит: «Умра хызфэ апта
снахап / Ибылтэызар – са сбылтэыз» («Даут уахь»).

Ажэакала, Е. Ажыба ипоезиафы ани аби рхафсахьа апцоуп кэара
харакыла, анырра гэгэа амоуп. Урт раарпшышьа анафсанггы, ианубаалоит
апоет инысымфа, иказшьа, идунеихэапшра, апстазааратэ ганкэа жэпакы.

Автор ипоезиатэ рфеиара бафхатэрала излачафоу, аидеиа-тематикатэ
хырхарта златбаатыцэу ала, пхьакаггы еиуеипшым азнеишьақэа рыла
атцаарақэа мацымкэа имфацгатэуп.